

Z DZIEJÓW BIBLIOTEK W PRUSKIEJ PROWINCJI POMORZE W XIX I POCZĄTKACH XX WIEKU

SERIA
BIBLIOTEKARZA
ZACHODNIOPOMORSKIEGO
TOM XI

Z dziejów bibliotek
w pruskiej prowincji Pomorze
w XIX i początkach XX wieku

Janina Kosman

Z dziejów bibliotek
w pruskiej prowincji Pomorze
w XIX i początkach XX wieku

Szczecin 2013

Korekta

Barbara SZTARK

Redakcja techniczna

Jolanta DOROSZKIEWICZ

Skład

Andrzej ZAJDA

ISBN 978-83-87879-96-9

Na okładce: fotografia biblioteki Gimnazjum Mariackiego w Szczecinie, początek XX wieku.

Książnica Pomorska
im. Stanisława Staszica

Wydawnictwo i druk

Książnica Pomorska im. Stanisława Staszica w Szczecinie
www.ksiaznica.szczecin.pl

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
-------------	---

Dla wszystkich warstw społecznych: BIBLIOTEKI LUDOWE

Wypożyczalnie dochodowe. Początki upowszechniania czytelnictwa.....	13
Podstawy organizacyjne i zadania bibliotek ludowych i objazdowych (ruchomych)	26
Rozwój bibliotek ludowych w prowincji pomorskiej. Początki bibliotek miejskich	40
Księgozbiory pomorskich bibliotek ludowych i objazdowych.....	65

Z ograniczonym dostępem: BIBLIOTEKI INSTYTUCJONALNE

Biblioteki towarzystw, związków, naukowe	83
Biblioteki instytucji państwowych, wyznaniowych i innych	103
Biblioteki zakładowe	122

W służbie wychowania duchowego i umysłowego: BIBLIOTEKI SZKOLNE

Zasady organizacji bibliotek szkolnych i gromadzenia zbiorów.....	129
Wielkość księgozbiorów i ich struktura	149
Zawód bibliotekarza. Pracownicy bibliotek szkolnych	163
Zakończenie	176
Bibliografia	178

Stettin

Stadtbibliothek / Magazinstr.

WSTĘP

Dziewiętnasty wiek przynoszący wielorakie zmiany w skali globalnej i regionalnej, otworzył nową perspektywę w historii bibliotek. Wyraziła się ona ułatwionym dostępem do książki, a co za tym idzie, poszerzeniem kręgu odbiorców słowa drukowanego. Wśród czynników, które miały wpływ na rozwój czytelnictwa, można wymienić: postęp techniczny sprzyjający mechanizacji produkcji książki, wprowadzenie obowiązku szkolnego, rozwój oświaty niosący stopniową likwidację analfabetyzmu. Nie bez racji więc XIX stulecie uważane jest w kulturze książki za wiek rewolucyjnych zmian. Formułowane wówczas definicje, jak chociażby ta w słowniku braci Grimm mówiąca, „ *iż biblioteki to dzieło rozwojowe*”, każe dopatrywać się przemian w nowym duchu¹.

Powszechne wówczas trendy obserwujemy również w pruskiej prowincji Pomorze, gdzie w XIX wieku występowały rozmaite typy bibliotek².

Publikacja niniejsza przybliży ich dzieje, co jest kwestią o tyle istotną, iż bibliotekarstwo prowincji pomorskiej nie doczekało się jak dotąd kompleksowych opracowań dotyczących tego właśnie okresu. Przyczynkarskie artykuły i komunikaty rozproszone są w czasopismach i wydawnictwach zwartych. Opracowanie stanowi więc próbę wypełnienia tej luki i uzupełnienia naszej wiedzy na temat bibliotek działających w tym okresie w Szczecinie i na Pomorzu.

Na początku wieku funkcjonowały tu wypożyczalnie płatne, w drugiej połowie stulecia organizowano księżnice o charakterze powszechnym, czyli biblioteki ludowe, u progu XX wieku natomiast – biblioteki miejskie. Liczne były placówki biblioteczne związków i stowarzyszeń, rozwijały się biblioteki szkolne.

Ustalenia w zakresie klasyfikacji i typizacji bibliotek uwzględnia większość prac poświęconych bibliotekarstwu. W *Encyklopedii Wiedzy o Książce* wyszczególniono kilka

1 *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm*, 6 Bd., Leipzig 1885, szp. 688.

2 Rozporządzenie z 30 kwietnia 1815 roku o organizacji administracji terytorialnej dzieliło państwo pruskie na dziesięć prowincji (Provinz) i na dwanaście okręgów sądowych, wyposażonych w sądy apelacyjne (Oberlandesgericht). Prowincje podzielone zostały na okręgi regencyjne (Regierungsbezirk), te zaś na powiaty (Kreis). (...) Pomorze stanowiło jedną z dziesięciu prowincji. Podzielone ono zostało na dwa okręgi sądowe z sądami apelacyjnymi. Dla celów administracji ogólnej prowincję podzielono zrazu na dwie regencje: szczecińską i koszalińską, obejmujące obszary wcielone do Prus po 1720 roku. Jednocześnie powołano komisję (Regierungskommission) dla części dawnego Księstwa Zachodniopomorskiego, przejętej w roku 1815 od Szwecji. Pierwotny projekt włączenia tego obszaru do regencji szczecińskiej upadł wobec partykularyzmu lokalnego, co doprowadziło do utworzenia w 1818 roku trzeciej regencji ze stolicą w Stralsundzie (została ona połączona z regencją szczecińską w roku 1932)(...). Podział z roku 1816 dzielił obszar regencji szczecińskiej na powiat miejski Szczecin i dwanaście powiatów ziemskich: gryficki, gryfiński, kamieński, nowogardzki, pyrzycki, reski, szacki, uznamsko-woliński, oraz powiaty Anklam, Demmin, Randow, Ueckermünde. Okręg regencyjny koszaliński podzielono na dziewięć powiatów: białogardzko-połczyński, drawski, księstwo (obejmujący późniejsze powiaty kołobrzeski i koszaliński), lęborsko-bytowski, miasteczki, sławieński, słupski, szczeciński, świdwiński. Regencja strzałowska dzieliła się na cztery powiaty: Bergen, Franzburg, Greifswald, Grimmen. Cyt. za: A. Wierłowski, *Ustrój polityczny Pomorza Zachodniego w XIX wieku*, Poznań 1965, s. 42–43.

różnych typów bibliotek. Z uwagi na charakter środowiska czytelniczego i form wykonywanych usług, podzielono biblioteki na naukowe, fachowe, powszechne i szkolne, ze względu na zakres tematyczny księgozbioru na ogólne i specjalne, w zależności od metod udostępniania na biblioteki prezencyjne i wypożyczające, zamknięte i publiczne i wreszcie ze względu na zasięg terytorialny na narodowe i regionalne³. Wypowiedzi dotyczące tego zagadnienia sprowadzają się zwykle do konkluzji, iż klasyfikacje mają charakter schematyczny, a zastosowane w praktyce podziały są nieostre i krzyżujące się wzajemnie. Zbigniew Żmigrodzki pisze: „*Wielość kryteriów podziału bibliotek sprawia, że te same biblioteki mogą równocześnie należeć do różnych rodzajów (typów) bibliotek*”⁴. Mając na uwadze krzyżujące się ze sobą podziały, wyodrębniono w niniejszym opracowaniu, biblioteki powszechne (ludowe i miejskie), biblioteki instytucjonalne (związków, towarzystw, instytucji państwowych, wyznaniowych i innych, w tym biblioteki zakładowe) oraz biblioteki szkolne⁵. Placówki naukowe do których zaliczymy między innymi biblioteki uczelniane i ksiąźnice poświęcone specjalnym dziedzinom wiedzy i życia, jak też fachowe zostały uwzględnione w trzech wyżej wymienionych grupach.

Rozdział pierwszy ukazuje początki czytelnictwa powszechnego, które mogło rozwijać się dzięki powstającym licznie, płatnym wypożyczalniom i czytelniom. Kolejnym etapem w rozwoju tegoż były biblioteki ludowe i objazdowe. Placówki te na Pomorzu, poziomem i zasięgiem za sprawą Erwina Ackerknechta nie odbiegały od bibliotek w innych prowincjach państwa pruskiego. Rozwój pomorskich bibliotek ludowych był odbiciem powszechnej tendencji, iż duże, prężne ośrodki miejskie, mogły tworzyć biblioteki ludowe dzięki zaangażowaniu szerszych kręgów światłych obywateli, jak też – w okresie późniejszym – mając po temu środki z kasy miejskiej. W małych miastach i na wsi natomiast, proces demokratyzacji książki torował sobie drogę znacznie wolniej. Doświadczenia wyniesione z organizacji bibliotek ludowych, owocowały przy zakładaniu bibliotek miejskich, które były zwieńczeniem bibliotekarstwa, dziedzicząc księgozbiory szkolne oraz rozproszone zasoby związków i towarzystw. Tym samym ich *funkcje w systemach oświaty nauki i kultury*, stawały się coraz pełniejsze. Omówione w pracy biblioteki ludowe i miejskie, których rozgraniczenie nie zawsze jest możliwe wobec współistnienia rozmaitych pośrednich form działalności były placówkami przeznaczonymi dla wszystkich warstw społecznych.

Nie mogło w tym miejscu zabraknąć sylwetki Erwina Ackerknechta dyrektora biblioteki miejskiej w Szczecinie, będącego jedną z ciekawszych indywidualności ówczesnego życia kulturalnego na Pomorzu. Ackerknecht – który zapisał się jako pionier i aktywny organi-

3 *Encyklopedia Wiedzy o Książce*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1971, szp. 181.

4 *Bibliotekarstwo*, pod redakcją Z. Żmigrodzkiego, Warszawa 1998, s. 17; oraz J. Fercz, A. Niemczykowa, *Podstawy nauki o książce, bibliotece i informacji naukowej*, Warszawa 1991, s. 94–96. Ryszard Przelaskowski wyróżnił pięć rodzajów bibliotek z punktu widzenia ich przeznaczenia społecznego, były to: biblioteki: powszechne, społeczno-polityczne, szkolne i pedagogiczne, fachowe i naukowe. R. Przelaskowski, *Zagadnienia teoretyczne organizacji bibliotek. Studia i szkice*, Warszawa 1972, s. 34 i 52.

5 *Współczesne biblioteki publiczne były w przeszłości różnie nazywane (ludowe, oświatowe, masowe, powszechne). Nazwy te były wyrazem sytuacji społecznej i politycznej kraju, w jakim działały. We wszystkich niemal krajach biblioteki publiczne powstawały z inicjatywy społecznej wraz z demokratyzacją oświaty. Początki szerszej akcji społecznej na rzecz tworzenia bibliotek publicznych przypadają na połowę XIX wieku. Cyt. za Encyklopedia współczesnego bibliotekarstwa polskiego*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, s. 71. W pracy niniejszej stosowana jest nazwa: biblioteki ludowe.

zator bibliotek pomorskich – czerpiąc wzory z rozwijającego się dynamicznie bibliotekarstwa skandynawskiego i amerykańskiego, inspirował wiele inicjatyw, mających na celu podniesienie poziomu merytorycznego i technicznego pracy bibliotekarskiej oraz polepszenie jakości świadczonych usług. Przykłady tych nowatorskich działań potwierdzają, iż jego przesłanie zawodowe i humanistyczne, pomimo upływu lat, zachowało żywotność i aktualność, podobnie jak i doświadczenia tamtego okresu, który mimo, iż stanowi epokę minioną, sięga w naszą teraźniejszość. Problemy i zjawiska bibliotek współczesnych bowiem wyrastają z historycznego rozwoju bibliotek i bibliotekarstwa⁶.

Biblioteki instytucjonalne, czyli placówki biblioteczne związków i stowarzyszeń, biblioteki kościelne, wojskowe, naukowe oraz inne – omówione w drugiej części opracowania – charakteryzują poziom cywilizacyjny mieszczaństwa, stanowiącego główny skład osobowy licznych w tym okresie towarzystw, pokazują rolę książki w różnych środowiskach. Gromadząc fachowy księgozbiór ułatwiały one doskonalenie zawodowe, działając przy instytucjach naukowych, stawały się warsztatem pracy badawczej, dokumentowały dzieje miast i regionu, przyczyniały się do integracji lokalnej społeczności.

Trzeci rozdział poświęcony bibliotekom szkolnym, pokazuje drogi ich rozwoju, uzależnione zwykle od macierzystych placówek. Przedstawione tu zostały głównie przykłady bibliotek szkół gimnazjalnych, nie uwzględniono szkolnictwa elementarnego, o którego bibliotekach nie mamy zbyt wielu wiadomości. Dodatkowo omówiono tu kwestię kształtowania się zawodu bibliotekarza, co jest usprawiedliwione tym, iż to nauczyciele w większości pełnili rolę bibliotekarzy, szczególnie w zakresie bibliotekarstwa powszechnego.

W pracy nie zastosowano ścisłych przedziałów czasowych i przestrzennych. W ciągu stulecia rozwijały się tutaj placówki upowszechniające książkę, zgodnie z aktualną sytuacją społeczno-polityczną i ekonomiczną oraz świadomością kręgów kulturalnych i oświatowych. Miały one swoją własną dynamikę rozwoju i określone cele oświatowe bądź komercyjne. Na ich rozwój oddziaływały też ogólnokulturowe trendy.

Reasumując należy stwierdzić, iż niniejsza książka nie wyczerpuje wszystkich szczegółowych zagadnień, często wykraczających poza jej zakres. Zaprezentowany w przyjętych ramach czasowych przegląd bibliotek, oddaje ogólny obraz procesów bibliotecznych na terenie Pomorza Zachodniego w XIX i początkach XX wieku. Niektóre z nich, wobec braku źródeł, można było jedynie zasygnalizować. W wielu przypadkach śladem istnienia księgozbiorów pozostają tylko pieczętki i inne znaki własnościowe oraz stosowne odniesienia w paragrafach statutów związków i stowarzyszeń. Ale dzięki temu, że problem został postawiony, publikacja ta może służyć jako przydatne narzędzie do dalszych badań nad historią pomorskich bibliotek.

Księgozbiory niemieckie, które po zakończeniu drugiej wojny światowej stały się dziedzictwem kulturowym polskiego Pomorza Zachodniego, znalazły się w szczególnym położeniu. W Szczecinie w latach 1946–1950 działała Zbiornica Księgozbiorów Zabezpieczonych. Jej zadaniem było przewożenie do Szczecina księgozbiorów poniemieckich z ówczesnego województwa szczecińskiego i przekazywanie ich różnym instytucjom

6 J. Ratajewski, *Wprowadzenie do bibliotekoznawstwa*, Warszawa 2002, s. 157.

lub osobom prywatnym. Sprawozdania statystyczne obrazujące przejęcie lub wydanie książek operowały jednostkami typu: 20 kg książek, 2500 kg książek, cztery skrzynie, trzy samochody ciężarowe książek, przy czym przyjmowano średnio, iż 2500 kg książek stanowi 4.000 woluminów. Dokumentacja Zbiornicy wyszczególnia 160 instytucji, którym wydawano książki do 1949 roku (były to ministerstwa, uczelnie, instytuty naukowe, biblioteki, muzea, archiwa). Na podstawie istniejących dokumentów, stwierdzono także ogólnie sankcjonowaną penetrację zabezpieczonych zbiorów, przez osoby prywatne pod kątem zainteresowań własnych. Znani literaci, którzy na apel wojewody Leonarda Borkowicza osiedlali się w Szczecinie, składali podania o uzupełnienie swoich bibliotek domowych z księgozbiorów zabezpieczonych.

Łacińskie przysłowie o książkach mających swoje losy, nabiera tutaj szczególnego znaczenia. Dotyczy ono wszystkich księgozbiorów narażonych na dziejowe klęski, w szczególności też polskich zbiorów bibliotecznych, niszczonych przez okupanta z pełną premedytacją.

Opracowanie, które oddajemy do rąk czytelników jest zmienioną (skróconą a miejscami uzupełnioną) wersją rozprawy doktorskiej, zawdzięczającej swój pierwotny kształt promotorowi prof. dr. hab. Dariuszowi Kuźminie z Uniwersytetu Warszawskiego, któremu składam serdeczne podziękowanie za pomoc merytoryczną i zawsze dobre słowo. Pragnę również podziękować za cenne uwagi recenzentom dysertacji Pani Profesor Hannie Tadeusiewicz z Uniwersytetu Łódzkiego i Panu Profesorowi Kazimierzowi Kozłowskiemu z Uniwersytetu Szczecińskiego. Praca zyskała również dzięki uwagom trzeciego recenzenta, nieżyjącego już Profesora Marcina Drzewieckiego (1948–2012). Słowa wdzięczności kieruję do Wydawcy w Osobach Pana Dyrektora Lucjana Bąbolewskiego i Pani Dyktor Aleksandry Solarskiej z Książnicy Pomorskiej oraz Pani Cecylii Judek, sekretarza naukowego Książnicy Pomorskiej, za inspirację i zachętę do wydania pracy drukiem, jak też Pani Jolanty Doroszkiewicz i Pana Andrzeja Zajdy, czuwających nad kształtem edytorskim publikacji. Życzliwości Dyrekcji Archiwum Państwowego w Szczecinie – Pana Dyrektora Jana Macholaka i Pani Dyktor Marii Frankel zawdzięczam możliwość opracowania tekstu w nowym kształcie, za co również bardzo dziękuję. Wdzięczną pamięć zachowam o osobach, które wspierały mnie w różnych etapach powstawania pracy a są to: Iga Bańkowska, Cecylia Gałczyńska, Mirosława Kozłowska, Elżbieta Mollin, Beata Niemaszyk, Małgorzata Pałęga, Izabela Strzelecka, Barbara Sztark, Paweł Gut, Kazimierz Kozłowski, Jan Krzysztoń, Witold Mijał, Wojciech Styłski, Maciej Szukała, Mikołaj Szczęsny (1945–2010). Wszystkim wymienionym oraz czytelnikom książkę dedykuję.

Rozdział I

Dla wszystkich warstw społecznych

BIBLIOTEKI LUDOWE

WYPOŻYCZALNIE DOCHODOWE. POCZĄTKI UPOWSZECHNIANIA CZYTELNICTWA

Placówkami upowszechniającymi czytelnictwo na początku XIX wieku były – nie licząc różnych typów bibliotek i innych sposobów dotarcia do słowa drukowanego – głównie wypożyczalnie dochodowe. Prapoczątków tych instytucji można szukać w odległych wiekach, ale na dobre rozwinęły się one w drugiej połowie XVIII stulecia. Oświecenie miało przełomowe znaczenie dla czytelnictwa jako procesu społecznego. W tym właśnie okresie – „*zwiększa się rola czytania w funkcji rozrywkowej, znika łacina jako język lektury, zmniejsza się procent literatury religijnej na rzecz beletrystyki (...). Mniej się studiuje a więcej czyta dla zaspokojenia ciekawości świata i rozrywki*”¹. Zarówno jedno jak i drugie, zapewniały wypożyczalnie dochodowe, pojawiające się wówczas w wielu krajach. Ich inicjatorami byli księgarze, drukarze i introligatorzy. Przedstawiciele tych zawodów, dysponując odpowiednią bazą, organizowali wypożyczalnie przy swych istniejących już zakładach².

Powstające licznie *Gabinety literatury* czyli czytelnie oferujące książki i czasopisma tworzyły nowe obiegi czytelnicze. Jedne z pierwszych pojawiły się w Anglii. W 1712 roku założono tu *Book Society* i *The Reding Society*. We Francji funkcjonowały: *Cabinet de lecture*, *Salon de lecture*, *Chambre de lecture*, *Cabinet litteraire*, *Salle litteraire*³. Stanowiły one wzór dla powoływanych masowo w Niemczech: *Lesebibliotheken*, *Lesezirkeln*, *Lesevereinen*, *Leseegesellschaften*⁴. Te ostatnie, począwszy od lat sześćdziesiątych XVIII wieku, przeżywały okres bujnego rozkwitu. Do 1800 roku ich liczba sięgała już około czterystu trzydziestu⁵. Otwierano je zarówno w małych ośrodkach, jak i dużych miastach, będących centrami kultury. Czytelnikom służyły przede wszystkim bieżącą prasą i czasopismami,

1 J. Dunin, *Pismo zmienia świat. Czytanie Lektura Czytelnictwo*, Warszawa–Łódź 1998, s. 47.

2 J. Konieczna, *Rola wypożyczalni prywatnych w upowszechnianiu książki w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku (Na przykładzie łódzkiej wypożyczalni książek)*, „*Studia o Książce*” 1989, T. 18, s. 173–187. Zob. też: I. Imańska, *Wypożyczalnia książek i księgarnia Fryderyka Bogusława Lehmana w Toruniu*, „*Folia Toruniensia*” 2002, T. 2–3, s. 31–42.

3 J. Szczepaniec, *Gabinety i wypożyczalnie literatury w Polsce w drugiej połowie XVIII wieku*, „*Ze skarbcza kultury*” 1983, z. 37, s. 9–10.

4 E. Herden, *Działalność płatnych wypożyczalni w świetle Schlesische Provinzialblätter w latach 1785–1875*, „*Roczniki Biblioteczne*” 1991, z. 1–2, s. 168.

5 W. Thauer, P. Vodosek, *Geschichte der öffentlichen Bücherei in Deutschland*, Wiesbaden 1990, s. 18–19. Zob. też: *Die Leihbibliothek als Institution des literarischen Lebens im 18. und 19. Jahrhundert*, Hamburg 1980.

w ofercie miały beletrystykę i literaturę popularnonaukową, ale żywotność swą zawdzięczały nowościom zawartym w periodykach. *Lesezirkeln* zwane też *Journalgesellschaft*, zrzeszały głównie czytelników czasopism, którzy w ramach tej formy organizacyjnej, wymieniali między sobą abonowane czasopisma i gazety. Kółka czytelnicze prasy stwarzały też możliwość wymiany poglądów i dyskusji na temat przeczytanych artykułów⁶. *Lesebibliothek* proponowała swoim członkom piśmiennictwo – zwykle na podstawie drukowanego katalogu – które przechowywane było w ich domach. Tym samym zasięg oddziaływania takiej „czytelni” był niewielki, a księgozbiór rozproszony. Gabinety lektury (*Lesekabinett* lub *Lesemuseum*) posiadały już własne siedziby, w których gromadzono zbiory. W dużych miastach tworzone były *Lesezimmer*, działające w oparciu o opłaty wnoszone przez użytkowników oraz *Leihbibliothek* (*Leihbücherei*) czyli typowe wypożyczalnie płatne⁷.

Wolfgang Thauer i Peter Vodosek, autorzy książki o historii bibliotek publicznych w Niemczech, wymieniają jako instytucje poprzedzające bibliotekarstwo powszechne, cztery podstawowe formy: *die Lesegesellschaften*, *die Leihbibliothek*, *die Volksbibliotheken*, *die Volksschriftenvereine*⁸.

Owe pierwowzory bibliotek publicznych, występowały również na Pomorzu i warte są odnotowania. Jednym z przykładów może być *Lesebibliothek*, założona jeszcze pod koniec XVIII wieku w Słupsku przez Christiana Wuttracka, który w swej pracy bibliotecznej, starał się realizować model publicznej ksiąźnicy, dostępnej szerokiej rzeszy mieszkańców. Christian Friedrich Wuttrack (1764–1809/13) był niemieckim pedagogiem, bibliotekarzem, autorem opracowań z historii Pomorza⁹. Zasób biblioteczny obejmujący wszystkie obszary wiedzy, zaczął gromadzić od 1788 roku. Jednakże jego nadzieje na pokrycie bieżących kosztów funkcjonowania placówki, poprzez ściąganie opłat czytelniczych, okazały się zawodne. Po kilku latach biblioteka uległa likwidacji. Pewna jej część trafiła do Szczecina do zbiorów bibliotecznych rejencji. Sam założyciel – nie szczędząc gorzkich słów – podkreślał, iż pracował z najwyższym wysiłkiem, aby tę instytucję użyteczności publicznej utrzymać ale wobec licznych przeciwności zmuszony był ustąpić. Dzięki zachowanym znakom proveniencyjnym wiemy, że opłata czytelnicza w tej bibliotece wynosiła trzy grosze za czternastodniowe wypożyczenie z możliwością przedłużenia, przy którym należało wnieść dwukrotność tej sumy. Wuttrack własne przedsięwzięcia na niwie bibliotekarskiej podsumował łacińskim zdaniem: „*Quae potui, feci, faciant meliora potentes*” (*Co mogłem zrobić, lepiej niech zrobią ci, którzy mogą*)¹⁰.

6 E. Herden, *Początki bibliotekarstwa publicznego na Śląsku w drugiej połowie XVIII wieku – Towarzystwa czytelnicze i wypożyczalnie*, „Roczniki Biblioteczne” 2005, s. 397–412.

7 Już Oświecenie – jak zauważa Karol Głombiowski – stworzyło nowe kręgi czytelników pragnących korzystać z dorobku najnowszego piśmiennictwa i wymagających sprawnej obsługi, [w:] K. Głombiowski, *Fragment z dziejów upowszechniania książki we Wrocławiu na przełomie XVIII i XIX wieku (K.K. Streit)*, „Roczniki Biblioteczne” 1962, z. 3–4, s. 103–104. Zob. też: *Theorie der Leihbücherei*, hrsg. R. Schmidt, W. Voßkamp, Dortmund–Marten 1954.

8 W. Thauer, P. Vodosek, dz. cyt., s. 18.

9 *Kurze historisch-geographisch-statistische Beschreibung von dem königlich-preussischen Herzogthume Vor- und Hinter-Pommern*, herausgegeben von Christian Friedrich Wuttrack, Lehrer einer königl. Preuss. Cadetten-hause zu Stolpe, Stettin 1793; *Nachtrag zu der Kurzen historisch-geographisch-statistischen Beschreibung des Herzogtums Vor- und Hinter-Pommern*, Stettin 1795.

10 *Vorrede*, [w:] *Nachtrag*, dz. cyt.

Warto w tym miejscu wspomnieć o innej jeszcze inicjatywie czytelniczej w Słupsku. Od *Wutstracksche Bibliothek* dzieli ją co prawda sto lat, ale idea jest ta sama – upowszechnianie książki. Słupską wypożyczalnię *Bücherlesezirkel der Literarischen Gemeinde*, otwarto w latach dwudziestych XX wieku dla uczestników wspólnoty literackiej (*Literarische Gemeinde*). Była to placówka mieszcząca się w kategorii kółek czytelników nowości. Jej organizatorzy bowiem, nastawieni byli głównie na udostępnianie nowo wydawanych publikacji, również na indywidualne życzenie zainteresowanych, którzy mogli swe dezyderaty wysyłać na adres słupskiej księgarni Oskara Eulitza. Książki w ilości trzech egzemplarzy wypożyczano na okres dwóch tygodni¹¹. Tych spośród swoich członków, którym udało się pozyskać do wspólnoty pięciu nowych czytelników, kierownictwo nagradzało upominkami książkowymi. Wypożyczalnia reklamowała się pod hasłem: *Książki są przyjacielem i towarzyszem* oraz zaczerpniętym z Biblii cytatem: „*Tworzeniu wielu książek nie ma końca*” (Eklezjastes 12.12). W okresie, o którym mowa liczba zrzeszonych w *Literarische Gemeinde* wynosiła czterysta osób¹².

Powszechna w XIX wieku tendencja zakładania wypożyczalni dochodowych, dała o sobie znać na całym Pomorzu. O stralsundzkich *Privat-Institute*, których nie brakowało już na początku XIX stulecia czytamy, iż swoją ofertą książkową, wywierały niekorzystny wpływ na odbiorców, był on jednak minimalizowany przez nadzór policyjny¹³. Dużą rolę w upowszechnianiu kultury odegrały tu natomiast liczne stowarzyszenia i założona w 1900 roku biblioteka ludowa¹⁴.

W Koszalinie drukarz i wydawca Carl Gottlieb Hendess na łamach „*Allgemeines Pommersches Volksblatt*” (1827, nr 23) zapowiedział w 1827 roku otwarcie nowej wypożyczalni, w której zaoferował bogaty wybór dzieł, zarówno beletrystycznych jak i popularnonaukowych, również w językach angielskim, francuskim i włoskim oraz dogodny czas korzystania, wypożyczalnia bowiem miała być otwarta codziennie z wyjątkiem świąt kościelnych od 8.00 do 12.00 i po południu od 14.00 do 20.00, zapewniał też o szybkiej i fachowej obsłudze. Opłaty czytelnicze zostały skalkulowane w zależności od częstotliwości wypożyczeń. Korzystanie i orientację w zasobie ułatwiał drukowany katalog. Już wkrótce wypożyczalnia liczyła 2000 tomów – i według zapewnień organizatora – były to najnowsze dzieła ulubionych pisarzy oraz klasyka literacka. Dzięki licznym doniesieniom prasowym możemy obserwować, jak placówka ta wypracowywała i doskonaliła formy organizacyjne. Twórca licząc się z tym,

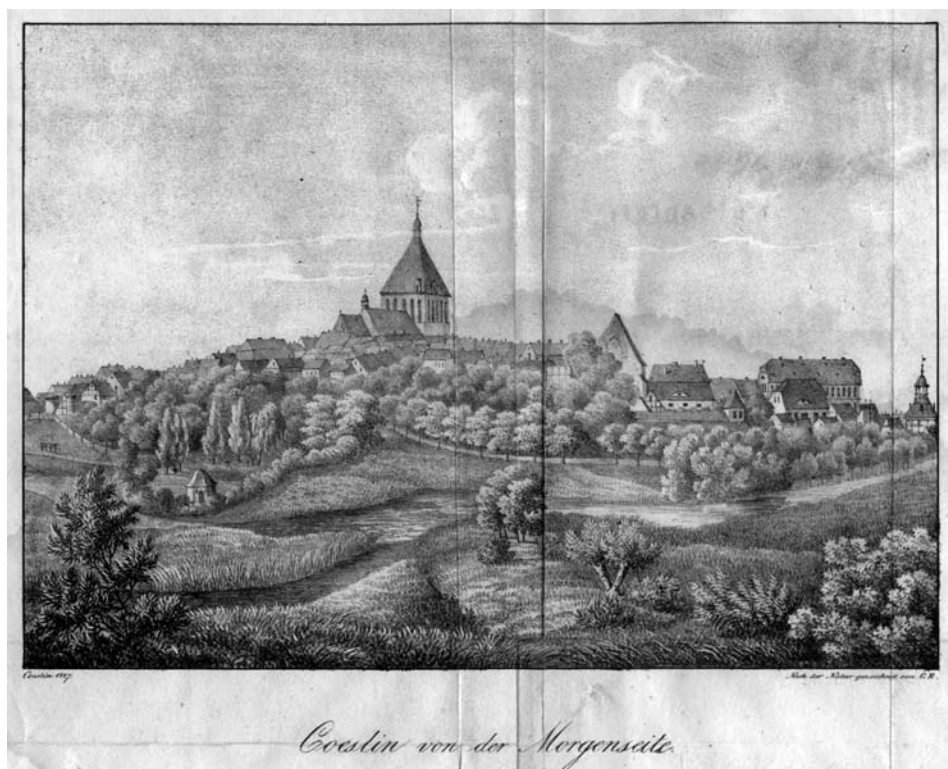
Znak proveniencyjny książek z biblioteki Chri-
stiana Friedricha Wutstracka

11 Zob.: „*Literarische Gemeinde Stolp (Pom.)*” 1926, Nr 2, s. 5.

12 *Stolp (Pommern) und seine Umgebung*, Stolp 1926, s. 128.

13 *Der Stadt Stralsund. Verfassung und Verwaltung*, Stralsund 1831, s. 112.

14 *Geschichte der Stadt Stralsund*, Weimar 1984, s. 272 i n.

Koszalin, ilustracja z „Allgemeines Pommersches Volksblatt”, 1827

iż najbardziej popularne tytuły, jak chociażby *Aline, oder Trennung und Wiedersehen*, *Aloisio und Dianora*, czy *Das Geheimnis oder Kampf mit dem Herzen*, znajdą wielu chętnych czytelników, posiadał je w podwójnych egzemplarzach. Oprócz wypożyczalni Hendessa, działały w Koszalinie i inne wypożyczalnie, chociażby *Maurersche Leihbibliothek*, stanowiąca część firmy *Die Maurersche Commissions-Buchhandlung*, udostępniająca literaturę beletrystyczną i popularnonaukową.

Stargardzka księga adresowa z 1911 roku uwzględniła trzy wypożyczalnie dochodowe: Platha (Markt 4.), Mallina (Holzmarktstr. 4/5.), i Schwenna (Gr. Wall 21.) oraz bibliotekę ludową (Markt 15.) otwartą w niedziele w godz. 11.00–12.00¹⁵.

Liczba tych placówek uzależniona była od rozmaitych czynników, do których należały: uwarunkowania prawne, cenzura, sytuacja społeczno-demograficzna, poziom wykształcenia (stopień alfabetyzacji), tradycje życia kulturalnego, jak też stosunek współczesnych, wśród których nie brakowało krytyków, widzących w działalności wypożyczalni i czyteln

15 „Adreßbuch für Stargard in Pommern 1911”, Stargard 1911. Instytucje wypożyczające tworzone również na wsiach, głównie przy szkołach i parafiach. Zob.: A. Heinrich *Najlepszy środek przeciw próżniactwu... Biblioteki i instytucje czytelnicze na wsi w Rejencji Koszalińskiej w pierwszej połowie XIX wieku*, [w:] *Dzieje wsi pomorskiej. VIII Międzynarodowa Konferencja Naukowa. Materiały pod red. A. Chłodzińskiego i R. Gazińskiego*, Dygowo–Szczecin–Pruszcz Gdański 2009, s. 81–89.

drogę szerzenia zepsucia i zarzewie idei rewolucyjnych.

Chętnie organizowano je w miastach-kurortach, licząc na zainteresowanie książką i czasopismem gości uzdrowisk, czyli zazwyczaj urzędników, nauczycieli, ziemian, duchownych.

W. Fritzsche polecał łaskawej uwadze gości przebywających w Świnoujściu wypożyczalnię literatury angielskiej, francuskiej i niemieckiej.

W „Misdroyer Kur-Anzeiger” reklamowała się na przestrzeni wielu lat, wypożyczalnia Paula Lipskiego, dysponująca książkami w językach francuskim i angielskim. Właściciel zwracał szczególną uwagę na bogaty wybór powieści podróżniczych i opisów podróży. Mógł to być istotnie przykład, trafnie ilustrujący zainteresowania czytelników wielu gości kurortów nad Bałtykiem.

Wypożyczalnia dochodowych nie mogło zabraknąć także w Szczecinie. Te działające na początku XIX wieku, wywodziły swoją genezę jeszcze z Oświecenia. Książka, która u progu nowego stulecia stała się jednym z istotnych elementów kształtowania życia kulturalnego, docierała do szczecińskiego czytelnika, między innymi poprzez *Lesebibliothek* Friedricha Nicolaiego i księgarza Kaffkego, u którego miłośnicy lektury mogli wypożyczyć oprócz beletrystyki muzykalia i almanachy¹⁶.

W 1815 roku czytelników pozyskiwał Pauli, informując na łamach „Stettiner Intelligenz Blatt” o swojej nowo powołanej *Bücher-Lecture* oraz *Journal-Zirkel*¹⁷.

Nie mało przyczyniła się do ożywienia czytelnictwa *Lesebibliothek*, drukarza Carla Wilhelma Strucka. Działała na podobnych zasadach, jak i inne wypożyczalnie dochodowe. Pobierano tutaj opłatę sześciu halerzy za jedną wypożyczoną książkę i dziesięciu za dwa egzemplarze. Czytelnicy, którzy wykupili roczny abonament, płacili od dwóch do czterech kurantów oraz otrzymywali bezpłatnie katalog. Wypożyczano codziennie z wyjątkiem niedziel i świąt od 8.00 do 12.00 i od 14.00 do 17.00¹⁸.

Anons wypożyczalni płatnej, zamieszczony w periodyku „Bade-und Fremdenliste von Swinemünde” 1851, Nr 2

¹⁶ „Königlich Preussisch Pommersche Zeitung” 1811, Nr 77, s. 5.

¹⁷ „Stettiner Intelligenz Blatt” 1815, Nr 19, s. 235.

¹⁸ *Bücher-Verzeichniss der Lesebibliothek des Buchdruckers Carl Wilhelm Struck, Stettin 1824*. Księga adresowa z 1829 roku wymienia następujących organizatorów prywatnych wypożyczalni: F. Friese-Antiquar und Inhaber

Dawny Szczecin

Krzewieniem słowa drukowanego zajmował się też introligator Conrad Gottlieb Müller. Miano *Buchbinder und Kalenderfactor* wskazuje, iż Müller specjalizował się w wydawaniu almanachów i kalendarzy. Opłaty były tutaj porównywalne z tymi u Strucka, nieco dłuższe natomiast godziny udostępniania, bowiem po południu wypożyczalnia była czynna od 14.00 do 19.00. Począwszy od 1837 roku Müller prowadził wypożyczalnię z synem, natomiast w okresie późniejszym jej właścicielem został Friedrich Sabath¹⁹.

Organizacja wypożyczalni dochodowych była bardzo zbliżona. Zarówno te działające przy księgarniach, jak i pojawiające się pod koniec XIX wieku samoistne, pobierały opłaty w formie abonamentu rocznego, półrocznego lub kwartalnego, opłatę jednostkową za wypożyczoną książkę i zastaw będący gwarancją zwrotu wypożyczonego egzemplarza. O warunkach udostępniania informowano przy zapisie, a w szczegółach powiadamiał o tymże drukowany katalog, pełniący jednocześnie funkcję regulaminu bibliotecznego²⁰.

einer Leihbibliothek, (Pelzerstr. 802.); F. H. Morin Buchhändler, (Mönchenstr. 464.), C. G. Müller Buchbinder und Kalenderfactor, (Schuhstr. 865.), Nicolaische Buchhandlung u. Leihbibliothek gr. (Domstr. 667.), W. Thomas Besitzer einer Lesebibliothek, (Louisenstr. 748.). Za: „Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger für Stettin auf das Jahr 1829“, Stettin 1829.

19 *Vier und dreissigste Fortsetzung Bücher-Verzeichniss der Leihbibliothek von Fr. Sabath früher Müller und Sohn*, Stettin 1841;

20 Zob.: M. Radwańska, *Wypożyczalnie płatne w Warszawie w latach 1890–1906*, „Studia o Książce” T. 11, 1981, s. 181–182.

Logo firmy Dannenberga

Druga połowa XIX wieku przyniosła nieco nowego. Ożywcze impulsy płynęły ze strony księgarzy, którzy, oprócz zysku, mieli też na uwadze kulturę czytelniczą. Obserwujemy w tym okresie rozwój wypożyczalni i czytelni proponujących czytelnikowi muzykalia. Było to wynikiem wzrostu zainteresowania muzyką i teatrem. Upodobanie do tych sztuk, przejawiające się żywo w Oświeceniu i w XIX wieku, należało do dobrego tonu. *Großes Musikalien-Leih-Institut*, zorganizowała firma F. H. Morin'sche Buchhandlung (Leon Saunier), w której abonament wyliczono w kwocie jednego talara i piętnastu srebrnych groszy za trzy miesiące²¹. *Die Musikalien-Handlung von E. Simon (früher Bote&Bock)*, zapewniała miłośników Melpomeny o stałym dopływie nowości wydawniczych a *H. Dannenberg Buch-Kunst-und Musikalien Handlung*, odznaczała się szczególnie bogatą ofertą. Skupione u Dannenberga *Musikalien-Leih-Anstalt*, *Bücher-Leih-Institut*, *Journal-Zirkel* i *Lese-Institut*, miały w swoich zestawach: dzieła muzyczne, beletrystykę, publikacje z zakresu gospodarki, polityki, historii kultury, geografii, nauk przyrodniczych, historii sztuki. Abonament kwartalny wynosił tu 6 marek, a znamienita uwaga, iż książki będące w obiegu czytelniczym są kompletne i bez skazy, pojawiająca się zresztą w wielu reklamach wypożyczalni dochodowych, świadczyła o wadze, jaką przywiązywano wówczas do estetyki książki oraz względów sanitarnych (przeprowadzane corocznie dezynfekcje księgozbioru). Pola nie ustępował Paul Witte, który w swoim *Musikalien-Leihinstitut* realizował indywidualne życzenia klientów²². Do dorobku pierwszych wypożyczalni muzycznych swój wkład wniosły kolejne, zakładane w drugiej połowie XIX wieku.

W 1885 roku utworzono *Stettiner Lesegesellschaft* z siedzibą przy dzisiejszej ul. Małopolskiej 48 (*Augustastrasse*). Na powstanie tej inicjatywy wpływ wywarła z pewnością ogólnoeuropejska tendencja organizowania *Lesegesellschaften*, ale też chęć ułatwienia

21 „Königl. privilegierte Stettiner Zeitung” 1843, Nr 6, s. 5. W Koszalinie do korzystania z *Musikalien-Leih-Institut* zachęcał wspomniany już drukarz i wydawca C. G. Hendess. Jego placówka funkcjonowała podobnie jak szczecińskie instytucje. Kwartalny abonament wynosił talara i piętnaście srebrnych groszy. Użytkownicy otrzymywali (gratisowo) obszerny katalog zbiorów. Zob.: „Allgemeines Pommersches Volksblatt” 1848, Nr 57, s. 6. Z kolei H. L. Behrendt, księgarz z Kamienia Pomorskiego, pośredniczył w uzyskaniu abonamentu szczecińskiej wypożyczalni muzykaliów *Dannenberg-Dühr.* Zob.: „Kreis-Blatt für den Camminer Kreis und Wolliner Wochenblatt für Wollin und Umgebung” 1866, Nr 11, s. 2.

22 Na temat *Musikalien Leihinstitut* P. Witte, zob.: „Amtliches Kreisblatt für den Randowschen Kreis” 1876, Nr 28, s. 174. Wypożyczalnie te znajdowały czytelników wśród miłośników kultury muzycznej. O kulturze muzycznej Szczecina, zob. M. Szczęsny, *Carl Loewe (1796–1869)*, Szczecin 2007.

dostępu do zbiorów większej liczbie osób. Zarząd Towarzystwa, który w 1886 roku tworzyli radca pocztowy J. Seiler jako przewodniczący, oraz nauczyciele H. Eckert i E. Steffenhagen, jak też rekrutujący się spośród mieszczaństwa członkowie, świadczy o kulturotwórczych ambicjach tej warstwy społecznej, dla której udział w podobnej wspólnocie, ułatwiającej wymianę kulturalną, stawał się probierzem nowoczesności²³. W Towarzystwie tym widzimy także odbicie głównych kierunków działania takich instytucji. U swych początków skupiały one przedstawicieli jednej grupy zawodowej, korzystającej ze specjalistycznego księgozbioru. W czytelni szczecińskiego Towarzystwa – przystosowanego do nowych potrzeb – również zgromadzono fachowe piśmiennictwo, ale z przeznaczeniem dla reprezentantów wielu różnych profesji. *Stettiner Lesegesellschaft* było bowiem federacją, w skład której okresowo wchodziły między innymi: *Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde*, *Wissenschaftlicher Verein*, *Verein für Erdkunde*, *Wissenschaftlicher Verein der Aerzte*, *Pomm. Bezirks-Verein deutscher Ingenieure*²⁴. Ze zbiorów mogły korzystać również osoby niezrzeszone, czyli np. bywalcy klubu bilardowego, z którym połączona była czytelnia. Pomimo ambitnych zamierzeń organizatorów i włożonego wysiłku, Towarzystwo w 1910 roku przestało istnieć. W czasopiśmie „Volksbildungsarchiv” czytamy, iż zabrakło mu rozmachu i klarownych podstaw. Zważywszy jednak na dwudziestopięcioletni okres funkcjonowania, sąd taki można by uznać za zbyt uproszczony²⁵.

Należy zauważyć, iż placówka ta nie była pierwszą, jaka powstała w Szczecinie pod nazwą *Lesegesellschaft*. Działalność pod takim właśnie szyldem rozwinął drukarz Graßmann, który jednak w 1811 roku na łamach „Königlich Preußisch Pommersche Zeitung”, wyraził obawę, czy będzie tę inicjatywę kontynuował. Nie liczył więc na duże zainteresowanie mieszkańców²⁶. Jeszcze innym przykładem może być Towarzystwo Czytelnicze przy *Schulgesellschaft*. Jego regulamin z 1824 roku przewidywał wypożyczenie jednej książki na dwa tygodnie, po uprzednim opłaceniu półrocznego abonamentu. Wysiłek organizacyjny spoczywał tu na wybieranym większością głosów przewodniczącym, który czuwał nad tym, by księgozbiór będący w gestii tutejszych szkół ludowych nie został rozproszony²⁷.

Spośród wypożyczalni i czytelni organizowanych przez księgarzy i wydawców u progu XX wieku, wyróżniała się w Szczecinie *Friedrich Nagel's Neues deutsches Lese-Institut*. Była to instytucja kontynuująca wieloletnią tradycję pracy z książką, bowiem już w połowie XIX stulecia *Nagel-Leih-Bibliothek*, sprzyjała rozbudzaniu ambitnych potrzeb czytelniczych poprzez swą ofertę, w której znalazły się dzieła z takich dziedzin jak historia, polityka, nauka

23 „Adreß- und Geschäfts-Handbuch für Stettin, die Stadt Grabow, die Ortschaften Bredow, Züllchow, Bollinchen, Frauendorf, Herrenwiese und Gotzlow für 1887”, Stettin 1887, s. 449. Zob. też: *Führer durch Stettin und Umgebung*, Stettin 1885, s. 91.

24 „Adreß- und Geschäfts-Handbuch für Stettin, die Stadt Grabow, die Ortschaften Bredow, Züllchow, Bollinchen, Frauendorf, Herrenwiese und Gotzlow für 1886”, Stettin 1886, s. 440.

25 „Volksbildungsarchiv. Beiträge zur wissenschaftlichen Vertiefung der Volksbildungsbestrebungen” Bd. 1, Berlin 1910, s. 412.

26 Zob.: „Königlich Preußisch Pommersche Zeitung” 1811, Nr 99, s. 4. Toruński introligator i księgarz F. B. Lehmann w 1791 roku zrealizował plan uruchomienia wypożyczalni obliczonej na dwadzieścia do trzydziestu abonentów (granica opłacalności). Za: I. Imańska, dz. cyt. s. 34. W Szczecinie liczącym w 1821 roku ponad 22 tysiące mieszkańców, inicjatorzy płatnych wypożyczalni, mogli liczyć na nieco większą liczbę zainteresowanych. Zob.: „Jahrbuch der Provinz Pommern für 1821”, Stettin 1821.

27 *Zur Büchersammlung der Schulgesellschaft in Stettin: Gesetze der Lesegesellschaft*, Stettin 1824.

o państwie i prawie, krajoznawstwo. Na początku XX stulecia, wypożyczalnia Nagla dysponowała bogatym zestawem zarówno beletrystyki, jak i literatury popularnonaukowej. Abonament wynosił, podobnie jak w innych wypożyczalniach w tym okresie na Pomorzu (1900), markę i pięćdziesiąt fenigów za miesiąc użytkowania książki, cztery marki za trzy miesiące, siedem marek za pół roku i dwanaście marek za rok²⁸. W *Journal-Lesezirkel* wyłożone były czasopisma. Właściciel zachęcał do lektury ogłaszając w prasie i księgach adresowych informację, iż wiele będących u niego tytułów jest niedostępnych w restauracjach, kawiarniach i sklepach, a zaletą tychże jest dobry stan zachowania. Czytelnikom stwarzano korzystne warunki użytkowania, bowiem placówka była otwarta cały dzień i to w ciągu całego tygodnia.

Siedziba firmy Saunierów przy ul. Mniszej w Szczecinie

Wypożyczalnię prowadziła w Szczecinie również rodzina Saunierów²⁹. Leon Saunier, założyciel firmy, był wybitnym obywatelem, służącym fortuną miastu. Duże kwoty przeznaczał na cele publiczne. Z biegiem czasu stał się jednym z czołowych wydawców na Pomorzu. Oprócz wydawniczej, imponująca była także jego działalność księgarska. Podręczniki, encyklopedie, albumy, mapy, globusy, atlasy, muzykalia – to tylko niektóre przykłady bogatej oferty firmy księgarskiej Sauniera. Charakterystyczna dla XIX wieku tendencja skupiania w jednym ręku wielorakich funkcji wydawniczych i typograficznych, zaowocowała udziałami firmy w papierni Skolwin (Feldmühle) oraz uzyskaniem monopolu na zaopatrywanie całego Pomorza w artykuły piśmiennicze. Saunier, podobnie zresztą jak inni

28 Zob.: „Adreß- und Geschäfts-Handbuch für Stettin, die Stadt Grabow, die Ortschaften Bollinchen, Bredow, Frauendorf, Gotzlow, Nemitz und Züllchow für 1900”, Stettin 1900. Załącznik: *Geschäfts-Empfeher. Anhang zu dem Adress- und Geschäfts-Handbuch für Stettin 1900*, s. 17. W podobnej placówce w Łodzi, czyli Łódzkiej Wypożyczalni Książek, w 1907 roku opłaty wynosiły odpowiednio: za jedną książkę miesięcznie 40 kopiejek, za dwie 55 kopiejek za trzy 75 za cztery książki należało zapłacić rubla a za pięć rubla i 25 kopiejek. Za: J. Konieczna, *Rola wypożyczalni prywatnych w upowszechnianiu książki w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku*, „Studia o Książce” 1989, T. 18, s. 173–187. W Warszawie natomiast *Czytelnia Niemiecka Spiessów* [rodzina mająca szczecińskie korzenie], otwarta w środy i soboty od 8.00 do 12.00 i od 14.00 do 17.00, wypożyczała cztery tomy w miesięcznym abonamencie wynoszącym 4 zł. Za: M. Mlekicka, *Czytelnia niemiecka Spiessów (kartka z dziejów wypożyczalni książek w Warszawie, „Z badań nad polskimi księgozbiarami historycznymi”* 1993, T. 15, s. 181 i n.

29 100 Jahre Leon Sauniers Buchhandlung 1826–1926, Stettin 1926.

Rocznik-almanach czyli „Taschenbuch”

to już okres schyłkowy. Księgarnia Saunierów sprzedawała wówczas głównie materiały kartograficzne i rozprowadzała księgi adresowe³⁰.

Na pytanie, kim byli użytkownicy wypożyczalni, jakie były ich upodobania i jaki z lektury płynął pożytek – z uwagi na brak źródeł i fragmentaryczność przekazów, możemy wnioskować tylko hipotetycznie. Udostępniano książki głównie mieszczaństwu, robotnikom, rzemieślnikom, w mniejszym stopniu inteligencji pracującej, posiadającej w dużej mierze własne zbiory i korzystającej z licznych bibliotek stowarzyszeniowych³¹.

O zawartości księgozbiorów dają świadectwo katalogi. Możemy przyjąć, iż spisy książek wypożyczalni Strucka, Müllera i Sabatha z lat 1825–1850 są odzwierciedleniem typowego repertuaru literackiego, którego zdecydowaną część stanowiła beletrystyka. Na łamach „Intelligenzblatt der Zeitung für die elegante Welt”, dodatku kulturalnego pisma „Zeitung für die elegante Welt”, przynoszącego doniesienia z obszaru kultury książki, wyodrębniony został następujący profil tematyczny płatnych wypożyczalni: powieści, bajki, sagi, legendy,

wydawcy, potrafił wykorzystać zmiany, jakie niosły ze sobą jego czasy. Rozwój kolei posłużył mu do rozwinięcia kontaktów pomiędzy Szczecinem a Berlinem i przyniósł sieć księgarń dworcowych, zaopatrujących podróżnych w gazety i książki. Ten nowy środek komunikacji wykształcił zresztą pojęcie literatury wagonowej – lekkiej, łatwej i przyjemnej, niewielkiej objętościowo – mającej umilać czas podróży, a sprzedawanej w przystosowanych do tego wagonach. To novum znalazło się oczywiście w polu zainteresowań rodziny Saunierów, którzy uzyskali zgodę na sprzedaż książek w pociągach. Nowe środki łączności ułatwiające kontakty między wydawcami i księgarzami sprzyjały sprawniejszemu organizowaniu filii. I tutaj Saunierowie nie pozwolili się zdystansować, zakładając oddziały w Elblągu, Gdańsku i innych miastach oraz za granicą. Lata poprzedzające wybuch wojny

30 *Verzeichnis der Leihbücherei Leon Sauniers Buchhandlung*, Stettin 1931. Zob. też: *Sauniers Buchberater*, Stettin 1933.

31 J. Konieczna zauważa: „Ustalenie struktury społecznej użytkowników prywatnej wypożyczalni na przełomie XIX i XX wieku nie jest łatwe. Rzadko po tych placówkach zachowała się jakkolwiek dokumentacja, najczęściej zresztą prowadzenie dokumentacji ograniczało się do notowania wypożyczeń”. Zob.: J. Konieczna, dz. cyt., s. 185. Wydawnictwo „Verwaltungsbericht der Stadt Stettin” (1919), przynoszące w kolejnych wydaniach sprawozdania z działalności szczecińskich instytucji kultury, w grupie czytelników bibliotek ludowych odnotowuje między innymi: kupców niższego szczebla, rzemieślników, służbę domową, młodzież pracującą, bezrobotnych, emerytów, urzędników niższego szczebla. Ta masowa publiczność czytelnicza bibliotek ludowych, ukształtowana została poprzez działające wcześniej wypożyczalnie dochodowe.

nowele, opowiadania, utwory dramatyczne, poezja, opisy podróży, historia, varia³². Był to wybór cieszący się uznaniem również w Szczecinie, gdzie w tutejszych wypożyczalniach na pierwszym miejscu wymienić trzeba powieści, opowiadania i nowele o tematyce historycznej, obyczajowej i przygodowej. W znacznie mniejszej mierze korzystano z literatury dramaturgicznej i poezji. Bogato reprezentowane były kalendarze i *Taschenbuchy*³³. W wypożyczalni Nicolaiego notowano różnorodny ich zestaw: *Urania-Taschenbuch für Damen*, *Penelope-Taschenbuch für Damen*, *Taschenbuch für Jugend*³⁴. W 1841 roku Friedrich Sabath, próbując zapewne zyskać większą liczbę użytkowników, wprowadził nowe działy: *Räuber-Ritter-und Geistergeschichten* oraz *Gedichte und Polterabendscherze*, w tym ostatnim oprócz literatury pomocnej w przygotowaniu wieczoru kawalerskiego, znalazły się antologie powinszowań na wszystkie okazje, co może świadczyć o komercyjnym charakterze wypożyczalni. Postawę taką obserwujemy w większości tego typu instytucji w ówczesnej Europie, chociaż nie brakło przykładów wypożyczalni dochodowych, kształtujących pozytywne wzorce czytelnicze, w tym również w Szczecinie.

Dostępna w szczecińskich wypożyczalniach literatura była obrazem ówczesnej twórczości literackiej niemieckiej i europejskiej (tłumaczenia z języka angielskiego, francuskiego, szwedzkiego, holenderskiego), ale reprezentowali ją często pomniejsi przedstawiciele. Należał do tego grona Frederick Marryat, autor bardzo chętnie czytanych wówczas w całej Europie powieści podróżniczych, głównie o tematyce morskiej oraz Christian August Vulpius ze swoimi *powieściami zbójceckimi*, wśród których palmę pierwszeństwa dzielił tytuł: *Rinaldo Rinaldini der Räuberhauptmann*, książka opowiadająca o szlachetnym herszcie rozbójników. Cieszącego się uznaniem dramaturga Augusta von Kotzebue reprezentował między innymi tom: *Almanach dramatischer Spiele von A. Kotzebue*, a zawsze chętnie czytane relacje i dzienniki z podróży tytuły: *Reise von Paris nach Jerusalem* F. R. Chateaubrianda, *Mahlerische und historische Reise in Spanien* A. de Laborde i *Spaziergang nach Syrakus* J. G. Seume. Niezwykle popularni byli też: Edward Bulwer Lytton,

Wykaz książek dla wypożyczalni dochodowych, zamieszczony w „Allgemeines Pommersches Volksblatt” 1827, Nr 24.

32 *Für Leihbibliotheken*, „Intelligenzblatt der Zeitung für die elegante Welt” 1826, Nr 541, szp. 1793.

33 *Taschenbuch* – kieszonkowy rocznik w formie almanachu literatury i sztuki, mający rozrywkowy charakter. Zob.: A. Skotnicka, *Rozwój czytelnictwa i wypożyczalni wrocławskich od schyłku XVIII w. do 1848 r.*, „Roczniki Biblioteczne” 1963, z. 1–2, s. 61.

34 „Königlich Preussisch Pommersche Zeitung” 1811, Nr 86, s. 4.

którego powieści *Ostatnie dni Pompejów* i *Rienzi* notowały wszystkie katalogi szczecińskich wypożyczalni oraz wiktoriański kronikarz Anthony Trollope³⁵. Listę tę można uzupełnić o nazwiska Waltera Scotta, Jamesa Fenimore Coopera, Paula Fevala, Eugene Sue, Nathaniela Hawthorna. Ten ostatni z powieścią *Szkarłatna litera*, jak i powieściopisarka Amalie Schoppe, należeli do ulubieńców czytelniczek odwiedzających wypożyczalnie³⁶. Zdarzali się jednak i tacy twórcy jak: Lope de Vega, Honoriusz Balzak, George Byron, Friedrich Schiller. Warto odnotować także Adama Mickiewicza z *Panem Tadeuszem*.

Według przeprowadzonej przez czasopismo „Das litterarische Echo” ankiety, do najpopularniejszych autorów w wypożyczalniach w Szczecinie (F. Nagel) i Greifswaldzie (Bruncken & Co) na początku XX wieku należeli: Clara Viebig, Georg Ompfeda, Eduard Stillebauer, Wilhelm Meyer-Förster, Lew Tołstoj, Peter Rosegger, Ludwig Ganghofer, Ernest Georgy, Thomas Mann, Hermann Hesse. Byli to autorzy popularni w większości niemieckich wypożyczalni w tym okresie³⁷.

W Niemczech, na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych, prywatne wypożyczalnie funkcjonowały we wszystkich niemal dużych miastach i małych miasteczkach. Często były to placówki pokątne (*Winkelleihbibliothek*). Zazwyczaj w oknach wystawowych tych wypożyczalni obok okładek książkowych, umieszczano materiały piśmiennicze i tytoń. Przykład właścicielki upadającego zakładu krawieckiego, która chcąc ratować swoje miejsce pracy zorganizowała w warsztacie również „bibliotekę”, był dla innych impulsem do zdobycia nowego źródła dochodu, jakim było odpłatne wypożyczanie książek. Warunki korzystania w takich punktach bibliotecznych były z reguły tożsame. Czytelnik płacił za wypożyczenie wymaganą kwotę, wyższą w przypadku książki cieszącej się szczególnym zainteresowaniem. Wytłumaczenia ich sukcesu szukano w księgozbiorze. Karol May, autor powieści przygodowych z Dzikiego Zachodu i Pitigrilli, skandalizujący w swoim czasie twórca powieści erotycznych, to autorzy którzy zawładnęli masową wyobraźnią czytelników małych miasteczkowych *Winkelleihbibliothek*, odpowiadających tym samym na potrzeby czytelnicze w zakresie literatury sensacyjnej, rozrywkowej, w tym także erotycznej³⁸.

Rozpowszechniano więc często w płatnych wypożyczalniach literaturę popularną zwaną wówczas brukową lub tandetną. Reakcją na taki stan rzeczy były zarządzenia władz, zakazujące posiadania druków, które naruszałyby porządek społeczny, uchybiały religii i przyzwoitości. Właścicielom groziły kary sądowe za nieprzestrzeganie przepisów. Regularnie przeprowadzano kontrole, a zakazane książki były konfiskowane³⁹. W 1848 roku władze rozesły do magistratów miast i starostw okólnik informujący o ograniczeniach w prowadze-

35 P. Mroczkowski, *Historia literatury angielskiej. Zarys*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986.

36 Warto w tym miejscu zasignalizować fakt, iż dzisiaj badacze kwestionują *dziewiętnastowieczny obraz czytelniczki bierniej, szukającej w powieściach ucieczki od obowiązków domowych*... Zob.: A. Zdanowicz, *Co zajmuje zachodnich badaczy historii czytelnictwa*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” XXXIX–XL, 2008, s. 16.

37 Zob.: A. Martino, *Die deutsche Leihbibliothek: Geschichte einer literarischen Institution (1756–1914) mit einem zusammen mit Georg Jäger erstellten Verzeichniss der erhaltenen Leihbibliothekskataloge*, Wiesbaden 1990, s. 462., 481, 502. Zob. też: G. Jäger, V. Rudek, *Die deutschen Leihbibliotheken zwischen 1860 und 1914/18. Analyse der Funktionskrise und Statistik der Bestände*, Tübingen 1990.

38 G. Maiwald, *Zur Frage der privaten Leihbibliotheken*, „Bücherei und Bildungspflege. Zeitschrift für die gesamten ausserschulmässigen Bildungsmittel” 1932, H. 2, s. 104–108.

39 14. Beilage zum Polizei-Anzeiger Nr 99. *Leihbibliotheken* [w:] *Polizei-Verordnungen der Stadt Stettin*, Stettin 1893, s. 105.

niu wypożyczalni dochodowych. Tradycyjnie zabraniano pod karą więzienia, pieniężną i konfiskaty, rozpowszechniania pism zagrażających porządkowi społecznemu, jak też nie okazujących należytego szacunku konstytucji. Bibliotekarze zobowiązani byli przedkładać policji kompletne wykazy książek znajdujących się w obiegu oraz informować o wszystkich nowo nabytych publikacjach. Uchylono natomiast zakaz wypożyczania dla młodzieży szkolnej⁴⁰.

Właściciele wypożyczalni dbali o reklamę ogłaszając listy nowości, organizując wystawy książek, zamieszczali też anonse reklamowe w prasie, czasopismach, księgach adresowych, wreszcie w samych książkach.

Obecne na Pomorzu w XIX wieku praformy bibliotek publicznych, jakimi były płatne wypożyczalnie, reprezentowały większość form organizacyjnych typowych dla takich instytucji. W większości przypadków były to: *Leihbibliothek* i *Journal-Lesezirkel* jak przykładowo: *Ludwig Bamberg Leihbibliothek Antiquariat Journallesezirkel* w Greifswaldzie, *Georg Stegenwalner Leihbibliothek* w Kołobrzegu, *H. Badengoth's Journal-Lesezirkel* w Łęborku czy *W. Fritzsche Leihbibliothek* w Świnoujściu. W praktyce oba modele przenikały się nawzajem. Podobnie było z *Lesegesellschaften*. Towarzystwa czytelnicze bowiem często funkcjonowały na zasadach klubu, posiadającego program działania i statut. Tak właśnie postrzegano *Stettiner Lesegesellschaft* jako: *halbbibliothek*, *halb-klubartig*⁴¹. Ustalenie typologii przedstawionych powyżej pierwowzorów bibliotek publicznych nie jest łatwe z uwagi na ich różnorodność i nie zawsze konsekwentnie stosowane nazewnictwo, mające oddawać ich status. W Szczecinie obok *Leihbibliothek* pojawia się też nazwa *Bücher-Lecture*.

Ich działalność wpisująca się w charakterystyczny dla epoki ruch oświatowy, kształtowała czytelnictwo w Szczecinie i na Pomorzu przed pojawieniem się tutaj bibliotek lu-

Georg Stegenwalner
Sol-, Moor- und Seebad Kolberg
Fernruf 598 Giro: Stadtbank

Buchhandlung, Papierhandlung, Musikalien, Lehrmittel, Verlag
Hauptgeschäft: Münderstr. 7 + 2. Geschäft: Langenbeckstr. 11

Romane Liebhaberausgaben in elegant. Einbänden ♦ Großes Papierlager Einfache und elegante Schreibpapiere ♦ Jugendschriften ♦ Neuerscheinungen auf allen Gebieten ♦ Radierungen Holzschnitte	Musikalien Klassische und moderne Noten ♦ Schulbücher ♦ Schreibmaterialien ♦ Lehrmittel ♦ Leihbibliothek auch nach auswärts für Wochen und Monate
---	---

Vertreter für den Norddeutschen Lloyd, Bremen
Fahrtkarten nach Nord- und Südamerika, Ostasien, Australien und Afrika

Reklama wypożyczalni książek i czytelnia czasopism Georga Stegenwalnera zamieszczona w periodyku: „Heimat-Kalender des Kreises Kolberg-Körlin”, Kolberg 1927, s. 105

40 Archiwum Państwowe Szczecin. Rejencja Szczecińska *Königliche Regierung Abtheilung des Innern* I Nr 752 September 1848 sygn I/250.

41 „Volksbildungsarchiv”, dz. cyt., s. 412.

dowych, z którymi później zresztą, wypożyczalnie te konkurowały. W swoim czasie były odpowiedzią na wzrost zainteresowania książką, na nowe przejawy życia społecznego i kulturalnego.

PODSTAWY ORGANIZACYJNE I ZADANIA BIBLIOTEK LUDOWYCH I OBJAZDOWYCH (RUCHOMYCH)

„XIX wiek zapoczątkował radykalną zmianę kondycji ludzkiej. Życiu ludzkiemu nadano nowe ramy, nowe zarówno pod względem fizycznym jak i społecznym. Trzy czynniki sprawiły, iż stworzenie nowego świata stało się możliwe: liberalna demokracja, badania naukowe i industrializacja... Wiek XIX był w istocie wiekiem rewolucyjnym”⁴². Również dla książki i bibliotek: „Nie dobiegło jeszcze końca panowanie Napoleona, kiedy w ciągu godziny można było wydrukować więcej odbitek niż piętnaście lat wcześniej zdołano osiągnąć w ciągu całego dnia. Era wielkich nakładów mogła się rozpocząć (...) nowy czytelnik ludowy XIX wieku narzucił kosmopolitycznej książce warstw oświeconych język narodowy. Wielkie nakłady umożliwiły jego wprowadzenie, powodując zróżnicowanie języków literackich i przyczyniając się w ten sposób do usamodzielnienia literatur narodowych. W momencie kiedy obudziło się poczucie narodowe, książka dorównała kroku epoce (...) Najpierw czytelnia, potem powieść odcinkowa i wypożyczalnia pozwalały książce na coraz głębszą penetrację warstw społecznych, otwierających się na jej przyjęcie w miarę postępu oświaty. Dla myśli rewolucyjnej 1848 roku książka stała się podstawowym symbolem. Wiadomo już było, że droga do wolności prowadzi przez zdobycze kulturalne”⁴³.

Spśród tych, którzy inicjowali i upowszechniali zdobycze kulturalne, wymienić należy Heinricha Stephani (1761–1850), pedagoga, promującego program nowej organizacji kształcenia i wychowania, będących dla niego współzależną od siebie całością. W procesach tych Stephani wskazywał na ważną rolę bibliotek⁴⁴. Nie można pominąć Karla Benjamina Preuskera (1786–1871), pioniera bibliotekarstwa powszechnego w Niemczech. Preusker już w młodości interesował się literaturą, księgarstwem i gromadził zbiory. Był nie tylko teoretykiem – swoje idee wcielał w czyn – czego dowodem jego aktywny udział w otwarciu pierwszej w Niemczech biblioteki ludowej 24 X 1828 roku w Grossenhain w Saksonii⁴⁵. Wiele placówek bibliotecznych zakładano według jego wskazówek nie tylko w Niemczech,

42 J. O. Ortega, *Bunt mas i inne pisma socjologiczne*, Warszawa 1982, s. 60.

43 R. Escarpit, *Rewolucja książki*, Warszawa 1969, s. 22–24. Należy zauważyć, iż u podstaw tego rewolucyjnego przełomu leżał wzrost zapotrzebowania na książkę nowych kręgów czytelniczych, które dotychczas nie uczestniczyły w życiu kulturalno-oświatowym. Rewolucja przemysłowa i postęp techniczny, przyczyniły się pośrednio do likwidacji analfabetyzmu, a tym samym spowodowały upowszechnienie idei czytelnictwa. Egzystencja w szybko zmieniającym się świecie w warunkach rosnących wymogów społecznych, wymuszała umiejętności współpracy w grupie i potrzebę zdobywania podstawowych kwalifikacji zawodowych. Wyższy poziom cywilizacyjny był możliwy do osiągnięcia poprzez oświatę, edukację, zaspokojenie potrzeb kulturalnych. Realizacja tych celów następowała między innymi w oparciu o działalność bibliotek.

44 W. Thauer, P. Vodosek, *Geschichte der öffentlichen Bücherei in Deutschland*, Wiesbaden 1990, s. 22 i n.

45 *Encyklopedia Wiedzy o Książce*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1971, szp. 1605; *Allgemeine Deutsche Biographie*, T. 26, Leipzig 1888, s. 576–580.

ale i w Szwajcarii. Preusker położył podwaliny pod typologię bibliotek i klasyfikację dokumentacji, prowadził intensywną propagandę biblioteczną, zyskując z czasem miano eksperta do spraw bibliotek.

Z kolei główna zasługa otwarcia pierwszej biblioteki ludowej w Berlinie w 1850 roku przypadła Friedrichowi Ludwigowi Georgowi Raumerowi (1781–1873). Ten pruski urzędnik administracyjny, popierający idee reform Karla Augusta Hardenberga, późniejszy profesor uniwersytetu w Berlinie, szczególnie zabiegał o poprawę możliwości kształcenia dla szerokich warstw społecznych⁴⁶.

Od tego czasu, ze zmiennym powodzeniem, podejmowano próby organizowania bibliotek ludowych i poddawania ich na przełomie XIX i XX wieku pod opiekę państwa. Erwin Ackerknecht w swojej publikacji: *Die Entwicklung des deutschen Volksbüchereiwesens in den letzten Jahren* (Stettin 1931) pisał, iż jeszcze w latach dwudziestych XX wieku, magistraty wielu niemieckich miast, chętnie pozostawiały opiekę nad bibliotekami ludowymi prywatnym fundacjom i organizacjom bibliotekarskim i oświatowym. Okres inflacji postawił dużą liczbę tych placówek w trudnej sytuacji. Wielu bibliotekom groziło zamknięcie. W większości przypadków jednak biblioteki te przeszły pod zarząd miejski, dzięki czemu miały zapewniony byt ekonomiczny i wsparcie merytoryczne. Jednakże ów trend był okresowo hamowany z uwagi na trudności budżetowe miast i ich krótkowzroczną oszczędność w zakresie oświaty powszechnej. Sytuację bibliotek ludowych oddaje również ta wypowiedź Ackerknechta: „Przyglądając się zmianom organizacyjnym niemieckiego bibliotekarstwa powszechnego na przestrzeni ostatniego półwiecza, zauważymy przede wszystkim, że coraz więcej zarządów komunalnych nie tylko dużych, ale i średnich oraz małych miast, akceptuje swój obowiązek odpowiedzialności za rozwój bibliotek. Do początków naszego stulecia biblioteki powszechne w wielu dużych miastach Niemiec zależne były od lokalnych stowarzyszeń i fundacji oświatowych oraz ich zmiennych warunków kadrowo-finansowych, w średnich zaś i małych miastach prym wiodły często – wspomagane przez pozaetatowych dysponentów bibliotek – wielkie centralne związki oświaty powszechnej, z których wymienimy tu tylko dwa, mianowicie neutralne politycznie i wyznaniowo Towarzystwo Oświaty Powszechnej z siedzibą w Berlinie oraz katolickie Stowarzyszenie Boromeuszowskie z siedzibą w Bonn⁴⁷.

46 *Allgemeine Deutsche Biographie*, T. 27, Berlin 1888, s. 403 i n.

47 Erwin Ackerknecht, *Bibliotekarstwo i komunalna praca oświatowa*, [w:] Erwin Ackerknecht – bibliotekarz, humanista (1880–1960) wybór pism, Tł. K. Golda, Szczecin 2007, s. 44; Spośród innych organizacji działających na rzecz zakładania bibliotek ludowych również na Pomorzu Zachodnim można wymienić przykładowo: *Bund Heimatschutz*, *Comenius-Gesellschaft für Volkserziehung*, *Gesellschaft für ethische Kultur*, *Verein zur Verbreitung guter volkstümlicher Schriften*, *Zentralstelle für Volkswohlfahrt*. *Borromäus-Verein*, o którym pisał Ackerknecht, było katolickim Stowarzyszeniem pod wezwaniem św. Karola Boromeusza, założonym w 1845 roku. Miało na celu popieranie i rozszerzanie dobrych pism o treści budującej, pouczającej i ku rozrywce. Również ewangelicy mieli podobną organizację: *Volksbildungsausschuß*. Zob.: J. Wróblewski, *Polskie biblioteki ludowe w zaborze pruskim i na terenie Rzeszy Niemieckiej w latach 1843–1939*, Olsztyn 1975, s. 82 i n. Odpowiedni klimat wokół bibliotek ludowych tworzyły także związki i stowarzyszenia bibliotekarskie, m.in. założona w 1914 roku przez Waltera Hofmanna *Deutsche Zentralstelle für volkstümliches Büchereiwesen* (Niemiecka Centrala Bibliotekarstwa Ludowego). Zob.: R. Reuter, *Das deutsche Volksbüchereiwesen auf dem Lande und in der Kleinstadt*, [w:] *Aus dem deutschen Büchereiwesen*, Stettin 1929, s. 15–16. Obszerne sprawozdania z działalności instytucji i organizacji oświatowych w tym stricte bibliotekarskich, zamieszczał na swoich łamach rocznik „Volksbildungsarchiv. Beiträge zur wissenschaftlichen Vertiefung der Volksbildungsbestrebungen”. Podobnie miesięcznik „Eckart. Ein

Zaproszenie na walne zgromadzenie „Gesellschaft für Volksbildung” zorganizowane w maju 1926 roku w Szczecinie

Wspomniane przez Ackerknechta Towarzystwo Krzewienia Oświaty Ludowej (*Gesellschaft für Verbreitung von Volksbildung*), zostało powołane 14 lipca 1871 roku w Berlinie. Jego zadaniem było zakładanie bibliotek ludowych oraz objazdowych, uznanych wówczas za biblioteki przyszłości. Towarzystwo zabiegało o to, by w najmniejszych nawet gminach były biblioteki, natomiast w wiejskich szkołach, chociażby podręczne biblioteczki klasowe⁴⁸. Nie zapomniano też o wspieraniu bibliotek szkolnych w małych miejscowościach, w bibliotekach w szpitalach oraz związkach i stowarzyszeniach: robotniczych, obywatelskich, rzemieślniczych, kupieckich, młodzieżowych, rolniczych, gimnastycznych, śpiewaczych i wielu innych, dla których dokształcanie ich członków było jedną z kluczowych kwestii.

Systematycznie publikowane przez Towarzystwo wykazy piśmiennictwa w serii *Deutsche Volksbücherei*, przygotowywane przez grono fachowców, były przewodnikiem literackim dla bibliotek⁴⁹. Uwzględniano w nich popularną literaturę beletrystyczną ze wskazaniem tanich wydań

oraz literaturę popularnonaukową. Książki uporządkowane według dziedzin w jedenastu działach, mogły służyć bibliotekom jako wzór szeregowania posiadanej literatury:

- A. piśmiennictwo niemieckie i zagraniczne,
- B. literatura młodzieżowa,
- C. literatura niemiecka,
- D. historia sztuki,
- E. historia,
- F. wojna światowa,

Deutsches Literaturblatt. Zentralverein zur Gründung von Volksbibliotheken” notował w dziale sprawozdawczym instytucje działające na rzecz bibliotek ludowych. Na temat bibliotek ludowych zob. też: E. Schultze, *Freie öffentliche Bibliotheken, Volksbibliotheken und Lesehallen*, Stettin 1900. W polskim piśmiennictwie czytamy: Szereg państw europejskich, liczne kolonie Anglii oraz wszystkie stany Ameryki posiadają ustawy przewidujące bezwzględny albo fakultatywny obowiązek, włożony na samorządy gminne, albo powiatowe, albo jedne i drugie, założenia i utrzymania biblioteki powszechnej, w wielu krajach zwanej publiczną, biblioteki dostępnej dla wszystkich bez żadnej opłaty, [w:] S. Rymar, *O bibliotekach powszechnych (Na marginesie różnych projektów ustawy bibliotekarskiej w Polsce)*, Warszawa 1929.

- 48 *Gründet Volksbüchereien. Begründung und Unterstützung öffentlicher Büchereien durch die Gesellschaft für Volksbildung*, Berlin 1926. Pomimo krytyki (traktowanie bibliotek jako instytucji o charakterze charytatywnym) Towarzystwo Krzewienia Oświaty Ludowej swoją działalnością pozytywnie zapisało się historii niemieckiej oświaty powszechnej. Zob.: H. Steiner, *Die öffentliche Büchereien in Erlangen im 19. und 20. Jahrhundert*, Wiesbaden 1992, s. 34.
- 49 *Deutsche Volksbücherei. Verzeichnis volkstümlicher Bücher zusammengestellt und herausgegeben von der Gesellschaft für Volksbildung. 19. Auflage*, Berlin 1926, s. II–III.

Volksbildung

Zeitschrift für öffentliches Vortragswesen, Volkshochschulen
und freies Fortbildungswesen in Deutschland

Organ der Gesellschaft für Verbreitung von Volksbildung und ihrer Verbände und Zweigvereine

Jährlich 26 Nummern.
Erscheint an jedem zweiten Freitag.
Alle Postanstalten und Buchhandlungen des
In- und Auslandes nehmen Bestellungen an.
Anzeigen die Zeile 40 Pf.

Verlagsgesellschaft
Vertriebsstellen: Berlin, Leipzig, Hamburg, Frankfurt a. M., Köln, Stuttgart, München, Breslau, Danzig, Posen, Warschau, Lemberg, Krakau, Prag, Wien, Budapest, Sofia, Athen, Saloniki, Konstantinopel, Bagdad, Bombay, Calcutta, Rangoon, Hongkong, Shanghai, Yokohama, Kobe, Osaka, Manila, Cebu, Batavia, Soerabaja, Singapore, Hongkong, Shanghai, Yokohama, Kobe, Osaka, Manila, Cebu, Batavia, Soerabaja, Singapore.
bei der Post (Postzeitungsbefreiung) Nr. 20 Pf.
bei Zustellung unter Kreuzbanden Nr. 20 Pf.
Einzelnnummer 20 Pf.

Inhalt: 38. Jahresbericht der Gesellschaft für Verbreitung von Volksbildung. — Verbandstage der Gesellschaft für Verbreitung von Volksbildung. — Prolog für die Tagung des Bezirksverbandes Magdeburg-Braunschweig-Anhalt. — Das Märchen vom Glück. Von Ernst Eckstein. — Vernünftige Gedanken. Von Franziska Mann. — Vortragswesen. — Nachtrag zum Redner-Nachschub.

Abdruck unter Angabe der Quelle gestattet.

38. Jahresbericht

der Gesellschaft für Verbreitung von Volksbildung
für das Jahr 1908.

Erschienen vom Zentralausschuß.

sonderen Bedauern mußte auch schon aus diesem Grunde, abgesehen von persönlichen Behinderungen, auf die Entsendung eines Vertreters unseres Verbandes zu der Jahresversammlung unserer Gesamtgesellschaft in Darmstadt verzichtet werden, dagegen hat unser Verbands-

- G. nauka o państwie, prawo, ekonomia polityczna,
- H. geografia, etnologia,
- I. nauki przyrodnicze, technika, higiena,
- J. gospodarstwo wiejskie,
- K. pedagogika, wychowanie⁵⁰.

Towarzystwo Krzewienia Oświaty Ludowej wkrótce objęło swoim zasięgiem obszar całej Rzeszy Niemieckiej. Liczyło wiele tysięcy członków, zarówno osób indywidualnych, jak i związków oraz stowarzyszeń. Na Pomorzu w pierwszym dziesięcioleciu XX wieku do Towarzystwa należało 19 stowarzyszeń i 12 członków indywidualnych. Swoją misję pogłębiania życia duchowego narodu niemieckiego, realizowało przez działalność edukacyjną. Do typowych przedsięwzięć popularyzatorskich należały: wykłady, odczyty, wieczory rozmaitości, pogadanki, recytacje poezji i prozy, działalność wędrownych prelegentów. O tejsze aktywności informował wydawany w Poznaniu „Przegląd Oświatowy” (1914, z. 7) pisząc: „*Niemcy szerzą oświatę i dobre obyczaje między ludem nie tylko bibliotekami, lecz także przedstawieniami i wykładami. W ostatnim czasie kładą wielką wagę na wykształcenie mówców ludowych. (...) niemieckie towarzystwo szerzenia oświaty ludowej dało do dyspozycji i użytku poszczególnych towarzystw oświaty 350 gotowych wykładów*”.

W Szczecinie i na Pomorzu szczególnie aktywnymi mówcami byli: Udo Conrad, Leo Erichsen, Alfred Koeppen i Lidia Friederichs recytująca – jak pisano – z pamięci wiersze Friedricha Liliencrona i Hansa Hoffmana.

50 Tamże, s. II–III.

Coroczne walne zgromadzenia Towarzystwa wytyczały nowe kierunki działania. W czasie obrad podejmowano liczne kwestie dotyczące oświaty powszechnej, szkół i domów ludowych, krajoznawstwa, literatury dla ludu, wreszcie bibliotek i czytelní. Zgromadzenia te, mające charakter ogólnokrajowych sejmików oświatowych, odbywały się co roku w innym mieście. W 1892 roku członków i sympatyków Towarzystwa gościł Szczecin. Na spotkaniu tematykę bibliotek i czytelnictwa zaprezentował Johannes Tews, sekretarz generalny, wygłaszając referat: *Znaczenie, organizacja i rozwój bibliotek ludowych*⁵¹. Również w kolejnych latach notujemy w Szczecinie obecność bibliotekarzy i działaczy oświatowych na organizowanych tu walnych zgromadzeniach Towarzystwa

O tym, iż Towarzystwo, również na Pomorzu odpowiadało, na potrzeby bibliotek przypomniáł szczeciński bibliotekarz Wilhelm Braun, który pisząc o bibliotekarstwie ludowym zaznaczył, iż dla jego pomorskich początków, ważna była działalność *Gesellschaft für Volksbildung* zakładającego na wsi i w małych miastach, we współpracy z miejscowymi nauczycielami, biblioteki ludowe⁵².

Organem prasowym Towarzystwa był dwutygodnik „Volksbildung. Zeitschrift für öffentliches Vortragswesen, Volksleseanstalten und freies Fortbildungswesen in Deutschland”, na którego łamach obszernie reprezentowany był między innymi dział sprawozdawczości i statystyki, obrazujący stan bibliotek ludowych w rozmaitych aspektach: (ilościowym, geograficznym), całości dopełniały reklamy i inseraty księgarskie, wykazy recytatorów, mówców ludowych, wraz z podaniem tematów prelekcji i kosztów ich organizacji. W kolejnych zeszytach zamieszczano listy książek preferowanych dla bibliotek ludowych, drukowano fragmenty powieści⁵³.

Towarzystwo dysponowało własną oficyną wydawniczą, publikującą literaturę fachową oraz biblioteczne druki akcydensowe: karty książki, karty czytelnika, karty wypożyczeń, druki upomnień, regulaminy biblioteczne, sygnatury i plakaty. W akcydensy te zaopatrywały się również pomorskie biblioteki ludowe.

Sekretarz generalny Towarzystwa wspomniany już Johannes Tews, był autorem między innymi publikacji o powołaniu bibliotek ludowych: *Wie gründet und leitet man ländliche Volksbibliotheken?*, którą rozpoczął znamiennym zdaniem: „*Żadnej wsi, żadnego miasteczka, żadnego majątku bez biblioteki. Wieś bez biblioteki – jest jak zagroda chłopska bez studni. Napój, który orzeźwia ducha, jest nie mniej konieczny, niż woda ze studni, a człowiek pozbawiony możliwości zaczerpnięcia z tego duchowego źródła wysycha na*

51 J. Wróblewski, dz. cyt., s. 82 i n. Johannes Tews urodził się w 1860 roku na Pomorzu. Drogę zawodową rozpoczął jako nauczyciel w Złocięcu (Falkenburg) i Drawsku Pomorskim (Dramburg). Był znanym pedagogiem, działaczem oświatowym, autorem wielu książek z dziedziny pedagogiki, wychowania i oświaty ludowej. Zmarł w 1937 roku. [w] *Dr. c.h. Johannes Tews*, [Berlin 1937].

52 W. Braun, *Die Beratungsstelle für das Volksbüchereiwesen der Provinz Pommern* „Pommersche Heimatpflege. Nachrichtenblatt für Museumswesen, Denkmalpflege, Landes- und Volkskunde, Büchereiwesen sowie sonstige heimatliche Kulturpflege” 1930, H. 2, s. 59. Na Pomorzu aktywność przejawiało również towarzystwo „Christlicher Zeitschriften”, które na początku XX wieku proponowało tutejszym starostwom powiatowym zakup na potrzeby bibliotek swoich wydawnictw między innymi: *Kurze Ratschläge für Verwaltung von Volks-Bibliotheken* oraz *Verzeichnis von Büchern für Volks-Arbeiter-und Soldaten Bibliotheken*.

53 J. Wróblewski, dz. cyt. s. 83; Roczniki „Volksbildung. Zeitschrift für öffentliches Vortragswesen, Volksleseanstalten und freies Fortbildungswesen in Deutschland” za lata 1905–1930 w zbiorach Książnicy Pomorskiej.

*ciele i ducha*⁵⁴. Słowa te jakkolwiek brzmią dziś górnolotnie, w swoim czasie spełniały z pewnością określoną rolę.

Książka Tewsa stanowiła kompleksowy poradnik zawierający wskazówki odnośnie powoływania bibliotek ludowych. Nie była co prawda pierwszym w tej dziedzinie informatorem, ale wśród innych należy się jej osobne miejsce, bowiem według wytyczonych tu wskazówek, kierowała się niejedna biblioteka ludowa na Pomorzu. Początek tym placówkom dawała zwykle grupa inicjatorów, która działała na rzecz utworzenia biblioteki na swoim terenie. W jej skład wchodziły osoby prywatne, a także miejscowe związki i stowarzyszenia: śpiewacze, gimnastyczne, strzeleckie. Stawały się one jednocześnie członkami korporatywnymi Towarzystwa Krzewienia

Oświaty Ludowej. Organizacja ta pozostawiając bibliotekom ograniczoną autonomię, określała pewne warunki, od których uzależniała swoją pomoc. Będąc w stałym kontakcie z założycielami bibliotek, aktywizowała ich do powiększania zbiorów i doskonalenia działalności. W przypadku likwidacji biblioteki, o czym mogło decydować jedynie walne zgromadzenie, książki przechodziły na własność Towarzystwa⁵⁵.

W zarządzie biblioteki, według instrukcji Tewsa, powinny znaleźć się osoby ogólnie znane i szanowane: właściciel ziemski, duchowny (pleban, pastor), niektórzy właściciele gospodarstw. Podobnie bibliotekarze, czy opiekujący się zbiorami, mieli z założenia rekrutować się spośród duchownych, nauczycieli, kupców i emerytowanych urzędników.

Biblioteki ludowe, w odróżnieniu od innych typów bibliotek, miały być powszechnie dostępne. Wypożyczanie książek powinno odbywać się np. bezpośrednio po zakończeniu zajęć szkolnych (np. w poniedziałki) lub po nabożeństwie w kościele (w niedzielę). Do obowiązków gminy należało zadbanie o ogrzewaną izbę szkolną, w której biblioteka byłaby zlokalizowana. Biblioteki powinny zapewnić sobie możliwie stały dochód, który pochodziłby z kasy gminy, kościoła czy szkoły. Poza tym każdy mieszkaniec, rozumiejący potrzebę istnienia takiej placówki kultury i dysponujący odpowiednimi środkami finansowymi, powinien zadeklarować roczną składkę na jej rzecz. Na pytanie, czy pobierać opłatę za każdy tom, Tews odpowiadał, iż nie powinien to być warunek obligatoryjny – „*kto chce i może płacić*”

Biblioteki ruchome Koła I, TSL w Krakowie, opracowane i wykonane przez Koło Powiatowe w Kętach. Lata 20. XX wieku

54 J. Tews, *Wie gründet und leitet man ländliche Volksbibliotheken?* Berlin 1904, s. 2. Zob. też: J. Balaban, *Poradnik dla zakładających biblioteki i czytelnie ludowe*, Lwów 1892.

55 Tamże, s. 2 i n.

Przykład druku bibliotecznego stosowanego w pomorskich bibliotekach ludowych

powinien wspierać bibliotekę, kto nie może płacić, musi mieć możliwość czytania za darmo⁵⁶.

By ułatwić małym gminom tworzenie bibliotek, Towarzystwo Krzewienia Oświaty Ludowej, proponowało pomoc w organizowaniu bibliotek objazdowych. Dotyczyło to szczególnie małych miejscowości, nie posiadających dotąd żadnej biblioteki i tych, które miały biblioteki, ale z braku środków nie były w stanie ich utrzymać i rozwijać ich działalno-

ści. Książki dla tych bibliotek, wybierane przez miejscowe organa, zgodnie z lokalnymi potrzebami, corocznie w okresie letnim zwracane były Towarzystwu⁵⁷.

Tews wyszczególnił również obowiązki bibliotekarza, do których należało prowadzenie statystyki (liczba czytelników i rodzaj przeczytanych książek), jak też dokumentacji, wśród której szczególnie ważna była księga akcesyjna⁵⁸. O wadze, jaką przywiązywano

56 Tamże, s. 8.

57 Tamże, s. 12. Jak podaje „Przegląd Biblioteczny” (1909 r. T. II, z. 4, s. 286–287) „Pierwsze biblioteki wędrowne zaprowadzono w Szkocji 1810 roku. Pomysł był dobry, wykonanie nie odpowiadało założeniu. W Ameryce pierwsze takie biblioteki wytworzono dla urzędników kolejowych w r. 1869. Dopiero Dewey nadał instytucji charakter społeczny(...). W r. 1893 wysłano z biblioteki stanu New York pierwsze 1000 jednostek w specjalnie przyrządzonych skrzyniach. W r. 1903 wysłano już 30 tys. tomów w 517 miejsc... Układa się je stosownie do życzeń czytelników (według list specjalnie przygotowanych) albo według wyboru bibliotekarza (na sto książek jedna czwarta treści ekonomicznej, jedna czwarta – dla dzieci, jedna trzecia rolniczych, reszta z literatury pięknej. Skrzynki wędrują w przeciągu 6 miesięcy. Odbiorca musi być znanym zarządowi biblioteki (przeważnie kluby, organizacje), musi deponować pewną kwotę na koszt przesyłki. Farmer otrzymuje skrzynię książek najlepszych, doskonale dobranych, na całą długą zimę. Przeczytawszy jedną skrzynkę, zwraca ją i otrzymuje w zamian inną – za opłatą kilku dolarów daleki bibliotekarz (nauczyciel, misjonarz) pozwala mu wypełnić długie, od pracy wolne miesiące nabywaniem wiedzy. Błogosławione zaprawdę, urządzenie! Ono to sprawia, że książka staje się nowym i pożytecznym momentem organizacyjnym, organizującym Ludzkość”. Przykład funkcjonowania biblioteki wędrownej w Niemczech przytacza J. Wróblewski (s. 88) „Wysyłka książek odbywa się w małych drewnianych pudełkach z wpuszczonym i zasznurowanym przykryciem (...) Każda przesyłka zawiera 9 do 12 książek tak pouczających jak i beletrystycznych. Centrala stara się odpowiedzieć życzeniom wyrażonym z odnośnych miejscowości. Czas wypożyczenia wynosi 12 tygodni. Czytelnikami są górnicy, robotnicy kolejowi, browarowi, drwale, kamieniarze, fabryczni, murarze, małorolni gospodarze (...). Do przesyłki dołącza się zazwyczaj z dobrym skutkiem katalogi, broszurki i książki na sprzedaż”. Erwin Ackernecht pisał, iż wśród bibliotek wędrownych można wyróżnić węższy i szerszy zakres ich działania. W węższym zakresie to wszystkie pojedyncze biblioteki z ich centralnie zarządzanym księgozbiorem, który po opracowaniu jest wypożyczany drogą wysyłkową na przeciąg jednego roku. W szerszym znaczeniu biblioteka wędrowna to księgozbiór, który nie jest wypożyczany na miejscu, ale jest przeznaczony do planowego zaopatrywania punktów bibliotecznych większych okręgów poprzez długoterminowe wysyłki. Zob.: E. Ackernecht, *Wanderbücherei*, „Bücherei und Bildungspflege. Der Blätter für Volksbibliotheken” 1922, H. 9, s. 186, oraz W. Schuster, *Wanderbüchereien für den freiwilligen Arbeitsdienst*, „Bücherei und Bildungspflege. Der Blätter für Volksbibliotheken” 1932, H. 4, s. 247 i n. Jeszcze jedną formę funkcjonowania biblioteki wędrownej obrazuje regulamin biblioteki wędrownej niemieckiego samorządu kultury w Tallinie. We wstępie do katalogu czytamy, iż biblioteka ta ma za zadanie zaopatrywanie niemieckich czytelników w dobre lektury poprzez uzupełnianie oferty bibliotek działających w małych miejscowościach. W pierwszym rzędzie dotyczyło to osób, które w swoim miejscu zamieszkania nie miały biblioteki, lub ich potrzeb czytelniczych miejscowa biblioteka nie zaspokajała. Czytelnik otrzymywał z biblioteki wędrownej książki zamówione przez siebie na podstawie katalogu. Przesyłka zawierała zwykle trzy pozycje. Czas wypożyczenia wynosił miesiąc, opłata za każdy tom dziesięć centów. Za: *Bücherverkehrsbericht der Wanderbücherei des Kulturreiches der deutschen Kulturverwaltung*, Rewal 1931, s. 1.

58 Tamże, s. 14.

do prawidłowego prowadzenia dokumentacji świadczy list J. Tewsa z 1906 roku skierowany do landrata powiatu Randow, w którym mowa o tym, iż wiele bibliotek, szczególnie mniejszych, nie wywiązuje się z tego zadania właściwie. Powodem tego stanu rzeczy był między innymi brak odpowiednich formularzy. Stąd liczne propozycje Tewsa kierowane do odpowiednich urzędów na Pomorzu, by zakupiły je dla swoich bibliotek.

W publikacji znalazła się również instrukcja, by w małych bibliotekach systematyzować książki według dziedzin i rejestrować w księdze akcesyjnej. Dla łatwiejszego ich porządkowania autor proponował następujący podział piśmiennictwa:

- U. literatura rozrywkowa,
- L. pozostała literatura piękna,
- G. historia,
- B. wiedza obywatelska, prawo, statystyka, ubezpieczenia, prawo podatkowe,
- E. etnologia,
- N. przyroda,
- T. technika, rzemiosło, przemysł, sztuka, rolnictwo,
- Z. czasopisma,
- V. varia⁵⁹.

Przykładowy statut biblioteki ludowej zaprezentowany przez Tewsa wskazuje, iż organem założycielskim biblioteki mogła być gmina, związek lub stowarzyszenie. Biblioteką bezpośrednio administrował zarząd, który w porozumieniu z władzami właściwego stowarzyszenia lub gminy mianował bibliotekarza. Zarząd i bibliotekarz byli wybierani na trzy lata. Corocznie, na walnym zebraniu Towarzystwa Krzewienia Oświaty Ludowej, bibliotekarz składał sprawozdanie z pracy biblioteki. Pod koniec roku natomiast dokonywał przeglądu biblioteki i przedstawiał rezultaty swej pracy organom założycielskim. Regulamin określał również preferowany czas udostępniania zbiorów. Były to środa w godzinach 19.00–21.00 i niedziela w godzinach 11.00–13.00.

Emil Jaeschke, bibliotekarz miejski z Elberfeld, późniejszy dyrektor Bibliotek Miejskich w Düsseldorfie twierdził, iż jakkolwiek pozytywne jest działanie związków i stowarzyszeń zakładających biblioteki ludowe, to placówki te, jako publiczne instytucje kształcące, powinny być organizowane przede wszystkim ze środków państwowych. Fundusze na ten cel powinny być wyasygnowane przez zarząd prowincji, miasta lub powiatu. Przypomniał, iż w lipcu 1899 roku ówczesny minister kultury von Bosse wydał rozporządzenie, w którym zwrócił uwagę na dotychczasowe osiągnięcia bibliotek ludowych i wezwał nadprezydentów prowincji do wsparcia tych instytucji⁶⁰.

59 Tamże, s. 15; Dla porównania można przytoczyć klasyfikację literatury w polskich bibliotekach ludowych, które czerpały wzory organizacyjne z bibliotekarstwa niemieckiego. *Towarzystwa Czytelni Ludowych rozróżniały pięć działów książek i w następujących proporcjach wprowadzały je do bibliotek: I dział religijno-moralny i pedagogiczny 2/10 całego księgozbioru, II dział historyczny i geograficzny 2/10, III dział przyrodniczy, przemysłowy i rolniczy 1/10, IV dział powieści, czasopisma, i poezje 3/10, wreszcie dział dla dzieci i młodzieży 2/10 całego księgozbioru.* Cyt. za: J. Kisielewski, *Światło w mroku. Pięćdziesiąt lat pracy Towarzystwa Czytelni Ludowych 1880–1930*, Poznań 1930, s. 102–103.

60 E. Jaeschke, *Volksbibliotheken (Bücher-und Lesehallen) ihre Einrichtung und Verwaltung*, Leipzig 1907, s. 22.

Ciekawego zestawienia dokonał działacz oświatowy Franz Schriewer (1893–1966), publikując *katechizm* bibliotek ludowych, w którym odpowiedział na pytania: czym jest, a czym nie jest biblioteka ludowa. Wynika z niego, iż biblioteka ludowa:

- nie jest wypożyczalnią, lecz placówką kształcącą,
- nie jest ekonomicznie nastawioną instytucją, która ułatwia tanie zaopatrzenie w lektury, lecz samodzielnym i aktywnym podmiotem kultury, powiązanym ze szkołami: ludową, średnią, zawodową, teatrami i innymi instytucjami kultury,
- nie jest nagromadzoną stertą przypadkowego piśmiennictwa, lecz krytycznie dobranym i sensownie opracowanym zasobem książkowym,
- nie zależy od mody i reklamy na rynku książki, lecz związana jest z codziennym życiem,
- nie wspiera pisarzy zorientowanych jedynie na modne trendy, lecz jest mecenasem wartościowej lektury,
- nie jest nastawiona wyłącznie na rozrywkę, lecz jest podporą poznania i umiejętności zawodowych,
- nie jest biblioteką fachową lub zbiorem materiałów naukowych, lecz nośnikiem wykształcenia ogólnego,
- nie jest instytucją pasywną, udostępniającą wyłącznie książki, lecz aktywnie wprowadzającą w świat piśmiennictwa,
- nie jest instytucją masowo rozpowszechniającą książki, lecz stara się odnieść do indywidualnych potrzeb czytelnika,
- nie jest narzędziem jakiegokolwiek partii czy interesów, lecz instytucją jednakowo obiektywnie nakierowaną na wszystkie warstwy społeczne,
- nie jest sędzią rozstrzygającym o poglądach na temat świata, lecz placówką udzielającą wsparcia wszystkim grupom społecznym w ich duchowych i praktycznych potrzebach. Przy tym wszystkim nie jest całkowicie liberalna czy niewyrazista w swoim charakterze. Jej najważniejszym zadaniem jest znajdowanie punktu odniesienia między wolnością a ograniczeniem, między przeszłością a przyszłością⁶¹.

Katechizm ów, świadczy wyraźnie o ewolucji, jaką przeszły biblioteki ludowe. W zestawieniu z trudnymi początkami tych placówek, brzmi on nieco utopijnie. Początki działalności tych placówek nie były łatwe. Biblioteki ludowe bowiem w czasach swego pionierstwa z trudem zdobywały doświadczenie techniczne i organizacyjne. Zwykle bez odpowiedniego wyposażenia, z księgozbiorem, pochodzącym z przypadkowych darów, umiejscowione na obrzeżach miast *wegetowały pozornym życiem*. Również stosowane w odniesieniu do nich określenie – tylko dla ludu (*nur für das Volk*) rozumiane było pejoratywnie, jako odnoszące się do niższej warstwy społecznej. Nie były one w stanie zaspokoić skromnych

61 F. Schriewer, *Zur Methode der Flensburger Büchereiausstellung*, „Bücherei und Bildungspflege. Zeitschrift für die gesamten ausserschulmässigen Bildungsmittel” 1932, H. 3, s. 173.; E. Jaeschke w cytowanej już książce *Volksbibliotheken, (Bücher-und Lesehallen) ihre Einrichtung und Verwaltung* (Leipzig 1907) pisał, że słowo „Volk” według dawnych przekonań kojarzyło się z plebem, rozumianym jako niewykształcona masa. W takim też kontekście postrzegano biblioteki ludowe. W nowym ujęciu *Volk* to ogół ludności. Dawna biblioteka ludowa wobec plebsu spełniała rolę instytucji dobroczynnej, nowa biblioteka ludowa jest natomiast instytucją kształcącą dla ogółu ludności. (s. 12–13).

nawet czytelniczych potrzeb. Zakup nowości obejmował głównie pisma „o charakterze moralizatorskim, religijnym i książki o budującej treści”⁶².

Okolo 1890 roku w dużych miastach funkcjonowały dwojakiego rodzaju placówki biblioteczne. Były to biblioteki miejskie – Stadtbibliotheken i ludowe – Volksbibliotheken. Przy czym te pierwsze służyły celom naukowym, ludowe natomiast przeznaczone były dla niższych warstw społecznych i pomyślane jako instytucje dobroczynne. Podczas gdy miejskie, posiadały wystarczające środki, ludowe przeważnie były wyposażone niewystarczająco i stąd nie były w stanie wiele zdziałać⁶³. Toteż potrzeba reformy bibliotekarstwa publicznego pod koniec XIX wieku stała się koniecznością.

Sytuację wówczas panującą oddają głosy zamieszczane również na łamach polskiego piśmiennictwa: „*Historia ruchu czytelń ludowych w stuleciu ubiegłym uczy, jakie główne motywy powodowały zakładanie bibliotek ludowych czy to w Ameryce tzw. schooldiscript-libraries, czy to we Francji bibliothèques populaires, czy też w Niemczech Volksbibliotheken, czy wreszcie u nas znane Czytelnie ludowe. Organizacje zajmujące się owym ruchem miały ten cel, ażeby dać sposobność czytania mniej zamożnym i mniej wykształconym. Biblioteki ludowe służyły więc tylko pewnej warstwie, a nigdy ogółowi. Przy otwarciu bibliotek ludowych nie wyrażono nigdy życzenia, aby szukali pokarmu duchowego ludzie majątniejsi i więcej wyrobieni (...) Były to więc instytucje dla ludzi biednych, którzy nie rozporządzali ani czasem ani mieniem, ani wreszcie inteligencją; były to instytucje, które zaliczać należało do urządzeń filantropijnych – czemś w rodzaju domu miłosierdzia (...). Pierwsza Ameryka zerwała z dotychczasową praktyką. Podniosła zadanie bibliotek tworząc olbrzymie księgozbiory i otwierając podwoje czytelń wszystkim warstwom. Biblioteka nie jest instytucją filantropijną – oto hasło pod jakim Jankesi zabierali się do zakładania bibliotek.... Późno dość zabrano się w Europie do reformy bibliotekarstwa. W ostatnich dwudziestu latach Europa stara się w reformie bibliotek ludowych podążyć za Ameryką*”⁶⁴.

Jako wzorcowe biblioteki ludowe w latach dwudziestych Walther Uhlenhorst uczeń Erwina Ackerknechta wymieniał placówki: w Charlottenburgu (kierownik prof. G. Fritz), w Essen (P. Ladewig), Hamburgu (D. Plate), Bremen (A. Heidenhain), Düsseldorfie (E. Jaeschke), Berlinie (B. Peiser), Szczecinie (E. Ackerknecht), Frankfurt nad Odrą (F. Plage), Lubecie (B. Otten)⁶⁵. Jedną z nich była również biblioteka w Dreźnie-Plauen kierowana przez Waltera Hofmanna (1879–1952). Ten znany teoretyk i praktyk bibliotekarstwa powszechnego, twórca kierunku pedagogiczno-socjologicznego w badaniach czytelnictwa, w jednej ze swoich publikacji *Zur Reform des Volksbibliothekswesens* wydanej w 1908 roku pisał, iż biblioteki powszechne mają za zadanie udostępnianie książek tym wszystkim, którzy chcą pogłębić swoją wiedzę. Drugim podstawowym zadaniem tych bibliotek, według Hofmanna, było rozszerzanie kręgów czytelniczych. Hof-

62 W. Uhlenhorst, *Die Entwicklung des deutschen volkstümlichen Büchereiwesens*, Cöpenick 1921, s. 7.

63 Tamże.

64 A. Ludwiczak, *Zadanie nowoczesnych bibliotek publicznych* „Przegląd Oświatowy. Miesięcznik Towarzystwa Czytelni Ludowych w Poznaniu” 1914, R. 9, z. 3, s. 53–54.

65 W. Uhlenhorst, dz. cyt., s. 8–9.

mann był autorem wielu książek dotyczących bibliotekarstwa powszechnego, poglądy swoje ogłaszał również na łamach czasopism kulturalno-oświatowych. Popularyzował książki wartościowe, czyli takie, *które kształtują pamięć narodową i tworzą wspólną kulturalną Niemców, książki o dużych wartościach kształcących i wychowawczych*⁶⁶. W oparciu o własne badania statystyki wypożyczeń w bibliotekach powszechnych, Hofmann sformułował tezę, iż konieczne jest przygotowywanie oddzielnych zestawów lektur dla poszczególnych grup czytelniczych. Ponieważ grupy te determinuje pochodzenie społeczne, przewidywał odrębne lektury dla inteligencji, mieszczaństwa i proletariatu. Rozprawy Hofmanna przynosiły wiele cennych, ale i kontrowersyjnych uwag. Wśród błędów, jakie mu zarzucano, były: szowinistyczne pojmowanie idei wychowania narodowego poprzez książkę, przypisywanie determinującego wpływu pochodzenia społecznego na rozwój osobowości, nieuwzględnienie wszystkich uwarunkowań społeczno-kulturowych w kształtowaniu zainteresowań i preferencji czytelniczych, zbytni elitaryzm i dążenie do dyktatury bibliotek, uchybienia metodologiczne (preferowanie wyłącznie badań statystycznych). Również Erwin Ackerknecht w artykule pod tytułem: *Was Herrn Hofmann und mich beruflich unterscheidet*, krytykował Hofmanna pisząc, iż jako teoretyk bibliotekarstwa ludowego Hofmann kończy pytać tam, gdzie on [Ackerknecht] dopiero zaczyna. Ackerknecht zauważył również, iż Hofmann *strofuje, poucza* a jego indywidualne podejście do czytelnika przypomina łożo Prokrusta⁶⁷. Z Hofmannem polemizowali także inni teoretycy i praktycy bibliotekarstwa⁶⁸. Tym nie mniej były to czasy dwóch autorytetów: Ackerknechta i *szkoły szczecińskiej* i Hofmanna ze *szkoły lipskiej*, która znajdowała zwolenników również na Pomorzu. Nie może zresztą dziwić, że formowanie oblicza bibliotek ludowych odbywało się w atmosferze sporów i polemik dotyczących ich roli, organizacji i funkcjonowania⁶⁹.

66 Cytat za: A. Wajda, *Metodyka i organizacja czytelnictwa. Zarys ogólny*, Bydgoszcz 1978, s. 157; zob. też: M. Walentynowicz, *Kierunki w badaniach czytelnictwa*, Wrocław 1970, s. 69–89. Tam również dalsza literatura.

67 E. Ackerknecht, *Was Herrn Hofmann und mich beruflich unterscheidet*, [w:] Separatabdruck aus „Blätter für Volksbibliotheken und Lesehallen”, Leipzig 1919, s. 2–5.

68 F. Plage, *Wiedertäufer*, [w:] Separatabdruck aus „Blätter für Volksbibliotheken und Lesehallen”, Leipzig 1919, s. 5–12. Jacek Wojciechowski uważa, iż nie potwierdzone są zarzuty elitaryzmu czytelniczego, a dorobek Hofmanna przez jego konformistyczną postawę w okresie hitlerowskim został *zamazany* oraz że wątpliwości i zastrzeżenia do jego teorii są bezzasadne. Zob.: J. Wojciechowski, *Czytelnictwo*, Kraków 1989, s. 57–58.

69 K. Ziembicka omawiając publikację *Festschrift anlässlich des 50jährigen Bestehens der Freien Öffentlichen Bibliothek Dresden-Plauen (1906–1956)* (Dresden 1956) zauważyła: „Jednym z punktów programu Towarzystwa Krzewienia Oświaty Ludowej było zakładanie bibliotek ludowych. W ogólnej swej tendencji biblioteki te miały służyć niższemu warstwowi społecznemu, miały być w pewnym sensie instytucjami charytatywnymi, przy pomocy których pomagałoby się robotnikom zdobywać pewien zasób wiadomości koniecznych w zmienionych, zmechanizowanych warunkach produkcji, ale jednocześnie izolowałoby się ich od zagadnień politycznych. Literatura światopoglądowa nie miała dostępu do bibliotek(...) Do zmiany istniejącego stanu rzeczy dążyła duża część bibliotekarzy, którzy zwiedzając Stany Zjednoczone Ameryki Północnej poznali urządzenia i wyniki pracy bibliotek amerykańskich”. Zob.: K. Ziembicka, *Walter Hofmann i niemieckie bibliotekarstwo ludowe „Bibliotekarz” 1960*, nr 7–8, s. 231. Alternatywą miał być nowy ruch na którego czele stanęli Constantin Nörrenberg (1862–1937) bibliotekarz uniwersytecki z Kiel i Eduard Reyer (1849–1914) profesor uniwersytetu wiedeńskiego, przeciwstawiający się dobroczynnemu charakterowi bibliotek ludowych. Różne teorie oświatowe znalazły odzwierciedlenie w *kierunkach, szkołach i zjednoczeniach*, by przywołać szczecińską szkołę Ackerknechta (*Die Ältere oder Essener/ Stettiner Richtung*) optującą za stworzeniem warunków dostępu do dorobku intelektualnego ludzkości, warstwowo społecznym o niższym statusie materialnym i lipską szkołę Waltera Hofmanna (*Neuere oder Leipziger Richtung*), której zwolennicy, niższemu warstwowi społecznemu proponowali literaturę odpowiednią ich stanowi.

Formy organizacyjne bibliotek ludowych kształtowały się w zależności od miejscowych potrzeb oraz środków, jakie pozostawały do dyspozycji organów założycielskich. Na początku XX wieku zapoczątkowano ruch łączenia wypożyczalni (*Ausleihbibliothek*) i czytelni (*Lesehalle*) wykazując płynące stąd korzyści. Czytelnie np. oferowały użytkownikom najnowsze wydania periodyków, bieżące gazety i czasopisma, leksykony, kompendia, słowniki oraz atlasy i ryciny. Nie bez znaczenia były tu również względy społeczne. Czytelnia dawała możliwość przyjemnego spędzenia czasu, chroniąc przed nawykiem odwiedzania karczmy⁷⁰. Takie formy bibliotek ludowych występowały coraz częściej. Ich sytuacja była zróżnicowana. Dużą rolę odgrywało otoczenie bibliotek. Im większe i bardziej rozległe przestrzenie miasta, tym trudności mieszkańców w dotarciu do biblioteki były większe, co dotyczyło szczególnie dzielnic podmiejskich. By zaradzić tym niedogodnościom duże miasta tworzyły sieci bibliotek ludowych – jak choćby Berlin, Frankfurt nad Menem, Köln, Wrocław. By usprawnić pracę, organizowano centralę i filie. Filie gromadziły właściwy dla siebie księgozbiór, który różnicowano np. z uwagi na charakter poszczególnych części miasta (kwartały handlowe, przemysłowe). Pozostałe zagadnienia rozwiązywane były przez centralę⁷¹.

Struktura bibliotek ludowych była początkowo wysoce sformalizowana. Zazwyczaj otwierano je na jedną godzinę raz w tygodniu, a wypożyczenie książek uzależnione było od dostarczenia przez czytelnika świadectwa uwierzytelniającego (poręki) albo wpłacenia zastawu. Tym można tłumaczyć niewielkie początkowo sukcesy tych instytucji na niwie czytelniczej. Konieczność złożenia poręczenia albo uiszczenia pieniężnego zastawu zniechęcała wielu potencjalnych użytkowników. Na początku XX wieku pojawiły się głosy, iż biblioteka, chcąc – zgodnie ze swoim przeznaczeniem – być dostępną dla wszystkich, musi być otwarta w dogodnych dla czytelników godzinach, choćby w czasie wolnym od pracy. Domagano się, by biblioteki były otwarte od rana do wieczora. Okoliczności zazwyczaj na to nie pozwalały. Zalecono więc godziny południowe do 14.00 i wieczorne 18.00 do 20.00. Starano się uwzględnić zainteresowania i potrzeby wszystkich czytelników: rolników, ogrodników, rzemieślników, warstwy kupieckiej i dostosować godziny otwarcia bibliotek do czasu wykonywanej przez nich pracy. By ograniczyć formalności postulowano, iż od czytelnika należy wymagać jedynie znajomości obowiązującego regulaminu bibliotecznego oraz okazania przy zapisie do biblioteki niezbędnych dokumentów⁷².

Ważną rolę odgrywali pracownicy bibliotek ludowych⁷³. W bibliotece naukowej przeważał typ bibliotekarza-uczonego a w bibliotece ludowej potrzebny był praktyk, będący jednocześnie nauczycielem i przewodnikiem po zasobie książkowym. Bibliotekarz naukowiec rzadko kontaktował się z czytelnikami, pracując głównie w zaciszu swego gabinetu, natomiast bibliotekarz ludowy stykał się bezpośrednio z użytkownikiem. Podobnie zawód bibliotekarza traktowano w Polsce. „*W bibliotekach naukowych*

70 E. Jaeschke, dz. cyt., s. 27–29.

71 Tamże, s. 29–30.

72 Tamże, s. 47 i n.

73 C. Nörrenberg, *Die Volksbibliothek, ihre Aufgabe und Reform*, Stettin 1928, s. 21; Z. Gębołyś, *Kształtowanie się zawodu bibliotekarskiego w Niemczech w latach 1871–1914*, [w:] *Od księgoznawstwa przez bibliotekoznawstwo do nauki o informacji XXI wieku*, Białystok 2007, s. 43–63.

*pierwszym zadaniem bibliotekarza jest staranne przechowywanie księgozbiorów, w bibliotekach oświatowych natomiast – doprowadzenie książek do rąk czytelnika. Tam bibliotekarz pracuje dla biblioteki – w odosobnieniu od czytelników, powierzając ich obsłużenie personelowi niższemu; tutaj bibliotekarz pracuje dla publiczności, wychodzi więc nazewnątrz, a pracę wewnętrzną pozostawia personelowi pomocniczemu*⁷⁴. Na stanowiskach bibliotekarskich sprawdzały się kobiety, które dysponowały pożądanymi w tej pracy cechami⁷⁵. Ważne były również dojrzałość życiowa i doświadczenie. Kształcenie bibliotekarza nie kończyło się wraz ze złożeniem odpowiednich egzaminów. O jego dalsze doskonalenie zawodowe troszczył się kierownik placówki⁷⁶. Było to ważne, bowiem jak pisał Franz Schriewer: „*Bibliotekarz ludowy jest reprezentatywnym przedstawicielem bibliotekarstwa niemieckiego. W jego pracy widoczny jest nie tylko organizacyjno-techniczny wkład pracy, ale przede wszystkim personalny*”⁷⁷.

Reprezentatywnymi przedstawicielami bibliotekarstwa ludowego na Pomorzu byli głównie nauczyciele. Tak zresztą jak w całych Niemczech, gdzie *w służbę tej sprawy zaciągają się najrozmaitsi urzędnicy, a przede wszystkim nauczyciele ludowi*. Stan kadrowy tutejszych bibliotek ludowych oddaje w dużej mierze kurs dla bibliotekarzy ludowych jaki miał miejsce w dniach 12–14 kwietnia 1916 roku w Szczecinie. Uczestniczyli w nim pracownicy bibliotek ludowych z osiemnastu miast prowincji pomorskiej. Wynika z niego, iż *doprowadzaniem książek do rąk czytelnika*, zajmowali się przede wszystkim nauczyciele. Byli to między innymi: w Anklam Ewald Henschel, w Bärwalde rektor E. Schultz, w Bytowie Ewan, w Gartz konrektor Lange, w Greifswaldzie Ch. Schulz, w Lęborku Röhr, w Wolinie Röstel. W kursie uczestniczyły bibliotekarki zatrudnione w Gryficach, Kołobrzegu i w Szczecinie. W Ueckermünde natomiast cała obsada składała się z pani i panny Weickardt oraz panny Kneisler⁷⁸.

W trakcie kursu przewidziano również zajęcia praktyczne, w których aktywnie uczestniczyły wspomniane bibliotekarki. A o jego wadze może świadczyć list podpisany przez trzydziestu czterech kierowników pomorskich bibliotek ludowych, skierowany do ministerstwa kultury, w którym kursanci podkreślając korzyści jakie odnieśli uczestnicząc w zajęciach, proszą jednocześnie o zwołanie następnych tego typu przedsięwzięć⁷⁹.

Jednym z ważniejszych ośrodków metodycznych i doradczych dla bibliotek ludowych była: *Zentrale für Volksbücherei* (Centrala Bibliotek Ludowych) w Berlinie. Warto dodać, iż w jej utworzeniu w 1915 roku aktywnie uczestniczył Erwin Ackerknecht. Głównym celem Centrali była reorganizacja bibliotekarstwa ludowego po zakończeniu

74 A. Ludwiczak, *Stosunek bibliotekarza do czytelników w bibliotekach oświatowych*, „Przegląd Biblioteczny” 1929, z. 3, s. 318–319.

75 Pożądaną cechą bibliotekarza był także dobry stan zdrowia, wykluczano osoby z chorobami serca i płuc.

76 W. Schuster, *Die Frage nach der Lebensreife des Anwärters als Vorbedingung für den Beruf des Volksbibliothekars*, „Bücherei und Bildungspflege. Zeitschrift für die gesamten ausserschulmässigen Bildungsmittel” 1932, H. 3, s. 188–192.

77 F. Schriewer, *Der Volksbibliothekar*, [w:] *Die deutsche Volksbücherei*, Jena 1939, s. 89.

78 *Der erste Volksbüchereikursus für die Provinz Pommern*, „Unser Pommerland. Illustrierte Monatsschrift für Heimatpflege und Kultur, für Kunst und Geschichte sowie für die wirtschaftliche Entwicklung Pommerns” 1915/1916, Nr 10, s. 240.

79 Zob.: Archiwum Państwowe Szczecin: Naczelne Prezydium Prowincji Pomorskiej, sygn. 4232, k. 181.

działań wojennych. Wśród zadań przez nią realizowanych znalazły się: gromadzenie w miarę kompletnej literatury fachowej, udzielanie porad i informacji, krytyczny przegląd i ocena literatury beletrystycznej, organizowanie kursów bibliotekarskich. W zakresie piśmiennictwa fachowego, zwracano szczególną uwagę na pomoce bibliograficzne. Rozbudowany był również dział obejmujący literaturę dotyczącą kształcenia zawodowego (prawo pracy, uposażenie pracowników bibliotek). Centrala gromadziła też inse-raty księgarskie i prospekty reklamowe firm wydawniczych. Angażowała się również w pośrednictwo pracy oraz popularyzowała zawód bibliotekarza w społeczeństwie. Co dwa lata organizowała „Dzień Bibliotek”, na który zapraszano bibliotekarzy i działaczy oświatowych⁸⁰.

Erwin Ackerknecht pisząc o znaczeniu i zadaniach bibliotek ludowych zauważył: „*Niemieckie biblioteki powszechne jakieś dziesięć lat temu ostatecznie wyszły ze stadium amatorszczyzny. Abstrahując od nielicznych sytuacji wynikających wyłącznie z patriarchalizmu, pełnowartościowe czynności można teraz wykonywać tylko w oparciu o odpowiednią do danego zakresu działania wiedzę z dziedziny techniki bibliotecznej, pracy oświatowej oraz literatury*”. Stanowiły one laboratoria polityki bibliotecznej, w których sprawdzano aktualne techniki i założenia pedagogiki bibliotecznej. Wszystko to było możliwe dzięki działalności poradni bibliotekarskich, których w Niemczech w tym okresie funkcjonowało około trzydziestu⁸¹.

Na Pomorzu działały: Związek Bibliotek Pomorskich (*Verband Pommerscher Büchereien*) oraz Państwowy Punkt Konsultacyjny dla Bibliotek Ludowych Prowincji Pomorza (*Staatliche Beratungsstelle für das Volksbüchereiwesen der Provinz Pommern*)⁸².

80 F. Plage, *Die Aufgaben der Zentrale für Volksbücherei*, „Bücherei und Bildungspflege. Der Blätter für Volksbibliotheken” 1921, H. 12, s. 297–298. Wiele uwagi berlińskiej Centrali Bibliotek Ludowych poświęcono na konferencji bibliotekarskiej, która odbyła się we wrześniu 1921 roku w Charlottenburgu. Obecny na niej Erwin Ackerknecht w gronie czterdziestu przedstawicieli dużych bibliotek niemieckich, omówił zadania i rolę ośrodków metodycznych dla bibliotek. Zob.: *Büchereitagung und Büchereiverband*, „Bücherei und Bildungspflege. Der Blätter für Volksbibliotheken” 1921, H. 10, s. 233–241. W 1913 roku wśród ważniejszych ośrodków metodycznych dla bibliotek ludowych wymieniano: *das staatlich organisierte Volksbibliothekwesen und die Provinzial-Wanderbibliothek in Posen; der Verband oberschlesischer Volksbüchereien, die Zentralberatungsstelle für das öffentliche Büchereiwesen in der Provinz Westfalen, die Beratungsstelle für die Volksbibliotheken im Reg.-Bez. Düsseldorf*. zob. P. Knuth, *Die Zentralberatungsstellen für das deutsche Volksbüchereiwesen* „Die Hochwacht” 1913, Nr. 3, s. 58. Przy pruskim Ministerstwie Nauki, Sztuki i Oświaty Ludowej (*Ministerium für Wissenschaft, Kunst und Volksbildung*) funkcjonował Wydział Oświaty Ludowej, któremu podlegały organizowane we wszystkich pruskich prowincjach poradnie bibliotekarskie. Ich zadaniem było propagowanie idei bibliotekarstwa ludowego w społeczeństwie, dokształcanie zawodowe oraz doradztwo przy podziale środków państwowych przeznaczonych dla bibliotek ludowych. Zob. R. Reuter, *Das deutsche Volksbücherei*, dz. cyt., s. 14.

81 E. Ackerknecht, *Myśli przewodnie, Erwin Ackerknecht – bibliotekarz, humanista*, dz. cyt., s. 15. E. Ackerknecht, *Die Entwicklung des deutschen Volksbüchereiwesens in den letzten Jahren*, Stettin 1931, s. 1–2.

82 Związek Bibliotek Pomorskich organizował konferencje bibliotekarskie na terenie całego Pomorza. Tę odbywającą się w Putbus w 1923 roku zdominowali referenci szczecińscy. E. Ackerknecht wygłosił przyjęty z dużym zainteresowaniem referat na temat Pomorskiej Biblioteki Objazdowej natomiast wystąpienie Wilhelma Brauna było okazją do postawienia pytania o literaturę regionalną w bibliotekach. Zob. *Kleine Mitteilungen*, „Bücherei und Bildungspflege. Der Blätter für Volksbibliotheken” 1923, H. 3, s. 190–191. Podobnie Państwowy Punkt Konsultacyjny dla Bibliotek Ludowych Prowincji Pomorza organizował corocznie duże konferencje bibliotekarskie odbywające się one na przemian w Szczecinie i innych miastach prowincji. W 1932 roku w Stargardzie odbyła się 13. Konferencja – *Pommersche Büchereitagung*, która zgromadziła sześćdziesięciu kierowników bibliotek ludowych, liczne grono księgarzy, drukarzy oraz przedstawicieli stargardzkiego magistratu, instytucji kultury i szkolnictwa. Bibliotekarze ze Szczecina, Stargardu, Sławna w prezentowanych referatach poruszali między innymi zagadnienia czytelnictwa młodzieży, organizacji nowoczesnych wypożyczalni, środków propagandowych bibliotek. Zob.: „Pommersche Heimatpflege. Nachrichtenblatt für Museumswesen, Denkmalpflege, Landes- und

Inicjatorem powołania do życia wymienionych stowarzyszeń był Ackerknecht. Widząc potrzebę podnoszenia poziomu pracy bibliotek i koordynacji ich działań, postulował wspólne rozwiązywanie wielu bibliotekarskich zagadnień (zasady katalogowania, wypożyczenia międzybiblioteczne, służba informacyjna, nowoczesne rozwiązania techniczne w bibliotekach, itp.) właśnie poprzez działalność powołanych organizacji. Już w latach 1913–1915 organizowano planowe przeglądy działalności bibliotek w celu wypracowania najwłaściwszych metod doradztwa. Jak podkreślał Wilhelm Braun, organizacja ta nie ograniczała się tylko do kwestii technicznych, lecz chciała także być pomocna przy zaopatrywaniu bibliotek w książki. Szybko pojawiła się taka możliwość z wykorzystaniem środków państwowych, jednakże nie w gotówce lecz w postaci ofiarowanych bibliotekom książek, których przydatność dla bibliotek uznawano za bezsporną. Ważną datą był rok 1919, kiedy to powołano wspomniany już Związek Bibliotek Pomorskich, co z kolei dało asumpt do zjednoczenia wszystkich pomorskich bibliotek ludowych na drodze dalszego rozwoju⁸³.

ROZWÓJ BIBLIOTEK LUDOWYCH W PROWINCJI POMORSKIEJ. POCZĄTKI BIBLIOTEK MIEJSKICH

Kiedy mówimy i piszemy o pomorskich bibliotekach ludowych, mamy na myśli niemal wyłącznie nazwisko Erwina Ackerknechta. Zanim jednak ten wybitny bibliotekarz – na początku XX wieku – podjął na Pomorzu swe dzieło, już w pierwszej połowie XIX stulecia pojawiły się głosy zachęcające do tworzenia bibliotek publicznych. Okólnik władz z 1840 roku adresowany do magistratów i starostw, posiłkując się przykładem z Großenhain, polecał uwadze zarządów miejskich, jak też trosce duchownych, zakładanie placówek bibliotecznych. Treść okólnika sprowadzała się do przypomnienia, iż czytelnie i wypożyczalnie dochodowe, służyły najczęściej literaturze rozrywkowej i w ograniczonym zakresie naukowej. Dla wykształconego mieszczaństwa oferta taka była niewystarczająca. Potrzebom czytelniczym tej warstwy miały sprostać, w dużych miastach biblioteki „miejskie” a w małych miejscowościach – powiatowe. Jako pomoc metodyczną, służącą inicjatorom, wskazywano publikację Karla Preuskera *Über Stadtbibliotheken*. Najważniejsze jednak

Volkskunde, Büchereiwesen sowie sonstige heimatliche Kulturpflege” 1932, H. 6 s. 204–205.

83 Zob. W. Braun, *Die Beratungsstelle für das Volksbüchereiwesen der Provinz Pommern*, dz. cyt., s. 59–62. Dla powiatów granicznych Lębork, Bytów, Miastko i Słupsk powołano w 1926 roku *Die Zentrale für pommersche Grenzbüchereien* pod kierownictwem Martina Thilo. Zob.: M. Thilo, *Die pommerschen Grenzbüchereien*, „Pommersche Heimatpflege. Nachrichtenblatt für Museumswesen, Denkmalpflege, Landes- und Volkskunde, Büchereiwesen sowie sonstige heimatliche Kulturpflege” 1931, H. 1, s. 31–35. Należy dodać, iż na początku lat trzydziestych biblioteki ludowe podporządkowano ideologii narodowego socjalizmu. (...) *Niemiecka biblioteka ludowa nie stała się strażniczką mieszczańsko-demokratycznych idei, zabezpieczała natomiast już w końcu lat dwudziestych w swoich magazynach i na swoich regałach miejsce nazistowskiej ideologii*. Za. K. Ziembicka, dz. cyt., s. 235. Korespondencja pomorskiej *Staatliche Beratungsstelle für das volkstümliche Büchereiwesen*, podpisywana w 1933 roku przez dra Schradera, zawierała odpowiednie tytuły mające znaleźć się w bibliotekach na pierwszej linii. Były to między innymi: *Mein Kampf*, *Der Hiltterjunge Quex* i *Ziele der NSDAP*.

były dobra wola, wytrwałość i odwaga, by nie dać się zniechęcić malkontentom. Dzięki tym czynnikom możliwy był sukces⁸⁴.

Idea ta w pierwszej połowie XIX wieku była realizowana poprzez tworzenie bibliotek przy parafiach i szkołach. W jednym z artykułów poświęconych bibliotekarstwu ludowemu na Pomorzu czytamy, iż dość późno przyszła tu świadomość tego, jakim honorem dla miasta czy miasteczka było posiadanie własnej biblioteki. Włodarze niektórych miast mając na uwadze ów splendor oraz wychodząc naprzeciw potrzebom i zainteresowaniom mieszkańców, znajdowali dla bibliotek miejsce w szkole, zajęździe, w dawnym klasztorze, spichlerzu czy ratuszu⁸⁵.

Z końcem XIX stulecia mamy więc do czynienia z coraz silniejszym ruchem zakładania bibliotek ludowych, których przykłady zestawiono tu w ujęciu chronologicznym. W historii powstających wówczas placówek, odnaleźć można wszystkie charakterystyczne zjawiska dla tego nurtu, stanowiącego zresztą ciekawe świadectwo przemian, zachodzących w ówczesnym świecie.

Jedną z wcześniej powołanych, kołobrzeska Volksbücherei (1895), była wzorem biblioteki ludowej otwartej staraniem miasta. Na początek otrzymała od władz miejskich 50 marek rocznej subwencji, wzrastającej systematycznie w kolejnych latach. Od 1908 roku wspierał ją powiat (roczny przychód w 1920 roku wyniósł 2200 marek). Stanowisko kierownika sprawował Theodor Kempin, nauczyciel i działacz oświatowy, mający do pomocy trzy osoby. Pierwszą siedzibą biblioteki był zajazd *Herberge zur Heimat*, gdzie miała ona swe miejsce w latach 1895–1914⁸⁶. W okresie działań wojennych urządzono tam lazaret, a książki przeniesiono na strych. Dzięki wysiłkom Kempina, udało się zorganizować dla zbiorów inne lokum. Księgozbiór na początku lat dwudziestych obejmował około 3.600 woluminów, a roczne wypożyczenia oscylowały wokół 28.000 tomów. Czytelnicy w liczbie około 1500 rekrutowali się ze wszystkich warstw społecznych. Mogli oni korzystać z drukowanego katalogu i bieżącego rejestru kartkowego odnotowującego dzieła nowo nabyte⁸⁷. Biblioteka miała dość szeroki zasięg udostępniania, bowiem czytelnia była otwarta codziennie w godzinach 19.30–22.00, a wypożyczalnia dysponująca dwudziestoma siedzącymi miejscami dla oczekujących w środy i czwartki od 17.00 do 21.00. Ranga placówki wzrosła, kiedy w 1927 roku oddano do użytku nowy gmach, wzniesiony dzięki pomocy finansowej Hermanna Hardera, *niemieckiego Amerykanina, syna miasta*⁸⁸. W nowej siedzibie zwanej

84 Archiwum Państwowe Szczecin. Rejencja Szczecińska: Königliche Regierung, Abtheilung für die Kirchen-Verwaltung und das Schulwesen, sygn. I/250.

85 R. Carlowitz, *Die pommersche Kleinstadtbücherei*, „Pommersche Heimatpflege. Nachrichtenblatt für Museumswesen, Denkmalpflege, Landes- und Volkskunde, Büchereiwesen sowie sonstige heimatische Kulturpflege”, 1931, H.3, s. 148–152.

86 *Herberge zur Heimat* rodzaj gospody, schroniska o charakterze dobroczynnym, jakie organizowano w drugiej połowie XIX wieku z inicjatywy Johanna Hinricha Wichernsa (1808–1881).

87 Zestawienie dotyczące bibliotek ludowych opracowano na podstawie materiałów Naczelnego Prezydium Provincji Pomorskiej, przechowanych w Archiwum Państwowym w Szczecinie, sygn. 4224–4234 (dane za lata 1915–1920). Statystyczny obraz niemieckich bibliotek ludowych w tym pomorskich, przynosiła corocznie wydawana w Lipsku publikacja „Jahrbuch der Deutschen Volksbüchereien”.

88 Hermann Harder (1850–1934) urodzony w Kołobrzegu syn rzemieślnika, który w Stanach Zjednoczonych zdobył majątek. Po sześćdziesięciu latach wrócił do Kołobrzegu i służył swoją fortuną miastu. Zob.: H. Kroczyński, *Historia bibliotekarstwa kołobrzeskiego: książki, prasa i biblioteki w Kołobrzegu do 1945 roku*, „Bibliotekarz Zachodniopomorski” 2006, nr 4, s. 36–37. Tam dalsza literatura.

Budynek Biblioteki Ludowej w Kołobrzegu „Harderhaus”

Harderhaus oprócz mieszkań: kierownika na poddaszu i dozorczy w oficynie, znajdowały się: magazyn książek, wypożyczalnia, dwie czytelnie i sala wykładowa. W czytelnii dostępne były gazety i czasopisma oraz słowniki, kompendia i leksykony.

W 1897 roku założona została biblioteka ludowa w Greifswaldzie. Jej powstanie było efektem ofiarnej inicjatywy społecznej. Zarówno początki jak i późniejszy rozwój zawdzięczała wyężonej pracy profesora Maxa Schmidta, dla którego bodźcem stała się biblioteka ludowa w jego rodzinnym Schweidnitz. Zachęcił on do współpracy zarząd greifswaldzkiego Towarzystwa Użyteczności Publicznej, a poprzez wykłady i agitację próbował pozyskać zainteresowanie ogółu obywateli. Działania te znalazły żywy oddźwięk wśród profesorów Uniwersytetu Greifswaldzkiego, wielu z nich bowiem chętnie udzieliło wsparcia. Władze miejskie zachowywały postawę wyczekującą. Mieszkańcy miasta natomiast licznie stanęli w rzędzie darczyńców. Dołączyli do nich księgarze i drukarze przekazując nieodpłatnie egzemplarze książek. Na dzień

1 lutego 1897 roku biblioteka liczyła już dwa tysiące tomów. Wśród wiernych donatorów, wyróżniono pisarza Friedricha Spielhagena. Ów, jak go nazwano, *stary mecenas* w 1904 roku podarował bibliotece trzydzieści tomów powieści i nowel, w tym wiele swojego autorstwa. Sukces organizacyjny zadecydował o żywszym zainteresowaniu urzędu miejskiego, który wyasygnował środki finansowe. Biblioteka odnotowywała też inne drobne wpływy, między innymi z opłat za wypożyczenia, środki zdobywano także organizując rozmaite przedsięwzięcia kulturalne, jak np. wieczory muzyczne. Największą bolączką był brak odpowiedniego lokalu. Miasto nie dysponowało właściwym na ten cel pomieszczeniem, ale zezwoliło na wykorzystanie Gabinetu Geograficznego, miejscowego gimnazjum. W pierwszym roku działalności wypożyczono (udostępniano trzy razy w tygodniu) 30.069 woluminów. Pozyskano również *wybornego* bibliotekarza w osobie kapitana Buchholza⁸⁹. W zarządzie biblioteki zasiadali: jej twórca M. Schmidt, bibliotekarz uniwersytecki E. Lange i wspomniany kapitan Buchholz. Przygotowywane przez nich roczne sprawozdania są źródłem wielu różnorodnych informacji o funkcjonowaniu biblioteki. Przewija się w nich obraz placówki borykającej się z wieloma trudnościami, ale potrafiącej podzielić się z innymi. W 1905 roku przekazano większe partie książek bibliotekom ludowym w Zemitz i Cröslin, mniejsze wyspom Ruden i Oie oraz latarni morskiej jak też miejscowemu więzieniu⁹⁰. W 1905 biblioteka liczyła 5.800 tomów⁹¹. Pomimo wytężonej pracy i aprobaty społecznej organizatorzy twierdzili, iż daleko im jeszcze do osiągnięcia właściwego celu, czyli biblioteki o charakterze kształcącym i oświatowym dla wszystkim warstw społecznych. Największą troską prof. Schmidta było rozpraszanie sił i środków oraz partykularyzm. Te nasilające się zjawiska stanowiły niebezpieczeństwo dla równomiernego rozwoju bibliotekarstwa ludowego w Greifswaldzie.

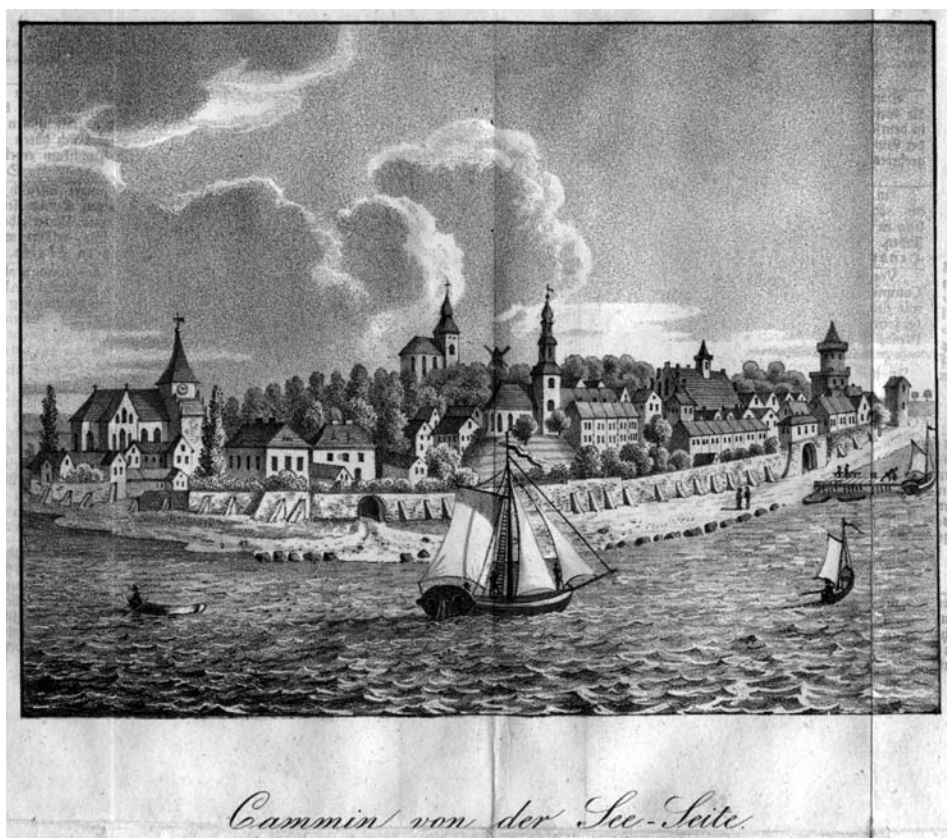
Greifswald, XIX wiek

Biblioteka ludowa w Kamieniu Pomorskim otwarta w 1897 roku może służyć jako wzór placówki powołanej przez związek lub stowarzyszenie, w tym przypadku przez Związek Nauczycielski, przejętej później przez miasto. Związek Rzemieślniczy, który podarował bibliotece własny księgozbiór i wyasygnował roczną subwencję w wysokości 25 marek, zyskał zwolnienie swoich członków z opłat, wynoszących pięć fenigów za dwa tomy na okres dwóch tygodni. Była to zresztą praktyka powszechnie stosowana. W Bytowie, towarzystwo nauczycielskie i gimnastyczne w zamian za finansowy mecenas również miało możliwość bezpłatnego korzystania ze zbiorów tamtejszej biblioteki ludowej. Dla kamieńskiej biblioteki miasto przeznaczyło pomieszczenie w szkole katedralnej i przyznało dwu-

89 *Büchereiwesen*, „Unser Pommernland. Illustrierte Monatschrift für Heimatpflege und Kultur, für Kunst und Geschichte sowie für die wirtschaftliche Entwicklung Pommerns” 1917, H. 3, s. 77.

90 *Achter Jahresbericht der Volksbibliothek zu Greifswald*, Greifswald 1905.

91 Tamże.

Kamień Pomorski, ilustracja z „Allgemeines Pommersches Volksblatt”, 1827

dziestopięciomarkową dotację. Kierownikiem biblioteki, pracującym – jak wszyscy bibliotekarze ludowi – z wielkim oddaniem, został nauczyciel Joecks. Udostępniano zbiory zimą i latem w niedziele od 11.00 do 12.00 (latem była to co druga niedziela). Zasób książkowy wynosił 1.000 tomów zaś średnia wypożyczeń 2.800–3.000. Księgozbiór uzupełniał kierownik, sugerując się głównie życzeniami kamieńskich nauczycieli. Biblioteka posiadała drukowany katalog.

W powiecie kamieńskim od 1891 roku działały biblioteki objazdowe o księgozbiorze liczącym 4.000–5.000 tomów. Ich organizacja pozostawiała wiele do życzenia. Przesyłki książek rzadko odbywały się na wniosek gminy. Inicjatorem był zazwyczaj rachmistrz powiatowy, któremu podlegał zarząd tą instytucją. Roczny przydział ze strony powiatu wynosił 200 marek. Wyboru książek, czasami nietrafnego, dokonywał wspomniany rachmistrz, pomimo tego, iż w założeniach powinna to być odpowiednia komisja złożona z miejscowych duchownych, starosty i sekretarza powiatowego. Słusznie sugerowano, iż zadanie to powinno pozostawać w gestii kierownika biblioteki ludowej w Kamieniu Pomorskim, Joecksa, posiadającego odpowiednie kompetencje.

Biblioteka ludowa w Bergen zorganizowana w 1897 roku z inicjatywy starostwa, realizowała model książki szkolno-publicznej. Powiat przeznaczył dla niej kwotę 40 marek z zaznaczeniem, iż tak wzbogacony księgozbiór w przyszłości ma być ogólnie dostępny. Wśród darczyńców instytucji znalazł się bank rugijski, który od czasu do czasu przekazywał datkę w wysokości 25 marek. Księgozbiór liczący 1200 tomów przechowywany był w jednym z pomieszczeń szkolnych. Zarządzał nim nauczyciel Bresemann. Wypożyczenia odbywały się

Czytelnia Biblioteki Ludowej w Sławnie, początek XX wieku

dwa razy w tygodniu w godz. 19.00–20.00 dla dorosłych i dwa razy w tygodniu po zakończeniu zajęć lekcyjnych dla uczniów. Liczba rocznych wypożyczeń wynosiła 2500 tomów (1920 r.). Dorosłych czytelników odnotowano w liczbie 120. Byli to głównie robotnicy i chłopi. Dalszego rozwoju placówki, słusznie upatrywano w jej rozdzieleniu od biblioteki szkolnej.

W 1898 roku rozpoczęła działalność biblioteka ludowa w Stargardzie. Jej podstawą był liczący 335 tomów księgozbiór rozwiązanego dwa lata wcześniej Towarzystwa Oświatowego. Dzięki darom mieszkańców oraz planowym zakupom, zasób wzrósł do 1.400 woluminów. W pierwszym roku działalności bibliotekę odwiedziło 285 czytelników, którzy wypożyczyli 3.149 książek. Miasto przeznaczyło na zbiory piętro w starym odwachu, gdzie czuwał nad nimi rektor Kionka.

W 1900 roku powstała biblioteka ludowa w Stralsundzie. Inicjatorami przedsięwzięcia byli miejscowi nauczyciele, natomiast gremium zarządzającym Komitet, który pierwotnie składał się z dziesięciu osób, wśród których znalazł się nadburmistrz Stralsundu. Miasto przekazało roczną dotację oraz salę szkolną na zbiory, rejencja natomiast wydatkowała 100 marek z przeznaczeniem na zakup książek. Zasób notujący około 3.500 tomów pochodził w przeważającej mierze z darów. Sprawujący pieczę nad księgozbiorem nauczyciel Schultz, początkowo pełnił swój urząd honorowo, później zaś otrzymywał niewielkie wynagrodzenie. Biblioteka słabo wyposażona, oferująca przestarzały i zaczytany księgozbiór nie wystawiała najlepszego świadectwa miastu. Rozwój jej był utrudniony przez brak reklamy i niekorzystne umiejscowienie. Z budynku szkolnego została bowiem przeniesiona w inne miejsce w nie najlepszym punkcie miasta. Wszystko to spowodowało, iż wykorzystanie placówki znacząco malało. Korzystali z niej głównie robotnicy i drobnomieszczaństwo, *warstwy urzędnicze trzymały się z daleka*. W 1919 roku kiedy zreorganizowano starą książnicę ratuszową, przemianowując ją na bibliotekę miejską, Volksbücherei straciła rację bytu i została rozwiązana⁹².

92 *Die Stralsunder Stadt-Bibliothek von Ernest Usemann und Fritz Adler, Stralsund 1924, s. 25. O znaczeniu loka-*

Z tego samego okresu co stralsundzka, datuje się sławieńska biblioteka ludowa, założona w 1900 roku przy współudziale Towarzystwa Krzewienia Oświaty Ludowej. Jej siedzibą był budynek szkoły miejskiej w Sławnie a zarządzającym od 1906 roku nauczyciel Selke. Wśród czytelników przeważali uczniowie terminujący rzemiosło i czeladnicy.

Utworzenie biblioteki ludowej w Słupsku w 1903 roku było zasługą burmistrza Mathesa i radcy zdrowia dra Gaula. W chwili otwarcia w październiku 1904 roku biblioteka liczyła około 650 tomów, które przechowywane były w suterenie miejscowej szkoły. Po pięciu latach zbiory zostały przeniesione do oficyny. Udział miasta z 1600 marek wzrósł w 1920 roku do 2240 marek. Jednorazowo egzekwowano wpisowe w wysokości 10 fenigów. Kierownikiem został nauczyciel [Otto] Schmidt. Zbiory, które od chwili założenia biblioteki były systematycznie uzupełniane (3800 tomów), udostępniano w środy od 19.00 do 21.00, soboty 17.00–18.30 i niedziele 11.00–12.30. Roczne wypożyczenia wynoszące 30.000 tomów (1915) można uznać za rekordowe – nie uległy one zmniejszeniu nawet w czasie wojny. Z zasobów korzystali mieszkańcy miasta, wywodzący się ze wszystkich warstw społecznych. W latach następnych placówka była przenoszona i zyskała lepsze warunki lokalowe.

W Cröslin i okolicznych miejscowościach: Frest, Hollendorf, Rubenow, Penemünde i Ruden o gromadzenie księgozbiorów, zabiegał pastor Bahr, który 1904 roku powołał Związek Czytelniczy, mający za zadanie zebranie środków na ten cel. Niestety, Związek po trzech latach zakończył działalność, a inicjatywa tym samym zdana była wyłącznie na ofiarność gminy i powiatu. Zebrano wprawdzie księgozbiór w liczbie 370 tomów, ale książki przechowywane w domu opiekującego się biblioteką nauczyciela nie były powszechnie dostępne.

Biblioteka ludowa w Gryficach (1909) to kolejny przykład powołania *przedsiębiorstwa bibliotecznego* – mówiąc słowami Erwina Ackerknechta – przez (założone właśnie w tym celu) stowarzyszenie. Tym razem było to *Allgemeine Bildungsverein*. Miasto wyznaczyło lokal na bibliotekę i subsydium w wysokości 15 marek. Fundusze na zakup księgozbioru pozyskiwano z opłat członkowskich i czytelniczych, które wynosiły dwa fenigi za tom wypożyczony na dwa tygodnie. Biblioteka liczyła 2.000 tomów a jej wykorzystanie, które ułatwiał drukowany katalog, zamykało się w 1920 roku liczbą 7.000 tysięcy wypożyczeń. W powiecie funkcjonowała biblioteka objazdowa, zorganizowana w 1900 roku, dysponująca niewielkim księgozbiorem liczącym 240 tomów. Wyboru książek dokonywał sekretarz powiatowy. Do dyspozycji czytelników pozostawał ręcznie spisany katalog. Stan techniczny księgozbioru nie przedstawiał się jednak najlepiej, książki w większości były zaczytane.

Podobnie jak w Gryficach, kształtowały się początki biblioteki ludowej w Pyrzycach (1908), związane z kolei z *Volksbildungsverein*, towarzystwem mającym na celu wspieranie akcji bibliotecznej. Początkowo biblioteka utrzymywała się z opłat członkowskich,

lizacji bibliotek pisał Erwin Ackerknecht: „Jedną z najważniejszych kwestii w zakresie skuteczności propagandy powszechnego przedsiębiorstwa bibliotecznego jest jego usytuowanie. Z problemem tym jednak szybko sobie poradzimy, bo postulat lokalizowania bibliotek powszechnych oraz ich ewentualnych filii w najruchliwszych częściach miast już chyba nigdzie nie napotyka sprzeciwu magistratów”. Zob.: Erwin Ackerknecht – bibliotekarz, humanista (1880–1960) wybór pism, Tł. K. Golda, Szczecin 2007, s. 59. Przykłady lokalizacji pomorskich bibliotek ludowych wskazują, że postulat ten nie zawsze był realizowany.

jak też nadwyżek z przedstawień wędrownego teatru. Miasto jeszcze przy założeniu, przeznaczyło dla niej salę szkolną a od 1913 roku – 240 marek. Na dochód placówki oprócz tego składały się opłaty czytelnicze, (roczne wpływy wynosiły około 300 marek). Na łamach rocznicowego wydania „Pyritzer Kreisblatt” (1927, Nr 100), kierownik biblioteki Arnold Koeppen wspominał skromne początki pisząc, iż po przeprowadzeniu prac przygotowawczych, otworzyły

Klasztor Franciszkanów w Pyrzycach, siedziba Biblioteki Miejskiej

się wrota, a właściwie drzwi, sali szkolnej dla nowej biblioteki, która ze swoimi 200 książkami mieściła się w skromnej szafie. W 1913 roku placówka przeszła pod zarząd miejski a *Volksbildungsverein* rozwiązano. W tym też roku znacznie wzbogaciła swoje zasoby, w skład których weszły księgozbiory miejscowych związków i stowarzyszeń, przyjęła też nową nazwę *Stadtbücherei* i zyskała nowe miejsce w dawnym klasztorze Franciszkanów. Zespół biblioteczny (dwie nauczycielki i trzy uczennice) pracował niezwykle ofiarnie pod kierownictwem Koeppena. Biblioteka była otwarta latem i zimą w soboty od 19.00 do 20.00 i niedziele od 13.00 do 14.00. Zasób wynoszący w 1915 roku 4.000 woluminów w kolejnych latach znacząco wzrastał. W 1915 roku bibliotekę odwiedziło 330 czytelników, ich liczba również z roku na rok rosła. W powiecie działała biblioteka objazdowa kierowana przez nauczyciela Zanow, posiadająca 900 woluminów. O wyborze książek decydowało kuratorium złożone ze starosty i inspektora.

W 1909 roku w Demmin powstała biblioteka, której inicjatorem był Związek Nauczycielski. Od początku pomyślana jako publiczna, cały czas pozostawała w posiadaniu tegoż. Miasto przeznaczyło rocznie stumarkową subwencję na jej rzecz. Księgozbiór będący w gestii nauczyciela Wilkego przechowywano w sali lekcyjnej. Biblioteka była otwarta w każdą niedzielę od 11.00 do 12.00. Liczba tomów wynosiła 570 (1915 r.). Wyboru książek dokonywał kierownik na podstawie zestawów lektur ogłaszanych na łamach „*Volksbildungsarchiv*” i w oparciu o historię literatury. Placówka posiadała drukowany katalog. W powiecie nie było żadnej biblioteki objazdowej. Jedyne w Treptow a/T. funkcjonowała mała biblioteka ufundowana z darów, która nie miała jednak żadnych środków ani możliwości dalszego rozwoju.

Bibliotekę ludową w Koszalinie założoną w 1908 roku poprzedziło stowarzyszenie *Kösliner Volksleseheim*. Dzięki wysokim dotacjom przekazanym przez zarząd miasta i rozmaite stowarzyszenia, już u progu działalności dysponowała pokaźnymi środkami ułatwiającymi jej organizację. Kierownictwo sprawował nauczyciel Kasten, będący jednocześnie przewodniczącym *Kösliner Volksleseheim*. Do wybuchu wojny księgozbiór był przechowywany w *Evangelischen Gemeindehaus*. W 1918 roku biblioteka znalazła

Pieczętka Biblioteki Ludowej powiatu Resko

nowe miejsce, w którym urządzono czytelnię, magazyn i pracownię dla bibliotekarzy. W czytelnii, otwartej codziennie w godz. 18.30–20.30, można było skorzystać z bogatej oferty czasopism, gazet i broszur. Udostępniano zbiory w poniedziałki i piątki od 19.00 do 21.00. Księgozbiór wykazywał 4.800 tomów, roczne wypożyczenia w 1915 roku wyniosły 16.000 woluminów.

Pomimo dość gęstej sieci bibliotek ludowych i objazdowych, nie brakowało miejscowości, których mieszkańcy nie mieli możliwości skorzystania z dobrodziejstwa słowa drukowanego. Należało do tej grupy Üeckermünde. Zachętą do utworzenia tutaj biblioteki była wizyta Erwina Ackerknechta, który przedstawił burmistrzowi dr. Gericke plan działania i wzbudził zainteresowanie miejscowych instytucji kulturalnych. W powiecie funkcjonowały natomiast biblioteki objazdowe: 12 dla dorosłych i 14 dla młodzieży. Podobnie Putbus nie posiadało biblioteki ludowej. Wśród inicjatorów założenia takiej placówki w mieście był nauczyciel Hanemann, wyrażający przekonanie, iż znalazłaby ona z pewnością wielu czytelników. W Wolgast tamtejszy burmistrz dr. Reimers starał się o zabezpieczenie finansów i odpowiedniego lokalu, mając nadzieję, iż rejencja zechce uczestniczyć finansowo w powołaniu biblioteki, a Szczecin wykona bezpłatnie wszystkie, niezbędne prace wstępne. Z kolei burmistrz z Lassan chętnie widziałby bibliotekę ludową, dla której znalazłoby się miejsce w Ratuszu, ale nie przewidywał pomocy materialnej, miałyby więc ona na początek funkcjonować w oparciu o dobrowolne składki⁹³.

W niektórych miejscowościach biblioteki zakładano dość późno. O duchowy rozwój Łłocieńca, tamtejsza *städtische Volksbücherei* – pod kierownictwem nauczyciela Schwahna – troszczyła się dopiero od 1919 roku. Mieszkańcy mogli pogłębiać życie duchowe w oparciu o księgozbiór liczący ponad 1.000 woluminów. Stały dopływ nowości gwarantowała suma 200 marek wyasygnowana przez miasto.

Biblioteka ludowa w Białogardzie mająca w 1930 roku 1080 tomów, (legitymowała się 2900 wypożyczeniami w tym okresie), jak wiele innych na Pomorzu, realizowała wytyczne i dyrektywy szczecińskiej Biblioteki Ludowej.

W Gryfinie sojusznikiem oświaty powszechnej była biblioteka objazdowa, działająca od 1920 roku, posiadająca 12 skrzyń z książkami po 40 woluminów oraz czytelnia, jak też niewielkie okoliczne biblioteki stałe.

Bibliotekarstwo traktowane było jako oręż w walce o utrzymanie niemieckości na terenach pogranicza. Z państwowego budżetu przeznaczano duże sumy na rozwój bibliotek w granicznych powiatach: Łębork, Bytów, Słupsk i Miastko. Szczególnie obawiano

93 Wiele miejscowości nie mogąc liczyć na dotacje ze strony władz, przystępowało do Towarzystwa Krzewienia Oświaty Ludowej. Zob.: *Chronik des Bibliothekwesens*, „Volksbildungsarchiv. Beiträge zur wissenschaftlichen Vertiefung der Volksbildungsbestrebungen” 1909–1910, Bd. 1, s. 416.

się wpływów polskich. Podobnie było na Śląsku, gdzie w 1898 roku ogłoszono memoriał w sprawie rozwoju bibliotek ludowych, w którym podkreślono, iż szczególnym zadaniem bibliotek ludowych w prowincjach z *ludnością mieszaną*, jest propagowanie kultury niemieckiej oraz troska o jej zachowanie i utrwalanie, a jednocześnie zwalczanie polskości. Celowi temu miał służyć właściwie dobrany księgozbiór, odpowiednio ukierunkowane zabiegi bibliotekarzy, daleko idące udogodnienia, np. brak opłat za wypożyczenia i zwolnienie z obowiązku zastawu lub listu polecającego, w myśl zasady: „*Zaufanie budzi poczucie honoru (Vertrauen weckt Ehrgefühl)*”⁹⁴. Sytuacja taka uwidoczniła się wyraźnie w Łęborku. Erwin Ackerknecht pisząc o tamtejszej bibliotece ludowej, założonej w 1906 roku przez *Beamtenverein*, postulował przejście biblioteki przez zarząd miejski i stopniowe zwiększanie dotacji, bowiem jak zauważył: „*miasto, w którym tak silnie zaczyna rozprzestrzeniać się żywioł polski ma podwójny powód, by otoczyć należną opieką swe bibliotekarstwo ludowe*”⁹⁵.

W 1910 roku w Szczecinie funkcjonowało dwanaście bibliotek ludowych, mających swe siedziby w szkołach⁹⁶. Jednakże początki bibliotekarstwa ludowego w mieście sięgają XIX wieku. Zważywszy na to, iż biblioteki ludowe w dużych miastach, powoływano w większości w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku, Szczecin ze swoimi bibliotekami ludowymi utworzonymi w 1874 roku stoi w bibliotekarskiej czołówce. Ogłoszony w tymże roku regulamin stanowił, iż do korzystania uprawnieni są wszyscy obywatele miasta (bez różnicy pochodzenia). Przyszli czytelnicy musieli jednak przedstawić poręczenie od jednej z następujących osób: obywatela piastującego honorowy urząd miejski, przewodniczącego cechu rzemieślników, lub obywatela, którego niezawodność była znana zarządowi biblioteki. Z początkiem każdego nowego roku kalendarzowego, poręczenie było przedłużane, albo na nowo wystawiane. Uczniowie szkoły, przy której znajdowała się biblioteka, nie potrzebowali poręczenia i mogli według uznania zarządu biblioteki korzystać ze zbiorów. Opłata za wypożyczenie jednego egzemplarza wynosiła dwa fenigi i była kwitowana na odpowiednim formularzu. Wypożyczanie odbywało się dwa razy w tygodniu, w czasie wyznaczonym przez zarząd. Do dyspozycji użytkowników

94 Cz. Wawrzyniak, *Rola niemieckich bibliotek ludowych w procesie germanizacji na Opolszczyźnie*, „Biuletyn Niemcoznawczy” 1969 nr 6, s. 26–43. Po klęsce Rzeszy Niemieckiej w pierwszej wojnie światowej i powstaniu niepodległego Państwa Polskiego, wzmogło się przekonanie wśród nacjonalistów niemieckich o *polskim niebezpieczeństwie*, które zagrażało między innymi na Pomorzu Zachodnim. Stąd też w prowincji, szczególnie w powiatach granicznych, organizowano wystąpienia, wiece, manifestacje o wydźwięku antypolskim, drukowano artykuły w prasie o rosnącym zagrożeniu ze strony *dzikich i brutalnych Polaków*. Zob.: A. Czarnik, *Stosunki polityczne na Pomorzu Zachodnim w okresie Republiki Weimarskiej*, Poznań 1983, s. 313.

95 Archiwum Państwowe Szczecin, Naczelne Prezydium Prowincji Pomorskiej, sygn. 4231, k. 329.

96 Były to biblioteki w następujących placówkach oświatowych: 20. Gemeindeschule, Bugenhagenstr. 13 (*Dobrosław*); 25. Gemeindeschule, Schillerstr. 13 (*Mazowiecka*); 8/10. Gemeindeschule, Parnitzstr. 66 (*Władysława IV*); 17. Gemeindeschule, Lukasstr. 3 (*św. Łukasza*); 41. Gemeindeschule, Turnerstr. 62 (*Jagiellońska*); 12. Gemeindeschule, Bäckerbergstr. 15 (*Piekary*); 5. Gemeindeschule, Rosengarten 15/16 (*Podgórna*); 13. Gemeindeschule, Verbindungsstr. 2a (*Szpitalna*); 23. Gemeindeschule, Stoltzingstr. 29 (*Królowej Jadwigi*); 43. Gemeindeschule Burgstr. 17 (*Ignacego Łyskowskiego*); 34. Gemeindeschule Bredowerstr 70 (*Rugiańska*); 37/38. Gemeindeschule Nemitzerstr. 44e (*Wilsona*). Książki w tych bibliotekach udostępniano dwa razy w tygodniu – jednego dnia po południu, drugiego wieczorem, np. 12.00–13.00 i 18.00–19.00. Zob.: *Wohltätigkeit und Wohlfahrtspflege in der Stadt Stettin. Ein Wegweiser*, Stettin 1910, s. 60; *Encyklopedia Szczecina* T.II, Szczecin 2000, s. 470–471 hasło: *Szkolnictwo podstawowe XIX w. do 1945*. Polskie nazewnictwo ulic za: *Spis nazw, ulic, placów, wysp, rzek i kanałów miasta portowego Szczecina*, Szczecin [1946].

był katalog oraz przeznaczone do wglądu takie materiały jak: regulamin korzystania ze zbiorów, formularze pokwitowań i poręczeń. Na życzenie czytelników były one wydawane nieodpłatnie⁹⁷.

Wykorzystanie bibliotek ludowych w Szczecinie w 1880 roku

Biblioteki ludowe	stan księgozbioru	liczba wyp.	czyt. dorośli	uczniowie	razem czyt.	lit. młodozieżowa	lit. narod.	lit. naukowa i varia
Johannishof-Schule	1536	8900	231	150	381	1480	7420	-
Ministerial-Schule	1546	7742	199	110	309	1887	5313	542
Bürger-Schule	999	2517	90	52	142	759	758	-
Lucas-Schule	928	4354	89	137	226	2224	1431	699
Neu-Torney	787	697	44	39	83	342	355	-
Oberwieck	1103	2506	84	17	101	1205	1240	61
Rosengarten-Knabenschule	1231	3591	98	196	294	2089	1397	105
Westend-Schule	544	1012	83	40	123	261	751	-
Pommerensdorfer Anl. Schule	667	1398	54	60	114	400	990	8

Tabela za: Bericht über die Verwaltung der Gemeinde-Angelegenheiten der Stadt Stettin für die Zeit vom 1. April 1880 bis dahin 1881, Stettin 1881, s. 7

Wykorzystanie bibliotek ludowych powoli, ale systematycznie, wzrastało. W 1880 roku wynosiło ono 0,10% a w 1912 roku 0,47%.

Data przełomową dla pomorskiego bibliotekarstwa był 10 października 1901 roku. Władze miasta podjęły wówczas uchwałę o powołaniu na stanowisko bibliotekarza miejskiego doktora Theodora Münstera – dotychczasowego bibliotekarza Sądu Najwyższego w Berlinie. Wilhelm Braun w artykule rocznicowym *25 Jahre Stettiner Stadtbibliothek* zaznaczył, iż był to pierwszy pełnoetatowy bibliotekarz, który zaraz po objęciu swego stanowiska w styczniu 1902 roku, przystąpił do scalania rozproszonych księgozbiorów szczecińskich z zamiarem utworzenia z nich ogólnodostępnej i nowoczesnej biblioteki⁹⁸.

Tymczasową siedzibą biblioteki były pomieszczenia przy ul. Klasztornej (*Klosterstrasse 1*). Umieszczono tam księgozbiór *Rathsbibliothek* – łącznie 17.000 tomów. Nowo powołany bibliotekarz miejski, mając do pomocy urzędnika biurowego i gońca, przystąpił do porządkowania zasobu. Roczną zaledwie pracę nad organizacją biblioteki, przerwała śmierć Münstera w styczniu 1903 roku. Na stanowisku zastąpił go w sierpniu tegoż roku profe-

97 *Regulativ für die Benutzung der Volksbibliotheken*, Die Stadt- Schul- Deputation, Stettin, den 15. October 1874.

98 W. Braun, *25 Jahre Stettiner Stadtbibliothek. Ein Rückblick und ein Ausblick*, „Stettiner Abendpost”, 1930, Nr 231, s. 12.

sor Karl Kunze, bibliotekarz uniwersytecki z Greifswaldu. W związku z coraz liczniejszymi zadaniami i przejmowaniem księgozbiorów zwiększono obsadę, zatrudniając przeszkolonych bibliotekarzy. Do nowej biblioteki przekazano księgozbiór Biblioteki Nauczycielskiej (*Lehrerbibliothek*). Była to placówka w skład której wchodziły zbiory tzw. Biblioteki Szkolnej (*Stadtschulbibliothek*), początkami sięgającej XVI wieku. Zbiory *Stadtschulbibliothek* po licznych reorganizacjach i wędrowkach ostatecznie włączono do Biblioteki Miejskiej⁹⁹.

Organizująca się instytucja w dalszym ciągu przejmowała, zgodnie z zarządzeniami władz miejskich, zespoły biblioteczne urzędów, szkół i instytucji, między innymi Towarzystwa Politechnicznego i wielu innych bibliotek stowarzyszeniowych. Zbiory przejmowane, dary i depozyty, stanowiły wówczas znaczną część wszystkich wpływów. Zbyt małe środki finansowe nie pozwalały na zakup i wypracowanie wyraźnej polityki gromadzenia zbiorów.

Ważnym wydarzeniem w dziejach nowo powołanej ksiąźnicy było uzyskanie pod koniec 1903 roku, własnej siedziby przy ul. Dworcowej (*Grüne Schanze*). Budynek, w którym znalazła miejsce, przez trzydzieści lat zajmowało reprezentacyjne Gimnazjum Miejskie. O lokalizacji biblioteki na Dworcowej, (po przeniesieniu Gimnazjum do większego gmachu), zdecydował między innymi fakt sąsiedztwa z władzami miejskim, rezydującymi w pobliskim ratuszu oraz usytuowanie w centrum miasta. Lokalizacja taka była zgodna z duchem czasu i przemian społeczno-gospodarczych, rozwojem komunalnym i komunikacyjnym oraz postępem naukowo-kulturalnym. W latach 1904–1905 przeprowadzono modernizację budynku, przystosowując go do potrzeb nowej instytucji. Rozpoczęto też prace nad katalogiem systematycznym, dostępnym jeszcze dzisiaj w Książnicy Pomorskiej. Zwieńczeniem wszystkich wysiłków (przeniesienie zbiorów z Klosterstrasse, prace nad katalogiem rzeczowym, zakup sprzętu), było oficjalne otwarcie w dniu 3 października 1905 roku. Pierwsi czytelnicy mieli do dyspozycji 25.900 tomów. W bibliotece zatrudniono pięć osób¹⁰⁰.

25 września 1905 roku zatwierdzono regulamin, który stanowił, iż biblioteka miejska służy mieszkańcom Szczecina do celów naukowych i dokształcania. Istniała możliwość zamawiania książek z innych bibliotek na koszt czytelnika. Dozwolone było jednorazowe wypożyczenie pięciu książek na cztery tygodnie¹⁰¹. Nowa szczecińska biblioteka cieszyła się dużą popularnością. W pierwszym roku działania odwiedziło ją ponad 10.000 osób. Pierwszymi czytelnikami jakich wykazały sprawozdania statystyczne byli: duchowni, prawnicy i urzędnicy administracji, lekarze, nauczyciele gimnazjalni, literaci, handlowcy i przedsiębiorcy, wojskowi, uczniowie. Liczba użytkowników systematycznie wzrastała. W celu popularyzacji zbiorów organizowano wystawy nowości książkowych, których spis był zamieszczany na łamach poczytnych dzienników lokalnych¹⁰².

Kolejną datą wyznaczającą epokę w dziejach szczecińskiej Biblioteki Miejskiej, było powołanie w 1907 roku Erwina Ackerknechta (1880–1960) na stanowisko kierownika. Ackerknecht urodził się w Bayersbronn. Studiował filozofię, historię i teologię. W latach

99 K. Kunze, *Stettiner Stadtbibliothek*, „Zentralblatt für Bibliothekswesens” 1906, H. 1, s. 1–7.

100 *Stadt-Bibliothek. J. Nr. SB. 10/12*, Stettin 1912, [maszynopis].

101 *Benutzungsordnung für die Stadtbibliothek zu Stettin vom 25. September 1905*, Stettin 1905.

102 Bericht über die Verwaltung der Stettiner Stadtbibliothek. Rechnungsjahr 1905/1906”, Stettin 1906.

1902–1904, uzyskał doktorat i uprawnienia do służby państwowej. Karierę bibliotecarską rozpoczął w *Kaiser-Wilhelm-Bibliothek* w Poznaniu. Kierownictwo szczecińskiej Biblioteki Miejskiej objął mając 27 lat i piastował ten urząd z małymi przerwami do 1945 roku. Był organizatorem bibliotek ludowych na Pomorzu, inicjatorem biblioteki objazdowej, założycielem szkoły bibliotekarskiej w Szczecinie, twórcą Pomorskiego Archiwum Biograficznego (*Pommersches Biographisches Archiv*). Wiele z jego bibliotekarskich działań miało pionierski, nowatorski charakter nie tylko dla Pomorza, ale i dla całych Niemiec. Dzięki niemu mówiło się o bibliotekarskiej *szkole szczecińskiej*. Równolegle z pracą w Szczecinie wykładał w Centralnym Instytucie Wychowania i Nauczania w Berlinie (*Zentralinstitut für Erziehung und Unterricht*). Założył fachowe czasopismo bibliotekarskie „*Bücherei und Bildungspflege*”. Zainteresowania Ackerknechta obejmowały także psychologię, historię literatury, teatru i filmu. Do inicjatyw, których był promotorem, należało szczecińskie stowarzyszenie teatralne – *Stettiner Theater-gemeinde*. Wiele działań, a także publikacji poświęconych sztuce filmowej, stawiają go w rzędzie wybitnych niemieckich filmoznawców. Zresztą trudno byłoby doszukać się w Szczecinie stowarzyszenia czy organizacji, której nie byłby aktywnym członkiem lub sympatykiem. Prowadził ożywioną korespondencję z Gerardem Hauptmannem, Franzem Nablem, Selmą Lagerlöf, Martinem Andersenem Nexö. Kandydaturę tego ostatniego do literackiej Nagrody Nobla popierał w 1930 roku. Po wojnie pracował jako dyrektor *Schiller-Nationalmuseum* w Marbach. Spuścizna piśmiennicza Ackerknechta licząca około pięciuset pozycji daje obraz niezwykle szerokiego obszaru jego zainteresowań. Należy podkreślić, iż wiele z jego koncepcji bibliotekarskich zachowało aktualność do dziś¹⁰³.

Od początku istnienia Biblioteki Miejskiej jej kierownictwo i pracownicy wykazywali dużą aktywność i poświęcenie w pracy, pomimo tego, iż byli gorzej wynagradzani niż na przykład urzędnicy administracji. Duża fluktuacja kadr, mająca wówczas miejsce, była zjawiskiem bardzo niekorzystnym dla biblioteki. Bibliotekarze, którzy zdobyli doświadczenie zawodowe w *Stadtbibliothek*, po przepracowaniu kilku lat, często odchodzili do innych bibliotek, w których oferowano im lepsze warunki finansowe. W 1912 roku kierownictwo biblioteki wystosowało memoriał do władz miasta. Erwin Ackerknecht napisał w nim „[...] *Bez znacznego powiększenia personelu przy największym wyężeniu sił nie będzie możliwe osiągnięcie postawionego celu; Książnica Miejska musi stać się centralą zagadnień bibliotecznych Szczecina; Poradnictwo czytelnicze z zakresu literatury pięknej które dotychczas prowadzone jest ustnie powinno być prowadzone przy pomocy*

103 Erwin Ackerknecht – bibliotekarz, humanista, dz. cyt.; K. Sellin, *Erwin Ackerknecht zum Gedenken*, „Stettiner Nachrichten” 1970, Nr. 8, s. 3–5; M. Fenger, *Dr. Ackerknecht 70 Jahre*, „Pommern-Brief” 1950, Nr. 17, s. 10; *Der Nachlass Erwin Ackerknecht*, Marbach 1995; B. Zeller, *Marbacher Memorabilien*, Marbach 1995; O. Kunkel, *Erwin Ackerknecht 15.XII.1880–24. VIII 1960*, „Baltische Studien” 1960, Bd. 47, s. 7–12. W artykule Cecylii Zofii Gałczyńskiej *Dr Erwin Ackerknecht (1880–1960), wybitna postać szczecińskiego życia kulturalnego pierwszej połowy XX wieku* czytamy: (...) w swoim zawodzie znaczącą osobowością był dyrektor Biblioteki Miejskiej dr Erwin Ackerknecht. Okragłogłowy, elokwentny, życzliwy ludziom, robił zawsze wrażenie typu doskonałego szwabskiego demokraty. W drodze powrotnej ze swego urzędu zwykł był być odprowadzany przez gromadę adorujących go bibliotekarek [w:] *Kultura i sztuka Szczecina w latach 1800–1945*, Szczecin 1999, s. 211–217.

*miejscowej prasy*¹⁰⁴. Większość z postulatów memoriału została prawie natychmiast wprowadzona w życie.

W 1916 roku zaczyna pojawiać się nowa nazwa biblioteki *Stadtbücherei* mająca podkreślać jej masowy charakter. Termin *Bibliothek* zarezerwowany był dla bibliotek o charakterze naukowym. Czytelników mniej wykształconych zachęcano do korzystania z *Volksbücherei*, natomiast starsza *Stadtbibliothek*, pozostawała w służbie użytkowników bardziej przygotowanych do odbioru lektury.

Oprócz podstawowej działalności, czyli udostępniania książek, w bibliotece odbywały się kursy dla bibliotekarzy ludowych, wykłady dla uczniów szczecińskich szkół, wystawy nowości książkowych, rocznicowe ekspozycje najcenniejszych zbiorów. W latach dwudziestych zaktywizowano działalność odczytową. Miejska Biblioteka w Szczecinie była najlepszym na Pomorzu przykładem wyodrębniania się nowoczesnych procesów bibliotecznych, nie tylko w zakresie gromadzenia, opracowywania czy udostępniania zbiorów, ale także pedagogiki bibliotecznej.

W tym okresie całe społeczeństwo włączyło się w tworzenie (poprzez dary) księgozbioru swojej biblioteki. Wynika z tego, iż szczecinianie zainteresowani byli rozwojem życia kulturalnego i naukowego w mieście, a taki gwarantowała między innymi duża placówka biblioteczna, dysponująca bogatymi zbiorami. Od początku istnienia do roku 1916 Biblioteka Miejska otrzymała w darze 44.592 woluminy, co stanowiło 56,8% wszystkich wpływów. W kolejnych latach liczba darów wzrastała, toteż prawie połowę stanu posiadania, biblioteka zawdzięczała darczyńcom¹⁰⁵.

Wybuch pierwszej wojny światowej osłabił nieco dynamikę rozwoju biblioteki. W czasach kiedy *muzy milczą*, tempo życia kulturalnego uległo zahamowaniu. Ograniczone zostały godziny otwarcia lokali gastronomicznych, przedstawienia teatralne i imprezy kulturalne odbywały się nieregularnie. Wielu wykwalifikowanych bibliotekarzy powołano do wojska. Biblioteka rozpoczęła gromadzenie i wysyłkę książek do szpitali i lazaretów oraz na front. Ackerknecht został przewodniczącym Pomorskiego Związku do Spraw Zaopatrywania w literaturę Wojska na Froncie i w Lazaretach.

Oprócz Biblioteki Miejskiej w Szczecinie, funkcjonowała też Biblioteka Miejska w Stralsundzie. Biblioteki ówczesne w swym głównym zrębie były to: *Volksbücherei*, *Kreiswan-*

104 S. Siadkowski, *Książnica Miejska miasta Szczecina w latach 1901 do 1945 (12 VIII)*, [maszynopis] Szczecin 1960.

105 Wśród ofiarodawców były biblioteki, instytucje, wydawnictwa, księgarnie, przedsiębiorstwa, fabryki oraz darczyńcy indywidualni. Anna Malejka, Autorka zestawienia darczyńców z lat 1905–1945, wymienia między innymi: Roberta Grassmanna, teologa, matematyka, drukarza – 2180 wol., Antona Jonasa profesora Gimnazjum Miejskiego – 400 wol., Georga Buschana lekarza i filozofa przekazującego dary w latach 1906–1915, Hermanna Hakena, nadburmistrza Szczecina, który do zbiorów Biblioteki Miejskiej włączył liczącą 1300 woluminów *Kunstbibliothek*, którą zresztą osobiście kierował. Donatorzy biblioteki spoza Szczecina pochodzili najczęściej z Berlina, Drezna, Lipska, Stuttgartu, Magdeburga, Monachium, Getyngi i Greifswaldu. Często byli to, jak profesor Richard Pietschmann, dyrektor Biblioteki Uniwersyteckiej w Getyndze, szczecinianie z urodzenia. Profesor Pietschmann był absolwentem Gimnazjum Mariackiego. Dary przekazał w latach 1904–1914. Również ofiarodawcy spoza granic Niemiec często związani byli ze Szczecinem. Mieszkający w Rzymie Walter Oskar Amelung, archeolog i pisarz (urodzony w Szczecinie w 1865 roku), wspomógł bibliotekę swego rodzinnego miasta w latach 1908 i 1911. Za: A. Malejka, *Ofiarodawcy i książki darowane Bibliotece Szczecińskiej do roku 1945* [maszynopis]. Historię szczecińskiej Biblioteki Miejskiej, w tym wszystkich ofiarodawców dokładnie, dokumentują roczne sprawozdania: „Jahresbericht der Stadtbibliothek Stettin” za lata 1903–1944.

Eklibris Biblioteki Miejskiej w Stralsundzie

tradycją *Rathsbibliothek*, której księgozbiór odziedziczyła. Zmiany zachodzące w ówczesnej kulturze i oświacie oddziaływały na stralsundzkie środowiska opiniotwórcze, które postulowały zmiany. Toteż dawna biblioteka ratuszowa, po odpowiedniej reorganizacji została przekształcona w nowoczesną bibliotekę miejską, odpowiadającą wymogom chwili¹⁰⁶. Nowy etap w jej historii rozpoczął się w 1919 roku¹⁰⁷.

Erwin Ackerknecht szybko dostrzegł możliwości awansu cywilizacyjnego warstw społecznych, pod tym względem najbardziej zaniedbanych. Ważne było samokształcenie i podnoszenie kwalifikacji zawodowych. Celom tym przyświecała idea bibliotek ludowych, które organizował nie tylko w Szczecinie, ale i całej prowincji. Ich liczba zmieniała się na przestrzeni lat, co było spowodowane przede wszystkim płynną sytuacją ekonomiczną w danym okresie. Statystyka za 1913 rok wykazywała w rejencji szczecińskiej 733 biblioteki, koszalińskiej 725, stralsundzkiej 198. Tej ostatniej Ackerknecht nie szczędził krytyki. W liście do nadprezydenta z 6 czerwca 1916 roku stwierdził, iż bibliotekarstwo w rejencji stralsundzkiej jest przestarzałe i mało rozwinięte.

W kilka lat po objęciu funkcji dyrektora *Stadtbibliothek*, Ackerknecht powołał fundację gromadzącą środki dla przyszłej biblioteki ludowej w Szczecinie, którą ostatecznie otwarto w styczniu 1919 roku. Jej początki sięgają 1912 roku, kiedy to podjęto uchwałę o utworzeniu centrali bibliotek ludowych, przyjmując tym samym opracowany przez Ackerknechta projekt reformy bibliotekarstwa miejskiego. Zakładał on rolę naukową i archiwalną dla

derbücherei, *Schulbibliothek* i *Kirchspielbibliothek*. Miały one do spełnienia zadania wychowawcze i kształcące. Nie umniejsza to oczywiście ich roli wobec bibliotek miejskich, które stanowiły wyższy szczebel organizacji bibliotecznej. Oprócz stralsundzkiej, miejską mieniła się też wspomniana biblioteka w Pyrzycach. *Stadtbücherei Pyritz* była ważnym centrum życia kulturalnego, integrującym miejscowe środowisko naukowe. Skupiali się wokół niej lokalni literaci, historycy i regionaliści. Podobnie układały się losy biblioteki miejskiej Stralsundzie. Za właściwy początek tamtejszej biblioteki miejskiej należy uznać pierwsze lata XX wieku, ale rodowód tej książnicy związany był z chlubiącą się wielowiekową

106 *Die Stralsunder Stadt-Bibliothek*, dz. cyt. s. 18. Zastępowym dla tej biblioteki był Rudolf Baier (1818–1907) doktor h.c. Uniwersytetu w Greifswaldzie, od 1867 roku piastujący stanowisko bibliotekarza miejskiego. Zob.: *Lebensbild des Stadtbibliothekars Dr. Rudolf Baier in Stralsund*, „Baltische Studien” 1908 Bd. 12, s. 1–10 oraz F. Curschmann, *Rudolf Baier*, „Pommersche Jahrbuch” 1908, Bd. 9, s. 7–14.

107 „Jahres-Bericht der Stadtbibliothek Stralsund, Sommer 1919 bis 1. April 1922”, Stralsund 1922.

Biblioteki Miejskiej oraz popularyzatorską dla bibliotek ludowych. Czas po temu był najwyższy, bowiem bibliotekarstwo szczecińskie było oceniane krytycznie. Zwracano uwagę na to, iż w mieście funkcjonuje zaledwie dwanaście małych, miejskich bibliotek ludowych. Ich budżet wynoszący 3.820 marek był niewystarczający (dane za 1908 r.) a struktura przestarzała¹⁰⁸. Znaczenie i wagę powoływania bibliotek ludowych Ackerknecht zreferował na sejmiku pomorskim, obradującym 24 czerwca 1912 roku. Ten

Pieczętka Biblioteki Ludowej w Szczecinie

orędownik bibliotekarstwa ludowego przypominał, iż w Niemczech funkcjonowały wspaniałe biblioteki naukowe – przedmiot podziwu i wzór do naśladowania w całej Europie. Ale były to biblioteki elitarne, służące wąskiej grupie odbiorców. Biblioteki ludowe natomiast były przeznaczone dla szerokich rzesz czytelników. Ich rolę Ackerknecht rozpatrywał nie tylko z punktu widzenia oświaty i samokształcenia, ale także ze względów gospodarczych. Wskazał przykłady Anglików i Amerykanów przeznaczających na potrzeby bibliotek podatek lub ofiarowujących tym instytucjom ogromne sumy¹⁰⁹.

Jak podawał Stanisław Siadkowski – bibliotekarz, który zabezpieczał i porządkował księgozbiór szczecińskiej Biblioteki Miejskiej po wojnie, a w latach 1946–1948 był jej dyrektorem, na fundusz organizacyjny przyszłej centrali bibliotek ludowych, złożyły się następujące kwoty: 5.000 marek od anonimowego ofiarodawcy, 5.000 marek z podziału zysków Miejskiej Kasy Oszczędnościowej oraz 42.000 marek specjalnego zapisu fundacyjnego¹¹⁰. Szczegóły tej fundacji odnajdujemy również w notce, jaka pojawiła się na łamach „Volksbildungsarchiv”. Informowano tutaj o przestarzałej strukturze szczecińskich bibliotek ludowych. Nad poprawą ich kondycji pracowano już od dłuższego czasu, ale bez rezultatu. W końcu pojawiła się sprzyjająca okoliczność, bowiem miastu przypadły w udziale dwa pokaźne legaty. Magistrat postanowił całość pozyskanych środków przeznaczyć na potrzeby kultury i nauki. Z legatu Frommholza 100.000 marek miało być przekazanych na zorganizowanie centralnej biblioteki ludowej. Magistracka komisja finansowa zakwestionowała jednak tę kwotę, wskutek czego dotację obniżono do 40.000 marek. „Volksbil-

108 *Chronik des Bibliothekwesens*, dz. cyt., s. 412–413. Zob.: M. Bartosik, *Stadtbibliothek der Stadt Stettin: Bibliotheka Miejska miasta Szczecina*, [w:] *Od Stadtbibliothek do Książnicy Pomorskiej 1905–2005*, Szczecin 2005, s. 23.

109 E. Ackerknecht, *Die Wichtigkeit der Gründung von Volksbüchereien für mittlere und kleine Städte*, „Unser Pommernland. Illustrierte Monatschrift für Heimatpflege und Kultur, für Kunst und Geschichte sowie für die wirtschaftliche Entwicklung Pommerns” 1912/1913, Nr 3, s. 111–115.

110 S. Siadkowski, dz. cyt. Początki Centrali Bibliotek Ludowych nie były łatwe, o czym świadczą słowa zamieszczone w roczniku szczecińskiej Biblioteki Miejskiej mówiące, iż losy placówki są niepewne z uwagi na obawy magistratu o finanse miasta. Zob.: *Jahresbericht der Stettiner Stadtbibliothek für das Jahr 1913*. W czasopiśmie „Volksbildungsarchiv” 1912/1913, Bd. 4, skomentowano ten stan rzeczy słowami: *Każdy kto wraz z nami traktuje nowoczesne bibliotekarstwo ludowe nie jako luksus, lecz socjalną i kulturalną konieczność, będzie nad taką sytuacją w dużym mieście rangi Szczecina głęboko ubolewał*. (s. 129) Sytuacja zmieniła się na korzyść w latach dwudziestych. K. Schulz w artykule *Pommersches Volksbüchereiwesen* pisał: *„Myśl, iż wydatki na biblioteki ludowe są opłacalnym składnikiem planu budżetowego miasta, była również w Szczecinie, coraz bardziej powszechna. Wypożyczenia biblioteki ludowej wynoszące 175000 tomów rocznie były tego dowodem”*. Zob.: K. Schulz, *Pommersches Volksbüchereiwesen*, „Pommern-Kalender” 1928, Stettin 1927, s. 65.

dungsarchiv” skomentowało ten fakt następująco: „*Mniemanie, że 100.000 na urządzenie nowoczesnej biblioteki ludowej w takim mieście jak Szczecin to potrzeba znacznie wygórowana pokazuje jak daleka jeszcze droga przed nami*”¹¹¹. Do legatu Frommholza dodano jeszcze wspomniane 10.000 tysięcy. Ostatecznie kwota liczyła więc 50.000 tysięcy marek. Organizację i kierownictwo powierzono Rudolfowi Angermannowi, który doświadczenie zdobywał w bibliotece Dresden-Plauen.

Centrala Bibliotek Ludowych otwarta w styczniu 1919 roku, została ulokowana na parterze budynku bibliotecznego. Wraz z utworzeniem tej placówki zaczęto likwidować biblioteki ludowe w szkołach.

Początkowo jej zbiory liczyły 3.000 tomów. Wkrótce wydano drukowany katalog¹¹². Fundusze na zakup książek pozyskiwano ze środków budżetowych, a także z opłat za wypożyczenia oraz kar za przetrzymanie książek. Biblioteki ludowe prowadziły różnorodną działalność. Organizowały kursy dla bezrobotnych, przygotowywały wieczory poezji, pieśni ludowych, kolęd i pastorałek, przedstawienia teatryku cieni, inicjowały wycieczki w plener i kursy gimnastyki. Projekt sieci bibliotek ludowych przewidywał w jej strukturze centralę i filie w dzielnicach miasta. Zadaniem centrali był zakup i opracowanie księgozbioru oraz ogólny nadzór nad filiami. Biblioteka Ludowa od chwili założenia cieszyła się dużą popularnością wśród mieszkańców Szczecina. Liczba czytelników do kwietnia 1920 roku wyniosła 4.021 osób. Od stycznia 1919 roku do kwietnia 1920 roku wypożyczono 60.770 tomów, z czego 51.076 literatury pięknej i 9.694 literatury popularnonaukowej. Już rok później 4.853 czytelników wypożyczyło 82.594 książki¹¹³.

Liczba czytelników Biblioteki Ludowej w 1919 roku według grup zawodowych

Niżsi urzędnicy i wojskowi	168
Kupcy niższego szczebla	101
Rzemieślnicy, rolnicy, służba domowa	214
Robotnicy wykwalifikowani	37
Robotnicy niewykwalifikowani	31
Duchowni	8
Pedagodzy	38
Nauczyciele szkoły ludowej	137
Wyżsi i średni urzędnicy, oficerowie	395
Lekarze, aptekarze, adwokaci	54
Artyści, pisarze, uczeni nie piastujący stanowiska urzędowego	25
Inżynierowie, technicy, rysownicy	154
Kupcy, fabrykanci	452

111 *Chronik des Bibliothekwesens* „Volksbildungsarchiv. Beiträge zur wissenschaftlichen Vertiefung der Volksbildungsbestrebungen” 1913, Bd. 3, s. 618.

112 *Verwaltungsbericht der Stadt Stettin 1919*, Stettin 1920, s. 26.

113 *Verwaltungsbericht der Stadt Stettin*, za lata 1920 i 1921.

Bezrobotni, emeryci	42
Praktykanci szkolni	171
Młodzież ucząca się męska	382
Sprzedawczynie, robotnice, służące, urzędniczek niższego szczebla	123
Bezrobotne i gospodynie domowe niższych stanów	197
Nauczycielki, lektorki, artystki	204
Pracownice biurowe, właścicielki prywatnej inicjatywy	280
Bezrobotne i gospodynie domowe wyższych stanów, damy do towarzystwa, diakoniszy	611
Młodzież żeńska ucząca się i pracująca	36
Młodzież ucząca się żeńska	161

Tabela za: *Verwaltungsbericht der Stadt Stettin 1919, Stettin 1920, s. 27*

Cenną inicjatywą oświatową było otwarcie w 1919 roku Szczecińskiego Uniwersytetu Ludowego (*Stettiner Volkshochschule*). Jeszcze przed I wojną światową nadburmistrz Friedrich Ackermann (1866–1931), wystąpił z inicjatywą zjednoczenia ważniejszych szczecińskich stowarzyszeń dla wspólnej pracy na rzecz oświaty. Nie przyniosła one jednak spodziewanych rezultatów. Tak ukierunkowane działania kontynuowała Biblioteka Miejska, która już w 1914 roku zaczęła przygotowywać w swoim budynku salę wykładową dla przyszłej *Volkshochschule*¹¹⁴. W grudniu 1918 roku komisja robocza – w skład której weszli między innymi Erwin Ackerknecht i Karla König – opublikowała założenia programowe Uniwersytetu Ludowego¹¹⁵. Była to instytucja pozostająca, „[...] w służbie warstw upośledzonych ekonomicznie i pod względem poziomu wykształcenia, dostępna każdemu obywatelowi, bez względu na wiek, stan i wykształcenie”¹¹⁶. Placówka ta ściśle współpracowała z Biblioteką Miejską, a nie mając stałej siedziby korzystała z gościny filii bibliotecznych. Tematy wykładów realizowanych w Uniwersytecie Ludowym, obejmowały takie dziedziny wiedzy jak: filozofia, pedagogika, religioznawstwo, literatura, sztuki piękne, muzyka, nauki przyrodnicze, geografia, technika, gospodarka oraz państwo i prawo. Szkoła pozyskała do współpracy wielu wybitnych specjalistów. Wykładowcami historii literatury byli pisarze i bibliotekarze, krajoznawstwo przybliżał regionalista Martin Reepel, archeologię i prehistorię historyk sztuki Otto Kunkel, a sztukę ogrodów Georg Hannig, dyplomowany ogrodnik, dyrektor szczecińskiego Cmentarza Centralnego. Wykładom i odczytom towarzyszyły drukowane materiały poglądowe, które zainteresowani mogli nabyć za niewielką opłatą.

Początek kolejnego etapu w rozwoju czytelnictwa masowego na Pomorzu, stanowiło powołanie biblioteki objazdowej. Ackerknecht pisząc o początkach pomorskiej biblioteki ruchomej, zwracał uwagę na fakt, iż już w pierwszym dziesięcioleciu działalności szcze-

114 E. Ackerknecht, *Zehn Jahre Stettiner Volkshochschule*, Stettin 1928, s. 5–6.

115 Karla König (1889–1963) dziennikarka publikująca w szczecińskiej prasie, autorka nowel, opowiadań, utworów poetyckich, publicystyki poświęconej szczecinowi i Pomorzu. Zob.: I. Gudden-Lüddecke, *Chronik der Stadt Stettin*, Leer 1993, s. 619–620.

116 C. Z. Gałczyńska, dz. cyt., s. 214.

cińskiej Biblioteki Miejskiej, zdarzały się prośby napływające od czytelników z prowincji, znających Bibliotekę Miejską z gazet lub ze słyszenia, o wypożyczenie pojedynczych dzieł. Dyrektor *Stadtbibliothek* był zdania, iż ze względu na mieszkańców Szczecina, z podatków których utrzymywano bibliotekę, takie prośby mogły być spełniane tylko wyjątkowo. Już przed pierwszą wojną światową było wiadomo, iż tę lukę w pomorskim bibliotekarstwie trzeba będzie wypełnić. Coraz liczniejsza bowiem rzesza ludności małych miast i wsi nie miała okazji korzystania z książek¹¹⁷. Zamyśl ten zrealizowano w 1923 roku powołując Pomorską Krajową Bibliotekę Objazdową (*Pommersche Landes-Wander-Bücherei*). Jej księgozbiór, liczący wówczas 1.200 tomów, systematycznie wzrastał. Zadaniem powołanej placówki było zaspokojenie potrzeb wszystkich pragnących się kształcić, nawet w najmniejszych miasteczkach i wsiach. W latach dwudziestych ponad trzysta miejscowości prowincji pomorskiej otrzymywało regularne przesyłki z książkami. Statystyki wyliczały za ten okres 652 przesyłki, w których znalazło się 7.507 książek. Próba wrywkowa wykazała, że każdy tom był wypożyczany średnio pięć razy. Tym samym biblioteki wędrowne umożliwiły około 37.000 mieszkańcom miast i wsi całej prowincji pomorskiej kontakt z książką¹¹⁸.

Zakładane przed 1923 rokiem biblioteki objazdowe były zorganizowane, jak ta w powiecie białogardzkim. Jej księgozbiór podzielono na kilka działów, liczących średnio po sto książek. Przeważały publikacje o treści umoralniającej, patriotycznej oraz o tematyce przyrodniczej, gospodarczej i wojennej. Książki z każdego działu umieszczono w zamkniętej na klucz skrzyni, która jednocześnie pełniła rolę szafy bibliotecznej. W każdej skrzynce znajdował się spis książek, dziennik wypożyczeń oraz regulamin korzystania. Wypożyczanie było bezpłatne, a odbywało się poprzez odnotowanie nazwiska czytelnika oraz dat wypożyczeń i zwrotu książek. Opiekę nad biblioteką objazdową, pozostającą w miejscu przeznaczenia zwykle od wiosny do jesieni, sprawował pastor, nauczyciel lub naczelnik gminy¹¹⁹. Obraz funkcjonowania biblioteki ruchomej, daje również list Klei-

117 E. Ackerknecht, *Die pommersche Landeswanderbücherei, ihre Aufgabe und Entwicklung*, „Pommersche Heimatpflege. Nachrichtenblatt für Museumswesen, Denkmalpflege, Landes- und Volkskunde, Büchereiwesen sowie sonstige provinzielle Kulturpflege” 1930, H. 1, s. 23–26.

118 Tamże, s. 26. W pierwszych miesiącach działania Pomorskiej Biblioteki Objazdowej podawano następujące dane: stan księgozbioru na 1.02. 1924 roku wynosił 1.445 tomów, z których 1.304 było gotowych do wypożyczenia, a pozostałe 141 z braku funduszy nie było przygotowanych do udostępniania. Z 1.304 woluminów w okresie od 1 lipca 1923 roku do 1 lutego 1924 roku (w ciągu pierwszych siedmiu miesięcy działania biblioteki) wypożyczono 687 tomów, czyli około 53 % zasobu. 548 książek wypożyczono bibliotekom ludowym, a 139 indywidualnym czytelnikom. Za: *Akten des Provinzialverbandes von Pommern*, 1924, Landesarchiv Greifswald. Zob. też: W. Braun, *Von der Pommerschen Landeswanderbücherei*, „Heimatkalendar für Stargard und Kreis Saatzig” 1925, Stettin 1924, s. 42–43.

119 *Acta des Königlichen Landrat. Amts Belgarder Kreises*, lata 1892–1935. Rep.66a. Archiwum Państwowe Szczecin. Warto w tym miejscu przytoczyć przykład działalności niemieckiej biblioteki objazdowej na Śląsku: „Niemiecka wędrowną bibliotekę w powiecie tarnowskim na Górnym Śląsku, założoną w 1903 roku, zaopatruje 29 miejscowości w książki niemieckie. Biblioteka liczyła 2.950 tomów. Poszczególne czytelnice umieszcza się w małych zamkniętych szafkach i oddaje się do użytku publicznego na czas od października do połowy maja. W maju odbiera je centrala powiatowa z powrotem, ażeby je uporządkować i na jesień przesłać innej miejscowości. Czytelników było według sprawozdania 2.378, a wypożyczeń 23.770; 86 procent korzystających z niemieckiej biblioteki to Polacy, a według zawodu było 208 urzędników, 141 przemysłowców, 2.029 rolników i robotników. Koszta założenia biblioteki wyniosły 3375 mk., zasilenie jej z r. 1907 kosztowało 2000 mk., a utrzymanie od r. 1905–1907 1400 mk. Regencja dała na ten cel 4.000 mk., resztę wydatków pokrył powiat. 1/2 „Przegląd Oświatowy. Miesięcznik Towarzystwa Czytelni Ludowych w Poznaniu poświęcony sprawom oświatowym i kul-

sta von Retzow, zarządcy dóbr Kikowo do starostwa w Białogardzie, znajdujący się w aktach Wydziału Powiatowego w Białogardzie, przechowywanych w Archiwum Państwowym w Szczecinie. Czytamy w nim o odesłaniu biblioteki objazdowej o numerze XXXXIII. Księgozbiór, z którego korzystała między innymi czeladź i służba został zwrócony w związku ze zbliżającą się zimą, podczas której czytelnictwo spadało z braku oświetlenia. W bibliotece brakowało książki o numerze 51 zatytułowanej *Mein Onkel Benjamin*, w związku z czym nadawca listu prosił o podanie wartości książki w celu uregulowania należności za nią.

Centrala biblioteki objazdowej, mieszcząca się w szczecińskiej Bibliotece Miejskiej przy ul. Dworcowej (*Grüne Schanze* 8), wysyłała spisy książek i regulaminy korzystania ze zbiorów za pobraniem pocztowym w wysokości pięćdziesięciu fenigów. Spis obejmował następujące działy tematyczne: biografie i korespondencja, kraje i narody, historia, sagi, historia literatury, językoznawstwo, muzyka i teatr, filozofia, psychologia, wychowanie, religioznawstwo, państwo i prawo, gospodarka, astronomia, fizyka, chemia, geologia, przyroda, flora i fauna, technika i komunikacja. Na literaturę piękną, oprócz powieści i nowel, składały się również poezje, baśnie i dramaty. To zestawienie pokazuje wielokierunkowość księgozbioru, w którym każdy czytelnik mógł znaleźć odpowiednią dla siebie lekturę, aczkolwiek jak wykazywały badania statystyczne, największą popularnością cieszyła się beletrystyka. Oprócz ogólnego zasobu, w skład biblioteki wchodziły działy specjalne zawierające kolekcję albumów, literaturę dziecięcą i młodzieżową, księgozbiór dla niewidomych, literaturę fachową z bibliotekarstwa ludowego. Na życzenie wysyłano również książki dla celów wystawienniczych oraz lektury pomocne w organizowaniu wieczorów czytelniczych. Działalność szczecińskiej centrali biblioteki objazdowej była wstępnym etapem organizacyjnym do coraz bardziej rozwiniętych form propagowania czytelnictwa w mieście i na wsi¹²⁰.

Instytucją mającą istotne znaczenie dla rozwoju bibliotekarstwa ludowego na Pomorzu była poradnia metodyczna. Szczeciński bibliotekarz Wilhelm Braun w artykule *Die Beratungsstelle für das Volksbüchereiwesen der Provinz Pommern* ogłoszonym na łamach „Pommersche Heimatpflege. Nachrichtenblatt für Museums- und Denkmalpflege, Landes- und Volkskunde, Büchereiwesen sowie sonstige heimatliche Kulturpflege” 1930, H. 2, s. 59–62) przytoczył dane finansowe dla roku sprawozdawczego 1929/1930, rzucające światło na funkcjonowanie bibliotek ludowych, jak też na działalność tej komórki. Ministerstwo przeznaczyło w tym okresie 14.000 tysięcy marek dla bibliotek ludowych, co – jak z ubolewaniem zaznaczył Wilhelm Braun, stanowiło 3/4 feniga na jednego mieszkańca. Z tej kwoty oprócz środków na administrację i kursy przeznaczono fundusze na wsparcie bibliotek, z których 210 zaopatrzone w książki. Pomoc otrzymało osiemnaście nowo założonych bibliotek i pięć na nowo zorganizowanych. 2.000 marek za pośrednictwem Punktu Konsultacyjnego w Słupsku otrzymały biblioteki w powiatach granicznych.

turalnym” 1910, z. 5, s. 146.

120 E. Ackerknecht, *Wanderbücherei*, „Bücherei und Bildungspflege. Blätter für Volksbibliotheken” 1922, H. 9 s. 187–196; E. Ackerknecht, *Die pommersche Landeswanderbücherei, ihre Aufgabe und Entwicklung*, dz. cyt., s. 23–26.

Beratungsstelle für das Volksbüchereiwesen der Provinz Pommern + Stettin, Grüne Schanze 8

Postfachkonto:
9036 Verband pom. Büchereien

Stettin, _____

Beilage 2

W powiecie Uznam–Wolin przeprowadzono w tym okresie (1929/1930) w porozumieniu z zarządem powiatu, wizytacje wszystkich bibliotek. Dała ona podstawy do rozbudowy tamtejszego bibliotekarstwa. Zamierzano to osiągnąć poprzez uwzględnienie potrzeb bibliotek w miejscowym budżecie oraz uaktywnienie mieszkańców w pracy na rzecz tych placówek. Braun wyliczył, iż dziewięćdziesięciu trzech kierowników pomorskich bibliotek ludowych uzyskało pomoc i porady w Punkcie Konsultacyjnym, oprócz tego udzielono licznych porad pisemnych. Pracownicy Punktu Konsultacyjnego udali się do osiemdziesięciu bibliotek, gdzie na miejscu prowadzili doradztwo. Bibliotekarzom natomiast umożliwiono podróże służbowe w celach szkoleniowych, korzystając ze środków pozostających w gestii Pomorskiej Biblioteki Objazdowej.

Materiały dokumentujące pracę tej jednostki, to obraz ciągłych zmagania o utrzymanie bibliotek ludowych i polepszanie ich kondycji, zarówno materialnej, jak i merytorycznej.

Biblioteki ludowe w większych miastach – mające dobre warunki lokalowe – dysponowały zwykle wypożyczalnią i czytelnią. Zgodnie podkreślano, iż najważniejszym pomieszczeniem biblioteki ludowej była wypożyczalnia. „*Nie trzeba chyba nikomu tłumaczyć, że wypożyczalnia jest sercem biblioteki ludowej*” – pisał Max Wieser, kierownik Biblioteki Miejskiej w Spandau¹²¹. Urządzenie i wyposażenie wypożyczalni było istotne, musiała bowiem – szczególnie w dużych miastach – być przygotowana na przyjęcie większej ilości osób. Należało urządzić ją tak *aby pobyt w niej był dla użytkownika przyjemnością a nie złem koniecznym* – postulował Ackerknecht. Poważną rolę w kształtowaniu takiego poglądu w bibliotekarstwie, odegrały publikacje Paula Ladewiga *Politik der Bücherei* (1912) i *Katechismus der Bücherei* (1914). Problematyka ta znalazła kontynuację również w pracach Erwina Ackerknechta, który pisał: „*Istnieją wielkie biblioteki powszechne, których pomieszczenia pod względem brzydoty i pospolitości z powodzeniem mogą konkurować nawet z najskromniejszą placówką fiskalną lub garkuchnią czy najbardziej zaniedbaną poczekalnią czwartej klasy*”¹²². W odniesieniu do bibliotek ludowych na Pomorzu nie trudno o stwierdzenie, że wielu z nich, zwłaszcza w okresie pionierskim, daleko było do pozytywnych standardów. Skromna szafa ze stu książkami w kącie sali szkolnej to niejednokrotnie wczesny obraz małomiasteczkowej pomorskiej biblioteki ludowej.

121 M. Wieser, *Der Volksbüchereibau*, Stettin 1930, s. 15.

122 Erwin Ackerknecht – bibliotekarz, humanista, dz. cyt., s. 58.

Czytelnik, który po raz pierwszy przekroczył próg biblioteki, był zobowiązany do zapoznania się z obowiązującym w niej regulaminem. Regulamin biblioteczny znany już w średniowieczu, stanowił podstawę prawną regulującą wzajemne relacje pomiędzy biblioteką a czytelnikiem. Zarówno historyczny, jak i współczesny, określał prawo i zasady korzystania ze zbiorów, ustalał godziny otwarcia biblioteki, informował o warunkach zapisu, podawał procedury zamawiania książek oraz ich użytkowania. Regulamin był dostosowany do typu księżnic i ich zadań¹²³. „*Bez wzorowego regulaminu nie może rozwijać się najmniejsza choćby biblioteka*” – pisał J. Tews¹²⁴. Wtórował mu E. Jaeschke pisząc, iż komunikację między biblioteką a publicznością ustala regulamin (*Leseordnung, Bibliotheksordnung, Leihordnung, Benutzungsordnung*), który w zwięzłej, precyzyjnej i zrozumiałej formie obejmuje wszystkie najważniejsze zasady jej działania. Jako przykład podał kluczowe punkty regulaminu Biblioteki Miejskiej w Elberfeld. Z księżnicy w Elberfeld mogli korzystać mieszkańcy miasta powyżej szesnastego roku życia. Zabronione było palenie tytoniu, głośne rozmowy, zakłócanie spokoju. Nie było telefonicznych zamówień i rezerwacji książek. Czas wypożyczenia wynosił dla literatury pięknej dwa, a dla dzieła naukowego trzy tygodnie. Osobom zamiejscowym wypożyczano wyjątkowo, tylko za pozwoleniem bibliotekarza miejskiego¹²⁵.

Według Ackerknechta miały prawo istnieć tylko *takie regulaminy udostępniania, których litera przepojona jest duchem (...) Regulamin udostępniania zbiorów formujemy więc jak najkrócej i w stylu wzorowanym na jasnym oświadczeniu ustnym (...) Do regulaminu dołączmy kilka zwięzłych uwag o genezie, wieku i wielkości biblioteki, godzinach otwarcia wypożyczalni, katalogach, a także o rodzaju zbiorów bibliotecznych*¹²⁶.

Regulaminy bibliotek pomorskich, zamieszczane w drukowanych katalogach lub wklejane do książek jako ulotki, czasami odbiegały od tego obrazu. Bywały bowiem niezwykle szczegółowe, albo zbyt lakoniczne, ograniczające się do kilku zdań. Zazwyczaj regulamin rozpoczynał się od informacji, iż biblioteka jest dostępna dla wszystkich mieszkańców miasta od szesnastego roku życia, którzy na żądanie, „*mogą przepisowo się wylegitymować*”¹²⁷. Granica wieku wynosząca szesnaście lat obowiązywała w większości bibliotek, chociaż w niektórych obniżono ją do piętnastu¹²⁸. O ile wypożyczano książki osobom miejscowym i czytelnikom z pobliskich miast i wsi, to zazwyczaj wykluczano potencjalnych czytelników, przebywających w danej miejscowości tymczasowo. Wyjątkiem były uzdrowiska, w których dla kuracjuszy urządzano czytelnie. W Kołobrzegu, w domu zdrojowym *Strandschloß*, otwarta codzienne czytelnia oferowała gościom duży wybór gazet i ilustrowanych czasopism¹²⁹. W Stargardzie osobom zamiejscowym i cza-

123 *Encyklopedia Wiedzy o Książce*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1971, hasło: *Udostępnianie zbiorów bibliotecznych*, szp. 2398.

124 J. Tews, dz. cyt., s. 17.

125 E. Jaeschke, dz. cyt., s. 120.

126 *Erwin Ackerknecht – bibliotekarz, humanista*, dz. cyt. s. 65.

127 *Bücherverzeichnis der Volksbücherei Naugard*, Naugard 1931, s. 1.

128 *Bücherverzeichnis der Städtischen Volks-Bücherei Stargard i. Pom.*, Stargard i. Pom., 1926, s. 1.

129 *Führer durch das See, Sol- und Moorbad Kolberg*, Kolberg, [br], s. 16.

sowo przebywającym w mieście, udostępniano książki po złożeniu depozytu pieniężnego w kwocie dziesięciu marek¹³⁰.

Przy zapisie czytelnik był zobowiązany podać zarządzającemu biblioteką dokładne dane osobowe: nazwisko, adres, zawód. Nowy użytkownik otrzymywał kartę biblioteczną, której przyjęcie obligowało do przestrzegania regulaminu. Czytelnik musiał liczyć się z koniecznością przedstawienia na żądanie bibliotekarza rekomendacji, świadectwa polecającego lub zastawu¹³¹. We wszystkich regulaminach bibliotek pomorskich znajdował się punkt mówiący o tym, iż czytelnik musiał niezwłocznie zgłosić bibliotekarzowi każdą zmianę adresu zamieszkania i fakt wystąpienia w rodzinie choroby zakaźnej (gruźlicy, dyfterytu, szkarlatyny, tyfusu). Wówczas książki mogły być zwrócone do biblioteki „po urzędowo przeprowadzonej dezynfekcji”¹³². Samo wypożyczenie obwarowane było szeregiem zakazów i nakazów. Książkę należało zabezpieczyć papierem a zaginanie rogów, zabrudzenia czy inne uszkodzenia, mogły spowodować wykluczenie z grona użytkowników. Za zniszczone lub zgubione egzemplarze należało uiścić aktualną cenę księgarską.

*„Kolejny problem to ustalenie godzin otwarcia czytelni i wypożyczalni. Także z tą kwestią możemy uporać się szybko, gdyż panuje ogólna zgoda co do tego, że liczba godzin otwarcia czytelni musi być jak największa, a zimą trzeba tu doliczyć także niedziele; czas otwarcia wypożyczalni również powinien być długi i należy go starannie dostosować do życia zawodowego użytkowników”*¹³³.

Ten punkt widzenia nie zawsze znajdował odzwierciedlenie w pomorskich bibliotekach ludowych. Często jako dni wypożyczeń preferowano tu niedziele i środy, ale liczba godzin otwarcia mogła pozostawiać wiele do życzenia. Typowym przykładem służy świnoujska biblioteka otwarta, w środy w godzinach 18.00–19.00 i niedziele od 11.30 do 12.30 (oprócz świąt kościelnych)¹³⁴. W Trzebiatowie wypożyczano w każdą niedzielę w godzinach 11.00–12.00 w budynku szkoły ludowej¹³⁵. Biblioteka ludowa w Słupsku również pracowała w niedziele od 11.00 do 12.30 i środy w godzinach 19.00 – 21.00. W Kamieniu Pomorskim udostępniano w niedziele od 11.00 do 12.00. Latem placówka

130 *Bücher-Verzeichnis der Städtischen Volks-Bücherei Stargard*, dz. cyt., s. 1.

131 *Neues Bücherverzeichnis der Städtischen Volksbücherei Stolp i. Pom.*, Stolp 1909, s. 1.

132 Jeszcze w XIX wieku można było spotkać w prasie następujące ostrzeżenia: „Pewna angielska gazeta lekarska zamieściła wiadomość o możliwości rozszerzenia się epidemii za pośrednictwem książek wypożyczonych z czytelni publicznych. Gazeta mniema, że książka, którą chory czytał wciąga w siebie zaraźliwe pierwiastki, które mogą się przenieść do innych czytelników”. Za: A. Sozańskiego ciekawe szczegóły z literatury, bibliografii tudzież innych umiejętności, Kraków 1885, s. 289. Innym przykładem może być artykuł pod znamienym tytułem *Książka przenosić zarazy* zamieszczony w „Przeglądzie Oświatowym” w którym czytamy: „Ze wszystkich przedmiotów nas otaczających, książka niewątpliwie przyczynia się najbardziej do rozszerzania zarazy.(...) Często się u nas zdarza, że chorzy w czasie choroby zaraźliwej, książkę przetrzymują w bliskości swej, a czytając ją pokaszlują tak, że zarazki gnieźdzące się przeważnie w ślinie, plamą książkę i na niej już zostają. Jeżeli tę samą, bez żadnej dezynfekcji otrzyma człowiek zdrowy i znowu trzymając ją w ręce i przychylny nad nią będzie wdychał zarazki w niej zawarte, z całą pewnością zapadnie na tę samą chorobę, co jego poprzednik”, „Przegląd Oświatowy. Miesięcznik Towarzystwa Czytelni Ludowych poświęcony sprawom oświatowym i kulturalnym” 1917, Nr 9, s. 138–140. Nie brak i dzisiaj podobnych głosów.

133 *Erwin Ackerknecht – bibliotekarz, humanista*, dz. cyt., s. 59.

134 *Volksbücherei zu Swinemünde*, September 1917, Swinemünde 1917.

135 *Bücherverzeichnis der Volksbibliothek zu Treptow a. d. Rega*, Treptow 1904, s. 1.

była czynna tylko dwa tygodnie¹³⁶. Wyjątek stanowiła biblioteka w Stargardzie, która otwarta była we wszystkie dni robocze, oprócz środy, w godzinach 12.15–13.15 i 17.00–19.00.

Książki wypożyczano zazwyczaj na czternaście dni z możliwością jednokrotnego przedłużenia. Regulamin biblioteki ludowej w Garz stanowił, iż czas wypożyczenia wynosi miesiąc, ale mając na uwadze dobro innych czytelników sugerowano, iż książkę powinno się zwrócić zaraz po przeczytaniu. Zróżnicowane były opłaty za wypożyczenia oraz liczba wypożyczonych książek. W Garz stosowano takse półroczną, opiewającą na jedną markę, w Kamieniu Pomorskim, wynosiła ona pięć fenigów za dwa tomy, a w Trzebiatowie każdy czytelnik wносił należność w wysokości pięćdziesięciu fenigów oraz za każdy wypożyczony tom płacił jednego feniga. W Stargardzie odpłatność wynosiła 5 fenigów za tom, można było tu również nabyć kartę czytelniczą na 12 wypożyczeń za 50 fenigów, w Goleniowie opłata pięciofenigowa wzrastała do dziesięciu fenigów za wypożyczenie cennego dzieła, w powiecie Grimmen płacono 1 feniga za jeden tom wypożyczony na dwa tygodnie, 3 fenigi za trzy tygodnie i 5 fenigów za cztery tygodnie. Podobnie było w Nowogardzie. W latach trzydziestych średnia opłata za wypożyczenie książki wynosiła dziewięć fenigów.

Liczba jednorazowo wypożyczonych książek wahała się od jednego egzemplarza do trzech. W Stargardzie wypożyczano dwa tomy. Czytelnik mógł złożyć wniosek o przedłużenie terminu wypożyczenia, który był realizowany, o ile w międzyczasie książka nie została zamówiona przez inną osobę. W Słupsku i Świnoujściu użytkownik otrzymywał jedną książkę, a w Trzebiatowie trzy. Zaniedbanie zwrotu książek w przewidzianym terminie groziło regulaminowymi karami. W Nowogardzie za tydzień zwłoki należało zapłacić pięć fenigów kary a w Stargardzie za każdy dzień naliczano 0,5 feniga. Czytelnicy słupskiej biblioteki ludowej, po upływie terminu wypożyczenia, otrzymywali pisemne upomnienia za pobraniem pocztowym, za które trzeba było zapłacić pięć fenigów, za dostarczenie drugiego monitu opłata wynosiła dziesięć fenigów, a przekazanie wiadomości przez posłańca kosztowało dwadzieścia fenigów. We wszystkich bibliotekach zabroniona była wymiana wypożyczonych książek pomiędzy czytelnikami oraz odstępowanie ich osobom trzecim, nie zapisanym do biblioteki.

Regulaminy biblioteczne zawierały także informacje o kontroli zbiorów. Odbytywały się one często wraz z końcem roku szkolnego lub w czasie ferii, o czym czytelników powiadamiano z odpowiednim wyprzedzeniem. Słupska biblioteka ludowa ogłaszała w miejscowych gazetach informację o kontroli zbiorów i prośbę o zwrot wszystkich książek do biblioteki¹³⁷.

Przykładowe dane dotyczące terminów udostępniania zbiorów oraz opłat za wypożyczenia w bibliotekach ludowych na Pomorzu, które siłą rzeczy ulegały okresowym zmianom, obrazuje również poniższa tabela. Nie stosowano w tych bibliotekach zasady: *Zaufanie budzi poczucie honoru*, ani też nie zwalniano z opłat. Przeciwnie uważano, że

136 *Katalog der Camminer Volksbibliothek*, Cammin i. Pom. 1913, s. 1.

137 *Neues Bücherverzeichnis*, dz. cyt., s. 1–2.

trzeba zapłacić za wypożyczone egzemplarze książek, po to, między innymi, by kształtować w czytelniku poczucie szacunku dla własności publicznej i dobra ogólnego, jakim była książka.

Miejscowość	Biblioteka	Udostępnianie	Opłaty	Pracownicy
Anklam	Miejska Biblioteka Ludowa.	Sobota 15.00–17.00, Niedziela 9.00–12.00	Opłata 10 pfg.	Ewald Henschel
Demmin	Biblioteka Ludowa	Piątek 16.00–18.00	Karta wypożyczeń za 50 pfg.	Müller
Greifswald	Biblioteka Ludowa	Dni robocze 9.00– 10.00 i 14.00–16.00	5 pfg. za 14 dni	Prof. Marker
Kołobrzeg	Miejska Biblioteka Ludowa	Wtorek i piątek 16.00– 19.00	Karta na 10 wyp. za 40 pfg.	Theodor Kempin
Koszalin	Volksleseheim	Poniedziałek i piątek 7.00–9.00 i 17.00– 19.00	Karta za 50 pfg.	Max Wetzel,
Lębork	Miejska Biblioteka Ludowa	Wtorek i piątek 18.00– 19.00	Za jeden tom 5 pfg	Friedrich Winkler
Słupsk	Miejska Biblioteka Ludowa	Środa i sobota 17.00–18.30, niedziela 11.00–12.30	Opłata za 10 wypożyczeń 50 pfg	Otto Schmidt
Stralsund	Biblioteka Miejska	Wtorek, czwartek, sobota 12.00–13.00 poniedziałek, wtorek, czwartek 17.00–19.30	Opłata za cztery tygodnie 10 pfg	Fritz Adler

Tabela za: *Jahrbuch der deutschen Volksbüchereien. 1926, Leipzig 1926, s. 1–61*

Pomorskie biblioteki ludowe, otwarte zazwyczaj dwa lub trzy razy w tygodniu po dwie do trzech godzin (rzadziej we wszystkie dni robocze), nie odbiegały pod tym względem od innych niemieckich bibliotek ludowych. Również opłaty za wypożyczenia książek były zbliżone.

Dynamika rozwoju bibliotek ludowych na Pomorzu uzależniona była od wielu rozmaitych czynników, przy czym jednym z ważniejszych było zaplecze materialne. Niektóre miały krótkotrwały żywot, co wynikało z małej liczby czytelników, braku odpowiedniej bazy, wykwalifikowanych pracowników. Przyczyn sukcesów lub ich braku, należy szukać też w zmieniającej się demografii, trudnych warunkach bytowych ludności (niewystarczające ogrzewanie i oświetlenie ciasnych mieszkań), braku tradycji kontaktu z książką, niedostatku czasu, spowodowanym kilkunastogodzinnym dniem pracy, słabym wynagrodzeniem nie pozwalającym na wydatek, jakim była książka, w wysokości opłat za wypożyczenie

oraz w analfabetyzmie. Statystyki obrazujące wykorzystanie bibliotek ludowych, które przykładowo w Demmin wynosiło 0,16%, w Pyrzycach 0,36%, w Kamieniu Pomorskim 0,83% a w Kołobrzegu i Słupsku 1% wskazują, iż tylko nieliczni znajdowali się w zasięgu wpływu biblioteki. Jeszcze jednym przykładem może być biblioteka ludowa w Łobzie. Na przełomie lat 20. i 30. kwartalnie notowano tu około 2200 wypożyczonych książek, co średnio daje 23 wypożyczenia dziennie¹³⁸. Jednakże dzięki działalności bibliotekarzy, wolontariuszy i działaczy oświatowych, widzących sprawy książki w szerszym kontekście współczesnych uwarunkowań, czytelnictwo powszechne torowało sobie drogę a bibliotek i czytelników powoli przybywało.

Organizacja pomorskich bibliotek ludowych w początkowym okresie rozwoju wyrażała z doświadczeń założycieli i opierała się na ofiarności zatrudnionych pracowników, była też wypadkową działalności stowarzyszeń i organizacji oświatowych. Przodującą rolę odgrywał Szczecin. Stąd bierze swój początek profesjonalne bibliotekarstwo, praca według nowoczesnych metod bibliotecznych. Ze „szkoły szczecińskiej” pomorskie książki, wyniosły nowe spojrzenie na instytucję biblioteki. Było ono obecne w ich działalności przez cały czas pełnienia oświatowej misji a wypracowane tu wzory oddziaływały na bibliotekarstwo niemieckie.

KSIĘGOZBIORY POMORSKICH BIBLIOTEK LUDOWYCH I OBJAZDOWYCH

Dziętnastowieczna mechanizacja produkcji książki, wprowadzenie obowiązku szkolnego, rozwój oświaty pozaszkolnej, działalność towarzystw i klubów czytelniczych, a także powstanie czytelni i wypożyczalni prywatnych oraz bibliotek ludowych, sprzyjały rozwojowi czytelnictwa. Dzięki osiągnięciom psychologii, pedagogiki i socjologii, wyodrębnione zostały nowe aspekty podejścia czytelnika do książki. W XIX w. zmieniła się również sytuacja lektury (technika czytania). Małe, poręczne formaty, można było czytać w różnych miejscach, np. w parku i w pociągu. „(...) obserwujemy zanik studiowania przy pulpicie czy stole. Lekkie tomiki dopasowane do nowej sytuacji widzimy trzymane luźno w ręku. Pojawia się lektura w ogrodzie lub na specjalnych leżankach dostosowanych do kontaktu z książką. Dobrym miejscem do czytania okazało się też łóżko”¹³⁹.

Dokonujące się w XIX w. przeobrażenia w społecznym funkcjonowaniu bibliotek i czytelnictwa, znacznie poszerzyły krąg publiczności czytelniczej, do której dołączyła ludność chłopska, robotnicy i drobnomieszczanie¹⁴⁰. Byli to czytelnicy, których potrzeby ograniczały się początkowo do literatury rozrywkowej i użytkowej, toteż zadaniem udostępniających było rozbudzanie wśród tych grup użytkowników książki, ambitniejszych

138 *Bericht über die Verwaltung und den Stand der Gemeindeangelegenheiten der Kreisstadt Labes für die Zeit vom 1. April 1929 bis zum 31 März 1930*, Labes 1930, s. 5.

139 J. Dunin, *Pismo zmienia świat. Czytanie, Lektura, Czytelnictwo*, Warszawa-Łódź 1998, s. 50.

140 M. Walentyńczyk, *Podstawy czytelnictwa powszechnego*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 5.

Kalendarz ludowy. Typowa lektura czytelnika biblioteki ludowej

wypełnione artykułami o różnorodnej treści. Zawsze popularne, były obok druków religijnych najczęstszą domową lekturą, która na przestrzeni wieków kształtowała gusty, obyczaje, popularyzowała wiedzę. Wydawcy trzebiatowskiego kalendarza informowali, iż jest on dla każdego gospodarstwa domowego niezbędnym poradnikiem, potrzebnym po to, między innymi, by orientować się w czasie, który jak wiadomo jest jak pieniądź. Służyło temu kalendarium z jego porządkiem dni i miesięcy, niedziel i świąt, wschodami i zachodami słońca i innymi zjawiskami niebieskimi. Kalendarz oprócz części pouczającej zawierał i rozrywkową, toteż czytelnik – jak zapewniano – mógł spędzić przy jego lekturze chwile i pożyteczne i miłe, bowiem *kalendarz przynosi wesole obrazy i młodszym i starszym, opowiada anegdotycznie i poważnie o starych i nowych dziejach, wypełniając długie zimowe wieczory, jest powiernikiem domowników, wartym tego, by jak każda dobra książka*

potrzeb czytelniczych i odpowiednie ich ukierunkowanie.

W jednym z artykułów dotyczących czytelnictwa powszechnego w Niemczech – na pytanie jak czyta lud – padła odpowiedź – „*na chybił traf!*”¹⁴¹. Mieszkaniec wsi lub małego miasteczka, w taki właśnie sposób wybierał do czytania egzemplarz literatury rozrywkowej, modlitewnik oraz kalendarz.

Literatura ludowa, książka ludowa to między innymi: sennik, wróżby, przepowiednie, śpiewniki, umoralniające powiastki, fantastyczne opowieści, czy kalendarz. Literatura ta zwana dziś popularną, trzecim typem literatury, obiegiem jarmarczno-odpustowym, przeznaczona była dla najszerzych kręgów czytelniczych. Cieszyła się zawsze wielką popularnością.

W XIX stuleciu kalendarze ukazywały się masowo jako ozdobne tomy,

141 Weber, *Wie das Volk liest?*, „Die Lese. Literarische Zeitung für das Deutsche Volk” 1911, Nr 5, s. 74–75.

W artykule tym czytamy, iż przeprowadzona w Darmstadt, w trakcie kursu oświatowego ankieta, przyniosła następujące rezultaty: spośród stu dwudziestu uczestników, pięćdziesięciu sześciu na pytanie o ich lektury nie udzieliło żadnej odpowiedzi, osiemnastu nigdy nie było w bibliotece, dwudziestu pięciu nie posiadało nigdy własnej książki, pozostali czytali *bez ładu i składu*. Duży procent popularnych lektur, stanowiły książki o treści politycznej, przyrodniczej i astronomicznej, znacznie mniejszy literatura dramaturgiczna i poezja. Największą popularnością cieszyli się pisarze: Gustav Freytag, Konrad Ferdinand Meyer, Gottfried Keller, Theodor Storm i Wilhelm Heinrich Riehl.

znaleźć stałe miejsce w domowej bibliotece. Na łamach „Monatsblätter des Kolberger Vereins für Heimatkunde” (1925), często reklamowano kalendarze z całej prowincji, szczególnie podnosząc walory kalendarza kołobrzeskiego, który w 1925 roku rozszedł się w 4.000 nakładzie.

Jednakże z biegiem czasu coraz ważniejsza stawała się funkcja kształcąca bibliotek ludowych. Było oczywiste, iż placówki te stanowią istotny element życia kulturalnego wsi, a zdobytą dzięki książkom i czasopismom wiedza, może przyczynić się do poprawy warunków bytowania, wskazać zasady lepszego gospodarowania, wpłynąć na obyczajowość i codzienną kulturę.

Na podstawie dostępnych źródeł znamy topografię bibliotek ludowych, a dzięki zachowanym katalogom wiemy, jakie posiadały księgozbiory. Trudniejsze natomiast pozostaje pytanie o ich wykorzystanie. „O czytelnikach, którzy przeminęli i o ich sposobie czytania można wnioskować badając dawne książki i księgozbiory, w których znajdują się dowody dawnych lektur

(jako zapiski marginalne, podkreślenia) i ślady po dawnych właścicielach (mówiące o proveniencji egzemplarzy). Niekiedy są to jedynie dowody odcisniętych na druku wielokrotnych jego lektur, niekiedy zachowały się dokumenty dawnych księgarń i bibliotek, korespondencje z czytelnikami, rachunki, księgi odwiedzin i wypożyczeń, dawne rewersy”⁴². Niestety, nie dysponujemy wystarczającymi statystykami wypożyczeń ani kartami czytelników.

W 1919 roku otwarto Bibliotekę Ludową w Gryfinie. Jej katalog, opublikowany po dzieściu latach od dnia założenia, odnotował 1.700 woluminów literatury pięknej i 1.100 dzieł popularnonaukowych. We wniosku skierowanym do magistratu, dotyczącym otwarcia biblioteki ludowej, podkreślano rolę placówek bibliotecznych w samokształceniu i edukacji. Zwrócono uwagę na to, iż obywatele Gryfina, w realizacji swoich potrzeb czytelnich, zdani byli dotąd na szkoły, stowarzyszenia i wypożyczalnie prywatne. Te jednak w niewystarczającym stopniu spełniały swoje zadanie. Księgozbiory bibliotek szkolnych uwzględniały głównie potrzeby młodzieży szkolnej, biblioteki związków i stowarzyszeń były przeznaczone przede wszystkim dla ich członków, natomiast prywatne wypożyczalnie oferowały wyłącznie beletrystykę, często o niskiej wartości literackiej. Nowo powstała

Katalog biblioteki ludowej w Garz na Rugii

gryfińska biblioteka ludowa, stawiała sobie za cel gromadzenie wartościowego księgozbioru, spełniającego oczekiwania miłośników książki¹⁴³.

Podstaw do wnioskowania o zawartości treściowej zbiorów, dostarczają dzisiaj drukowane katalogi, które są ważnym źródłem do badań dziejów książki i bibliotek, bowiem: „pośród różnych dawnych spisów książek znaczenie szczególne mają te, które mówią o zawartości bibliotek. Przede wszystkim są one naturalnie podstawowym źródłem do historii bibliotek (...) Ich znaczenie wykracza wszakże poza samą historię bibliotek; służą historii czytelnictwa, dostarczają też informacji o innych aspektach kultury książki a przez to i kultury w ogóle”¹⁴⁴. Katalog miał również znaczenie dla czytelnika, zwłaszcza gdy ten był zobowiązany do zakupienia i posiadania go na własność. Taką powinność formułowały regulaminy niektórych bibliotek ludowych na Pomorzu, w większości jednak nie był to warunek obligatoryjny, a jedynie propozycja. U podłoża tegoż, leżały z pewnością względy praktyczne, ale warto także przypomnieć słowa Anatola France’a: „Nie znam nic bardziej pociągającego i przyjemnego nad czytanie katalogu”¹⁴⁵. W kunsztownej formie i apologetycznej treści podkreślał zalety katalogu bibliotecznego Stanisław Dunin-Borkowski: „Katalogi śmiem powiedzieć, są najważniejszym dziełem całej Biblioteki, która bez nich martwym, nieużytecznym byłaby ciałem. Któż bowiem potrafiłby znaleźć wśród chaotycznego tłumu stu lub więcej tysięcy tomów, tę książkę, którą czytać pragnie, gdyby mu katalogi nie przewodniczyły? Ktoby nas oświecił o wartości dzieła, jego rzadkości i zasłudze wydania, ieżeliby nieporządnie były spisane katalogi”¹⁴⁶.

Starannie spisane katalogi biblioteczne były w centrum zainteresowań bibliotekoznawców. Stawiano przed nimi określone wymagania. Powinny obejmować na bieżąco stan zasobów biblioteki lub wydzieloną ich część, a poprzez swoją formę zapewniać czytelnikom szybką i łatwą orientację w zbiorach, jak też umożliwić samodzielny wybór lektury¹⁴⁷. Te wszystkie cechy wzorcowego katalogu znalazły swój odpowiednik w drukowanym spisie książek *Pomorskiej Biblioteki Objazdowej*¹⁴⁸. Katalog ten swoim znaczeniem wykraczał poza prowincję pomorską i był dla bibliotekarzy z innych regionów cennym instrumentem pomocniczym w ich pracy. Na 435 stronach ujmował, około pięciu tysięcy tytułów książek. Interesującym szczegółem był zamieszczony w nim wykaz literatury dla niewidomych (s. 415). Książki z tego działu udostępniano nieodpłatnie, a przesyłki zwalniano z opłat pocztowych.

Pierwszą część katalogu *Pomorskiej Biblioteki Objazdowej*, stanowiła literatura popularnonaukowa, którą podzielono na dwadzieścia jeden działów. W obrębie każdego nich zastosowano podział o większym stopniu szczegółowości. Wszystko to miało służyć lep-

143 *Das erste Jahrzehnt freier Bildungsarbeit in Greifenhagen 1919–1929. Ein Bericht von Dr. Karl Polensky*, Greifenhagen 1929, s. 26.

144 K. Migoń, *Dawne katalogi biblioteczne jako źródło wiedzy o kulturze książki*, „Roczniki Biblioteczne” 2005, s. 301.

145 A. France, *Zbrodnia Sylwestra Bonnard*, Warszawa 1982, s. 8.

146 O obowiązkach Bibliotekarza, przez St. hrabiego Dunina-Borkowskiego, Poznań 1929, s. 10.

147 R. Schulz, *Das Bücherverzeichnis der pommerschen Landeswanderbücherei*, „Pommersche Heimatpflege. Nachrichtenblatt für Museumswesen, Denkmalpflege, Landes- und Volkskunde, Bücherwesen sowie sonstige heimatliche Kulturpflege” 1930, H. 4, s. 164–168.

148 *Pommersche Landeswanderbücherei. Bücherverzeichnis*, Stettin 1929.

szej orientacji czytelników w księgozbiorze. Niektóre z działów, liczące po dwieście lub trzysta pozycji, tworzyły pokaźne kolekcje specjalistyczne, mogące konkurować nawet ze zbiorami bibliotek miejskich. Obok literatury popularnonaukowej, drugi równie obszerny dział tworzyła literatura piękna, w obrębie której najliczniej reprezentowany był poddział: *Powieści, opowiadania, nowele*, rejestrujący ponad tysiąc tytułów.

Wydzielona w tym księgozbiorze literatura pomorska wskazuje, iż gromadzenie piśmiennictwa regionalnego, traktowano priorytetowo w polityce gromadzenia zbiorów. „*Zasoby bibliotek miejskich i ludowych powinny w pierwszej linii składać się z literatury regionalnej*” – czytamy w jednej z publikacji¹⁴⁹. Literatura ta, kryjąc prawdziwe skarby ludowego humoru, oryginalna w swoim rodzimym dialekcie, ukazująca swojski, lokalny koloryt, oddziaływała na uczucia i światopogląd ludu. Łącząc funkcje poznawcze i wartości humanistyczne z autentyzmem opisu, wpływała na zacieśnianie więzi z małą ojczyzną, własnym miejscem na ziemi. „*Wszędzie rozbudzać inicjatywę do tworzenia literatury ojczyznianej dla ludu, która będzie mu miłą towarzyszką w życiu – apelowano*¹⁵⁰. *Kto w młodości poznał i pokochał swoją ojczyznę, niechętnie będzie się z nią rozstawał, ten w obcych stronach nie wyprze się miejsca swego urodzenia, jego sercem będzie zawsze targać tęsknota*”¹⁵¹. Takie modele zachowań formowały się między innymi poprzez znajomość literatury regionalnej, dostępnej w bibliotekach ludowych i obecnej w księgozbiorach domowych. *Heimatlidung* – literatura regionalna szukała natchnienia w wiejskim, sielankowym krajobrazie i ludzkiej duszy, miała być środkiem odnowienia *zdrowego ducha niemieckiego*. W następnych latach stała się odmianą faszyzującej literatury *krwi i ziemi* (*Blut und Boden*).

W większości pomorskich bibliotek ludowych, wyodrębniono zasoby książkowe pod nazwą: *Die pommersche Heimat, Heimatkunde, Heimat-Literatur*. Biblioteka Ludowa w Greifswaldzie notowała w dziale piśmiennictwa pomorskiego, dzieła znawcy pomorskiej historii Martina Wehrmanna¹⁵². Natomiast stralsundzka, gromadząca literaturę regionalną w dziale *Bücher über Pommern*, oferowała czytelnikom *Pomeranię* Thomasa Kantzowa oraz dzieło Christiana Friedricha Wutstracka *Kurze historisch-geographisch-statistische Beschreibung von dem Königlich-preussischen Herzogthume. Vor-und Hinter-Pommern (Stettin 1793)*¹⁵³. Bogatym zasobem pomorskiej literatury dysponowała Biblioteka Ludowa w Słupsku. Dział *Orts-Heimat-und Provinzkunde* podzielony był na poddziały: *Allgemeines und Vermischtes; Heimatliche Erdkunde; Heimatgeschichte; Heimatkunst; Heimatdichtung; Erzählungen; Volkswirtschaft; Haus-und Landwirtschaft; Zeitschriften; Lebensbilder von Männer und Frauen der Heimat*¹⁵⁴.

149 P. Matzdorf, *Volksbibliothek und Heimatliteratur*, „Eckhart. Ein Deutsches Literaturblatt. Zentralverein zur Gründung von Volksbibliotheken” 1907/1908, Nr 3, s. 166.

150 Tamże, s. 168.

151 Tamże, s. 168; Zob. też: F. Rols, *Heimatbücher*, „Pommersche Heimatpflege. Nachrichtenblatt für Museums-wesen, Denkmalpflege, Landes-und Volkskunde, Bücherwesen sowie sonstige heimatische Kulturpflege” 1933, H. 6, s. 238–243. Tam dalsza literatura.

152 *Nachtrag zum Bücher-Verzeichnis der Volks-Bibliothek zu Greifswald*, Greifswald 1902, s. 5.

153 *Bücherverzeichnis der Volksbibliothek in Stralsund*, Stralsund 1905, s. 32–35.

154 *Haupt-Bücherverzeichnis der Städtischen Volksbücherei, Stolp i. Pom.*, 1920, s. 129–130.

W pomorskich bibliotekach ludowych na *Heimatliteratur* składały się głównie: rodzima literatura piękna, monografie miejscowości, kalendarze, miejscowe księgi adresowe, mniej natomiast notowano wspomnianych wyżej przykładów historiografii zachodniopomorskiej czy syntez naukowych, będących podstawą do badań nad dziejami tych ziem. Jest to zrozumiałe w odniesieniu do bibliotek ludowych, których księgozbiór odpowiadał potrzebom ich czytelników. A często byli to – według słów Wilhelma Brauna bibliotekarza naukowego szczecińskiej *Stadtbibliothek* – czytelnicy naiwni. Braun zauważył, iż biblioteki w małych miastach i na wsiach pozyskiwały naiwnych czytelników dla literatury regionalnej, głównie poprzez opowiadania, wiersze, sagi i baśnie. Charakter literatury regionalnej zależał od wielkości biblioteki. Duże placówki mogły gromadzić literaturę popularnonaukową, chociaż w ograniczonym zakresie, w małych wystarczał *Heimatsbuch* tyjący najbliższych okolic i kalendarz ludowy, zwykle bogaty w treść¹⁵⁵.

W upowszechnianie piśmiennictwa regionalnego włączyli się aktywnie wydawcy i uczeni. Arnold Köppen z Pyrzyca i Ludwig Hamann ze Stargardu zainicjowali serię wydawniczą *Pommersche Volksbücherei*. Ich zabiegi o pozyskanie znanych autorów, mogących wesprzeć swym piórem tę inicjatywę, nie pozostały bez rezultatu. Do grona współpracowników dołączyli dyrektor szczecińskiej Biblioteki Miejskiej Erwin Ackerknecht, historyk literatury Max Gühlke, regionalista Martin Reepel i profesor gimnazjalny Otto Dross. Organizatorzy już w 1913 roku mogli poszczycić się pierwszymi tomikami serii, odpowiadającej aktualnym potrzebom w zakresie literatury regionalnej. Ożywioną propagandę na rzecz *Pommersche Volksbücherei*, prowadzono na łamach czasopisma „Unser Pommerland”¹⁵⁶.

Przekrój tematyczny księgozbiorów bibliotek ludowych, jak już wspomniano, odzwierciedlały przede wszystkim katalogi. Jednym z przykładów podziału piśmiennictwa w tych placówkach może służyć Biblioteka Ludowa w Greifswaldzie. Całość literatury ujęto tu następująco: (A) *Dział ogólny* (D)*Historia Niemiec i Biografie* (E) *Geografia* (G) *Historia*

155 W. Braun, *Bücherei und Heimat*, „Bücherei und Bildungspflege. Zeitschrift für die gesamten ausserschulmässigen Bildungsmittel” 1924, H. 5, s. 209–215. Przewodniki po literaturze regionalnej przygotowywane były we wszystkich regionach Niemiec. Przykładem mogą służyć *Ostpreussische Heimatliteratur. Ein Ratgeber und Wegweiser*, Königsberg i. Pr. 1922, 151 s., oraz *Westfälische Heimatblätter. Versuch einer Bibliographie des periodischen heimatkundlichen Schrifttums*, Dortmund 1928, 40 s. Pierwszy był przeznaczony dla nauczycieli wszystkich typów szkół, duchownych, lekarzy, urzędników, kierowników bibliotek, uczniów szkół ludowych i innych osób zainteresowanych tematyką regionalną. Miał służyć również tym, którzy nie mając w pobliżu miejsca zamieszkania bibliotek, czasami daremnie poszukiwali informacji o literaturze regionalnej. Przewodnik obejmował ważniejsze książki o tematyce regionalnej z różnych dziedzin wiedzy, poczynwszy od 1850 roku. Drugi był bibliografią czasopism regionalnych opracowaną w oparciu o ankiety rozesłane do wydawców.

156 Pierwsze publikacje w serii, (która w swym założeniu miała być tania, aczkolwiek nie pozbawiona walorów estetycznych) to: A. Brunk, *Volkshumor und Volksweisheit*; O. Dross, *Erzählung aus Pommerns alter Zeit*; M. Reepel, *Heimat und Heimatschutz*, M. Gühlke, *Pommersche Lyrik*, za: „Unser Pommerland. Illustrierte Monatschrift für Heimatpflege und Kultur, für Kunst, und Gedichte sowie für die wirtschaftliche Entwicklung Pommerns” 1912/1913, H. 12. A. Köppen i L. Hamann apelowali: *Każda publiczna i prywatna biblioteka na Pomorzu powinna mieć w swoich szafach literaturę regionalną, podobnie każdy wykształcony Pomorzanin powinien uznawać za swój honorowy obowiązek wspieranie tego dzieła*. Zob.: A. Köppen, L. Hamann, *Pommersche Volksbücher für Schul-Volks- und Hausbibliotheken*, „Unser Pommerland. Illustrierte Monatschrift für Heimatpflege und Kultur, für Kunst, und Gedichte sowie für die wirtschaftliche Entwicklung Pommerns” 1912/1913, H. 8, s. 318–319. Z inicjatywy Towarzystwa Pomerania (*Pomerania-Verein zur Kunst und Pflege pommerscher Heilighümer, pommerscher Geschichte, pommerschen Rechts, pommerscher Sprache und pommerscher Sitte*) wydawano miesięcznik „Das liebe Pommerland. Monatschrift zur Hut und Pflege pommerscher Heilighümer und pommerschen Volkstums”, zawierający wiele regionalnych treści z różnych dziedzin.

i Biografie (H) Krajoznawstwo i historia (K) Sztuka (L) Literatura piękna (M) Baśnie i sagi (N) Nauki przyrodnicze i medyczne (P) Filozofia i pedagogika (Pl) Plattdeutsch (R) Religia (S) Nauka o państwie i prawie (T) Technika (U) Literatura rozrywkowa (Z) Czasopisma różnej treści¹⁵⁷.

Natomiast katalog Biblioteki Ludowej w Gryficach systematyzował zasób biblioteczny w działach: (1) *Beletrystyka* (2) *Klasyka-dramat, poezja* (3) *Folklor, literatura podróżnicza* (4) *Historia* (5) *Nauki przyrodnicze, technika* (6) *Wiedza obywatelska, prawo, ekonomia polityczna* (7) *Pedagogika, filozofia, religia* (8) *Literatura młodzieżowa* (9) *Czasopisma* (10) *Varia*¹⁵⁸.

Dla porównania katalog *Posenwestpreussischen Volksbibliothek* w taki sposób precyzował nazewnictwo wyodrębnionych działów: (1) *Z naszej wschodniomarchijskiej ojczyzny* (2) *Literatura piękna – powieści, opowiadania, poezja* (3) *Pamiętniki* (4) *Z dawnych czasów* (5) *Z niemieckiej ojczyzny i obcych krajów* (6) *Z natury* (7) *Książki dotyczące rolnictwa i ogrodnictwa* (8) *Technika* (9) *Sztuka* (10) *Varia*¹⁵⁹.

Szczegółowością podziału piśmiennictwa wyróżniał się katalog słupskiej biblioteki ludowej, a zaproponowany przez tę bibliotekę wykaz literatury dla dzieci i młodzieży jest interesującym przyczynkiem do czytelnictwa tej kategorii wiekowej. Wydzielono tu następujące jednostki: (1) *Książki ilustrowane dla dzieci od ośmiu do trzynastu lat* (2) *Geografia, etnografia, podróże od lat trzynastu* (3) *Historia od lat trzynastu* (4) *Baśnie, sagi od lat ośmiu* (bajki H. Ch. Andersena, J. Ewolda i braci Grimm mogły czytać dzieci od lat trzynastu) (5) *Nauki przyrodnicze od dziewięciu lat* (6) *Sport od trzynastu lat* (w tym dziale mieściła się również seria kieszonkowa dla dzieci i młodzieży z różnych dziedzin hobbyistycznych) (7) *Literatura piękna od ośmiu lat* (dzieci od trzynastu lat mogły czytać E. Amicisa, M. Cervantesa i Ch. Dickensa) (8) *Varia* (9) *Czasopisma, roczniki, kalendarze*¹⁶⁰.

Biblioteka Ludowa w Nowogardzie, zaraz po otwarciu, przygotowała drukowany katalog wraz z zamieszczonym w nim regulaminem. Bibliotekę powołano w 1920 roku, a jej podstawą stał się księgozbiór nowogardzkiego Towarzystwa Politechnicznego. Obserwujemy na tym przykładzie drogi przemieszczania się księgozbiorów i ich dalsze funkcjonowanie w nowym kształcie organizacyjnym. W 1923 roku placówka wzbogaciła się dzięki fundacji

157 *Bücher-Verzeichnis der Volks-Bibliothek zu Greifswald*, Greifswald 1906.

158 *Bücherverzeichnis der Volksbücherei des Allgemeinen Bildungsverein Greifenberg in Pommern*. [Katalogi z lat 1912 i 1914]. W. Jakóbczyk w artykule *Biblioteki ludowe w zaborze pruskim na przełomie XIX i XX wieku* („Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1961, nr 1, s. 55–66) pisze: *Sprawozdania z 40 powiatów, ogłoszone w 1911 r., informują, że najpoczytniejsze były powieści historyczne dla dorosłych (21,4%), na drugim miejscu znalazły się książki religijne (17,8%), następnie powieści obyczajowe dla dorosłych (15,7%), dalej powieści historyczne lub obyczajowe dla młodzieży (po 12%). Brak było zainteresowania dla książek popularnonaukowych. Podobna tendencja utrzymywała się także w pomorskich bibliotekach ludowych.*

159 *Grundverzeichnis der Bücherbestände der posenwestpreussischen Volksbüchereien*. Bearbeitet von der Zentrale der Grenzmarkbüchereien Schneidemühl 1928. Omówienia treści książek zawartych w tym katalogu, zostały zaczerpnięte z podobnych katalogów następujących bibliotek ludowych: *Bücherverzeichnis der Schleswig-Holsteinischen Grenzbüchereien*, *Auswahlkatalog für die Ostpreussischen Volksbüchereien* oraz *Stettiner Auswahlkatalog*. Marchia Graniczna Poznań–Prusy Zachodnie (*Grenzmark-Posen-Westpreussen*) o rewizjonistycznej i antypolskiej w swej wymowie nazwie została utworzona po pierwszej wojnie światowej. Zob.: T. Białecki, M. Mazurkiewicz, A. Muszyński, *Podziały administracyjne Pomorza Zachodniego w latach 1800–1970*, Szczecin 1970, s. 9.

160 *Haupt- Bücherverzeichnis der Städtischen Volksbücherei Stolp i. Pom.*, Stolp i. Pom., 1920, 144 s., oraz *Verzeichnis der Jugendschriften der Städtischen Volksbücherei Stolp i. Pom.*, Stolp i. Pom., 1919.

profesora Otto Reinke (*Prof. Dr. Otto Reinke-Stiftung*). Towarzystwo Politechniczne w 1913 roku po raz ostatni wydrukowało swój katalog, który służył jako wzór dla późniejszej biblioteki ludowej. Opublikowanie nowego katalogu w 1931 roku było możliwe dzięki pomocy korporacji miejskich. W tym obszernym spisie, przygotowanym przez bibliotekarza Bruno Möhrke, nie tylko wymieniono tytuły, lecz zamieszczono także krótkie streszczenia. Miało to ułatwić czytelnikom właściwy wybór lektur. Autor katalogu zaznaczył, iż przedstawione w nim omówienia treści książek są w pewnym stopniu relatywnym sądem. Ostatecznie zawsze powinien decydować czytelnik, którego opinia o książce miała wynikać ze znajomości literatury. Zadaniem katalogu było przygotowanie czytelników do samodzielnych wyborów. Poziom znajomości literatury wśród osób odwiedzających biblioteki ludowe był jednakże zbyt niski, by pozwalał na samodzielny wybór. Dostrzegamy tu rolę bibliotekarza, w kształtowaniu kultury literackiej użytkowników. Dla wzmiankowanej placówki szczególnie zasłużonym był konrektor Rath, który prawie trzydzieści lat przepracował w bibliotekarstwie (1902–1930), najpierw jako kierownik biblioteki Towarzystwa Politechnicznego, a później bibliotekarz ludowy. Wieloletnie doświadczenie z pewnością pozwalało mu na umiejętne i właściwe kształtowanie czytelniczych gustów¹⁶¹.

Zamieszczane w periodykach statystycznych procentowe zestawienia literatury wskazują, iż w większości pomorskich bibliotek ludowych dominowała literatura piękna, która też najczęściej była wykorzystywana przez czytelników¹⁶².

Podobne tendencje utrzymywały się również w bibliotekach ludowych w całych Niemczech. Biblioteka w Stuttgarcie w roku sprawozdawczym 1926/1927 odnotowała 84-procentowe wykorzystanie literatury pięknej i tylko 16-procentowe literatury popularnonaukowej. Każdy tom beletrystyki średnio wypożyczono 4,6 razy, a dzieł popularnonaukowych tylko 1,9¹⁶³.

Punktem odniesienia dla organizatorów bibliotek ludowych były co prawda również potrzeby naukowe i wymogi współczesności – stąd w księgozbiorach literatura popularnonaukowa, piśmiennictwo o tematyce technicznej, gospodarczej, przyrodniczej i sportowej. Nie była ona jednak czynnikiem dynamizującym rozwój tych placówek. Czytelnik biblioteki ludowej, szczególnie w małym miasteczku był odbiorcą o nie utrwalaonych nawykach czytelniczych i skromnych potrzebach. Literatura, po którą sięgał, rzadko zmieniała jego widzenie świata, często natomiast utrwalała tradycyjne, lokalne więzi. *„Mała biblioteka (w małym mieście i na wsi), która musi się liczyć ze znacznie mniej zróżnicowanym życiem intelektualnym oraz mniejszą duchową wrażliwością czytelników, powinna w jeszcze większym zakresie niż biblioteka duża poświęcić się planowemu gromadzeniu (i udostępnianiu) literatury pięknej. W wypadku małej biblioteki zasadnicze faworyzowanie działu popularnonaukowego byłoby jeszcze większym błędem niż w bibliotece wielkomiejskiej, gdyż dla użytkowników tej pierwszej literatura piękna jest ważna przede wszystkim jako inicjatorka zainteresowań naukowych”* – pisał Erwin Ackerknecht¹⁶⁴.

161 *Bücherverzeichnis der Volksbücherei Naugard*, Naugard 1931, s. 1–3.

162 Zob.: „Jahrbuch der deutschen Volksbüchereien” za poszczególne lata.

163 *Dreissigster Bericht der Volksbücherei Stuttgart über die Zeit vom 1. Juli 1926 bis 30. Juni 1927*, Stuttgart 1927, s. 6.

164 *Erwin Ackerknecht – bibliotekarz, humanista(1880–1960) wybór pism*, Szczecin 2007, s. 15.

Decydujące znaczenie literaturze beletrystycznej przyznawał Johannes Tews: *Kto cały dzień ciężko pracował, ten chce wieczorem przede wszystkim zaznać rozrywki. Chce podnieść się na duchu, uradować serce, orzeźwić umysł. Służy temu literatura piękna. Dlatego musi ona tworzyć główny zrąb każdej dobrej biblioteki ludowej*¹⁶⁵. Z podobnego założenia wychodził też Constantin Nörrenberg, chociaż przypisywał obecności literatury pięknej w bibliotekach ludowych nieco inne znaczenie. Wartościowe powieści i opowiadania na półkach tych bibliotek miały być według niego przeciwwagą dla literatury udostępnianej w wypożyczalniach prywatnych, w których schlebiano głównie gustom publiczności, *zaniedbując kwestie wychowawcze i estetyczne*¹⁶⁶. Ale i takim książkom – *tandetnym* – przypisywano pewne zasługi. W wielu wypadkach była to pierwsza lektura docierająca do ludowego czytelnika, dostosowana do jego poziomu i zainteresowań. „*Książka ludowa potrafiła lepiej niż dydaktyczne dziełka przełamywać obojętność wobec słowa drukowanego, wdrażając do nawyku czytania*”¹⁶⁷.

Analiza rodzajów piśmiennictwa z zakresu literatury pięknej powinna pozwolić na ukazanie kultury czytelniczej badanego okresu i ujawnić typy lektur, które kształtowały gusty czytelników i ich mentalność.

Wśród czytelników placówki *Kösliner Volksleseheim*, największą popularnością cieszyły się czasopisma, szczególnie „*Gartenlaube*” i „*Das Buch für Alle*” (ponad 30 wypożyczeń). Z dzieł literatury pięknej najczęściej wybierano powieści Friedricha von Spielhagena (1829–1911), Gustava Frenssena powieść *Peter Mors Fahrt nach Südwest* (34 wypożyczenia), Hermanna Sudermanna (1857–1928) powieść *Frau Sorge* (32 wypożyczenia), Felixa Dahna (1834–1912) *Ein Kampf um Rom* (27 wypożyczeń). Tradycyjnie, chętnie sięgano po książki Willibalda Alexisa (1798–1871) i Gustava Freytaga, Theodora Storma (1817–1888) i Theodora Fontane (1819–1898). Wielu czytelników (zwłaszcza

Katalog biblioteki ludowej w Świnoujściu

165 J. Tews, *Wie gründet und leitet man ländliche Volksbibliotheken?*, Berlin 1904, s. 12–13.

166 C. Nörrenberg, *Die Volksbibliothek, ihre Aufgabe und Reform*, Stettin 1928, s. 17.

167 H. Molenda, S. Molenda, M. Sieracki, *W kręgu ludowego czytelnictwa w Wielkim Księstwie Poznańskim w I połowie XIX wieku*, „Roczniki Biblioteczne” 1976, z. 3–4, s. 747–769.

Bücherverzeichnis

der

Volksbibliothek

zu

Greptow a. d. Rega.

Herausgegeben am 1. Januar 1904.

Druck von E. Laß, Greptow a. R.
(1904.)

Katalog biblioteki ludowej w Trzebiatowie

*Nie mówiąc już o książkach popularnonaukowych czy naukowych*¹⁶⁸.

Zastanawiający jest jednak fakt, ilu czytelników w małych miejscowościach wyrastało ponad przeciętność i poszukiwało tak poważnej lektury. Stała przewaga liczbowa dzieł beletrystycznych w bibliotekach ludowych w stosunku do piśmiennictwa z innych dziedzin i ich wykorzystanie, wskazują, iż czytelników, nawet w większych miastach, interesowała głównie literatura piękna.

Katalogi biblioteczne pozwalają na wyodrębnienie pewnego kanonu lektur i autorów, reprezentatywnych dla księgozbiorów pomorskich bibliotek ludowych. Wśród najbardziej popularnych należy wymienić: Willibalda Alexisa, Bertholda Auerbacha (1812–1882), Felixa Dahna (1834–1912), Marie Ebner-Eschenbach (1830–1916), Theodora Fontane (1819–1898), Gustava Frenssena (1863–1945), Gustava Freytaga, Ludwiga Ganghofera (1855–1920), Friedricha Gerstäckera (1816–1872), Hermanna Lönsa (1866–1914), Eugenie Marlitt (1825–1887), Wilhelma von Polenza (1861–1903), Wilhelma Raabe (1831–1910), Charlotte Riese, Felicitas Rose, Petera Roseggera (1843–1918), Agnes Sapper

młode dziewczęta), poszukiwało lekkiej literatury rozrywkowej. Spośród autorów obcych czytano Williama Szekspira i Maksyma Gorkiego. Stosunkowo mało czytelników zainteresowanych było poezją. Mężczyźni cenili opisy podróży, opowiadania historyczne i literaturę pamiętnikarską. Tak na przykład powieść B. Baumgarta *Meine Kriegserlebnisse bei den Buren*, wypożyczono 31 razy, a książkę Schillinga *Mit Blitzlicht und Büchse*, można uznać za ówczesny bestseller, bowiem wypożyczano ją tylko poprzez rezerwację¹⁶⁸.

Małe biblioteki – jak pisał Wilhelm Braun – z uwagi na ograniczone środki mogły zaspokajać jedynie podstawowe potrzeby czytelnicze. Kto wyrastał ponad przeciętność w swoim środowisku i poszukiwał ambitniejszej lektury, nie mógł poprzestać na zbiorach takich bibliotek. „Przykładowo, mieszkający w miejscowości liczącej od dwustu do trzystu mieszkańców, nie mogą oczekiwać od swojej biblioteki ludowej, że znajdą w niej powieści G. Kellera „Der grüne Heinrich” albo H. Grimma „Volk ohne Raum”.

168 „Volksbildung. Zeitschrift für öffentliches Vortragswesen. Volksleseanstalten und Fortbildungswesen in Deutschland. Organ der Gesellschaft für Verbreitung von Volksbildung und ihrer Verbände und Zweigvereine” 1909, Nr 15, s. 301–302. Zob. też: *Bücher-Verzeichnis des Kösliner Volksleseheims*, Köslin 1908 oraz *Kösliner Volksleseheim. Bücherverzeichnis*, Köslin 1917.

169 W. Braun, *Pommerns zentrale Volksbücherei*, „Pommern Kalender” 1927, s. 65.

(1852–1929), Anne Schieber (1867–1945), Ingeborg Marie Sick (1858–1951), Theodora Storma (1817–1888) i Ernsta Zahna (1867–1952)¹⁷⁰.

Tematy i tło ich utworów zaczerpnięte z codziennego życia, pozbawione sztafażu, dawały realistyczny obraz ówczesnych stosunków i obyczajów. Auerbach, autor popularnych *Opowieści ze Schwarzwaldu* i *Domku nad Renem*, zajmował się problematyką wsi. Dahn był autorem poczytnych powieści historycznych. Ebner – Eschenbach żywiła litość i miłosierdzie dla najsłabszych stworzeń oraz przedstawiała w swoich powieściach losy życiowego Kopciuszka. Jej powieści zaludniały postaci tragiczne i humorystyczne, bohaterowie i święci, średnie i niższe warstwy społeczne. Frensen opisywał wieś, podnosząc kwestie społeczne i wyznaniowe. O powieści Ludwiga Ganghofer'a *Die Trutze von Trutzberg*, dowiadujemy się z katalogu bibliotecznego, iż „*jest to zawsze chętnie czytana lektura rozrywkowa, bez pretensji do wysokich wartości artystycznych*”¹⁷¹. Gerstäcker był autorem popularnych powieści przygodowych, również z Dzikiego Zachodu. Löns z kolei to baczny obserwator saksońskiej puszczy i jej fauny, posiadający rzadki dar odkrywania piękna w miejscach, które inni uznali za niepozorne i brzydkie. Jego szkice literackie miały budzić zachwyt nad urodą dnia codziennego i wrażliwość czytelnika na świat przyrody. Marlitt, była ulubioną pisarką pensjonarek. Raabe portretował w swoich powieściach ludzi ubogich, zmagających się z nieprzyjaznym losem¹⁷². Anna Schieber to obrończyni wszystkiego co słabe i nieporadne. Peter Rosegger, pochodzący z rodziny chłopskiej, mistrz prostych opowiadań, do których materiał zdobywał, wędrując od dworu do dworu, uczynił tematem swoich utworów relacje międzyludzkie, konflikty pomiędzy dorastającą młodzieżą, biednymi i bogatymi, pobożnymi i niewierzącymi. Natomiast L. Strauss und Torney żywiła szczególne upodobanie dla ciężkiej pracy chłopów na roli i rybaków na morzu – dla ich stoicyzmu w obliczu zarówno radości, jak i życiowych nieszczęść. W. von Polenz

170 Na podstawie katalogów następujących bibliotek ludowych: *Bücherverzeichnis der Volksbibliothek zu Treptow a. d. Rega*, Treptow a. d. Rega, 1904; *Bücherverzeichnis der Volksbibliothek in Stralsund*, Stralsund 1905; *Bücher-Verzeichnis der städtischen Volksbibliothek zu Bergen (Rügen)*, Bergen auf Rügen 1905; *Bücher-Verzeichnis der Volks-Bibliothek zu Greifswald*, Greifswald 1906; *Neues Bücherverzeichnis der Städtischen Volksbücherei Stolp i. Pom.*, Stolp i. Pom., 1909; *Bücherverzeichnis der Volksbücherei des Allgemeinen Bildungsvereins Greifenberg i. Pom.*, 1912; *Bücherverzeichnis der Volksbibliothek zu Demmin*, Demmin 1913; *Katalog der Camminer Volksbibliothek*, Cammin i. Pom., 1913; *Bücherverzeichnis der Volksbücherei des Allgemeinen Bildungsvereins Greifenberg i. Pom.*, Greifenberg i. Pom., 1914; *Volksbücherei zu Swinemünde*, 3. *Bücherverzeichnis*, Swinemünde 1917; *Verzeichnis der Jugendschriften der Städtischen Volksbücherei Stolp i. Pom.*, Stolp i. Pom., 1919; *Volksbücherei Stettin. Bücherverzeichnis*, Stettin 1920; *Bücherverzeichnis der Öffentl. Bücher-u. Lesehalle zu Greifswald*, Greifswald 1920; *Haupt Bücherverzeichnis der Städtischen Volksbücherei*, Stolp i. Pom., 1920; *Bücher-Verzeichnis der Volksbücherei Garz auf Rügen*, Putbus auf Rügen 1915; *Bücherverzeichnis der Volksbücherei zu Stettin*, *Schöne Literatur*, Stettin 1925; *Bücher-Verzeichnis Städtische Volksbücherei Stargard i. Pom.*, Stargard i. Pom., 1926; *Bücher-Verzeichnis Städtische Volksbücherei Kolberg*, Kolberg 1927; *Deutsche Erzähler. Erstes Auswahl Verzeichnis städtischen Volksbücherei*, Breslau 1928; *Bücher-Verzeichnis Städtische Volksbücherei zu Bütow*, Bütow 1928; *Pommersche Landeswanderbücherei. Bücherverzeichnis*, Stettin 1929; *Bücher-Verzeichnis der Volksbücherei Naugard*, Naugard 1931.

171 *Bücher-Verzeichnis der Volksbücherei Naugard*, Naugard 1931, s. 26.

172 Zob.: G. Fritz, *Autoren Sammelbesprechungen. Wilhelm Raabe*, „Bücherei und Bildungspflege. Der Blätter für Volksbibliotheken” 1921, H. 12, s. 304–307. Formą popularyzacji czytelnictwa były wieczory literackie organizowane w księgarniach. Jednym z przykładów mogą być spotkania w księgarni pyrzyckiego wydawcy Hugo Backeschego. W październiku 1926 roku odbyło się tutaj spotkanie poświęcone twórczości Hermanna Lönsa. Wiersze poety czytał jego przyjaciel Friedrich Castelle. Zob.: E. Luther, *Hermann Löns, ein deutscher Dichter*, „Die Theatergemeinde” 1925, Nr 2, s. 14.

podejmował zagadnienia społeczne, między innymi problem wyzysku chłopów. Wielu z wymienionych tutaj pisarzy zalicza się do grona twórców regionalnych – piewców piękna stron ojczystych.

Już ten pobieżny przegląd autorów i tematów popularnych wśród czytelników bibliotek ludowych na Pomorzu pozwala na spostrzeżenie, iż poszukiwali oni lektur odzwierciedlających w jakiejś mierze ich własne doświadczenia życiowe. Bohaterowie wywodzący się z ludu, małomiasteczkowe realia, zmagania z losem, wzajemne relacje świata natury i człowieka, były to problemy angażujące czytelników emocjonalnie, łatwo dostrzegalne w ich własnym życiu. Wiernych odbiorców znajdowały także powieści historyczne i przygodowe, również z Dzikiego Zachodu, będące często antidotum na troski dnia codziennego, ale też tworzące wzory osobowe do naśladowania. Z kolei powieści romansowe, tak popularne wśród czytelniczek, były odpowiedzią na potrzebę prawdziwego lub wymagowanego uczucia, niejednokrotnie stanowiły też *protezę emocjonalną* dla kobiety przytłoczonej szarą rzeczywistością i marzącej o lepszym życiu.

Gatunkiem literackim cieszącym się największą poczytnością we wszystkich bibliotekach ludowych była powieść, zaludniona postaciami bohaterów malowniczych acz nieskomplikowanych psychologicznie. Sukcesy czytelnicze odnosili autorzy utworów o charakterze populistycznym, banalnych, ale nie pozbawionych humoru i mądrości życiowej. Na liczne grono czytelników mogły liczyć teksty proste w formie, bez ambicji artystycznych, nasycone realiami społecznymi i zmierzające do szczęśliwego zakończenia¹⁷³.

Potwierdzeniem ogólnych trendów są dane statystyczne z bibliotek ludowych, granicznych powiatów prowincji pomorskiej: Lęborka, Bytowa, Miastka i Słupska. Biblioteki te wytypowały autorów najbardziej poczytnych powieści. W gronie tym znaleźli się: Löns, z powieścią *Wehrwolf*, Luckner autor powieści *Seeteufel*, i odpowiednio Sudermann – powieść *Frau Sorge*, Polenz powieść *Büttnerbauer*, Speckmann powieść *Heidehof Lohe*, Schröer powieść *Peter Lorenz*, P. Keller powieść *Heimat*, Rosegger powieść *Forsterbuben*, Sonleitner powieść *Höhlenkinder*, Ebner-Eschenbach powieść *Gemeindekind*. Ostatnie miejsce na tej liście zajęła powieść Gustava Freytaga *Soll un Haben*. Swoją rolę w księgozbiorach pomorskich bibliotek ludowych mieli polscy autorzy. Obok najpopularniejszego Henryka Sienkiewicza, którego *Quo vadis* notowały niemal wszystkie placówki, odnajdujemy również powieści Władysława Stanisława Reymonta i Stefana Żeromskiego¹⁷⁴.

173 Zwracały na to uwagę autorki polskiego poradnika bibliotecznego pisząc: „*Katalog obejmuje przede wszystkim powieści. Ten rodzaj literatury przemawia najłatwiej i najsilniej do czytelnika. Wymaga on jednak najstaranniejszego wyboru. Statystyka czytelnictwa wykazuje, że 3/4 czytelników czyta beletrystykę. Słuszną więc jest rzeczą, aby ona zajęła naczelną miejsce w katalogu i w bibliotece.*”, [w:] M. Małachowska, A. Reiterowa, *Poradnik biblioteczny. Katalog ułatwiający wybór książek w bibliotekach oświatowych*, Warszawa 1935, s. 1–2. Popularność powieści szła w parze z rozwojem utworów reprezentujących różne nowe gatunki. *To właśnie w tym stuleciu powstała powieść zbrojecka, powieść tajemnic, literatura fantastyczna i fantastyczno-naukowa, western powieść podróżnicza, marynistyczna, piracka powieść o zaginionych cywilizacjach, powieść dżungli, sentymentalna, familijna, powieść kryminalno-detektywistyczna*. Zob.: T. Żabski, *Literatura popularna jako zjawisko naturalne i wiecznotrwale* [w:] *Kultura popularna-literatura-książka-rynek. Forum czytelnicze II*, Kielce 2–5 lipca 1995, Warszawa 1995, s. 160.

174 M. Thilo, *Die pommerschen Grenzbüchereien*, „Pommersche Heimatpflege. Nachrichtenblatt für Museumswesen, Denkmalpflege, Landes-und Volkskunde, Büchereiwesen sowie sonstige heimatliche Kulturpflege” 1931, H. 1, s. 31–35.

Katalogi pomorskich bibliotek ludowych, oprócz beletrystyki, wykazywały literaturę z zakresu: historii, geografii, nauk przyrodniczych, religii, filozofii, pedagogiki. W działach *Allgemeine* kompletowano słowniki, kompendia i leksykony. Publikacje te miały mniejsze wykorzystanie. Była to bolączka bibliotek o charakterze powszechnym nie tylko na Pomorzu. Na łamach poznańskiego „Przeglądu Oświatowego” (1914, z. 3) pisano: „Środków dla podniesienia wśród warstw szerokich poczytności książek naukowych nie posiadamy wiele. Niektóre biblioteki stosują metodę wypożyczania dwóch książek, z których jedna musi być naukowa. Ten obcesowy sposób załatwienia się z trudną sprawą jest zbyt mechaniczny, aby dawał gwarancję, że książka pożyczona też przeczytana będzie. Ale są inne jeszcze drogi, szczęśliwsze. Najważniejszą z nich jest korzystanie z każdej nadarzającej się sposobności, żeby zainteresować czytelnika zagadnieniami naukowymi. Przejście komety, zaćmienie słońca, rocznica historyczna, wypadki polityczne, zjazdy i obchody dostarczają okazji, aby puścić w ruch książki, oświetlające sprawy aktualne; od umiejętnego kierownictwa zależy mnożenie takich aktualności”. Na Pomorzu starano się „puszczać w ruch” książki naukowe między innymi poprzez niższą opłatę za wypożyczenie.

Spory o dobrą książkę dla bibliotek ludowych, datowały się od początków ich istnienia. Zdania były tak podzielone, iż adwersarze długo nie mogli się porozumieć. Teoretycy i bibliotekarze rozważali zagadnienia wartościowej lektury, analizowali pojęcie kiczu, skupili uwagę na literaturze brukowej¹⁷⁵. Tymczasem czytelnicy, mając do wyboru pomiędzy skomplikowanymi relacjami międzyludzkimi a prostymi uczuciami, wybierali te drugie. Po popularne romanse najczęściej sięgały kobiety. Tendencje opozycyjne w stosunku do tej literatury, objawiły się apelami do czytelniczek, by odwróciły uwagę od cikliwych *romansideł* pozbawionych wartości estetycznych i duchowych, konwencjonalnie nazywanych *Frauenbücher* lub *Mädchenlektüre*. W myśl stwierdzenia „*Ein Volk steht so hoch wie als seine Frauen stehen*”, kobieta powinna znajdować czas na czytanie Biblii i wartościowej lektury, mającej być dla niej lepszym odpoczynkiem, niż towarzyskie wizyty¹⁷⁶. Szczególna odpowiedzialność kobiety wynikała również z jej wpływu na dzieci, u których już od najmłodszych lat powinna kształtować gust czytelniczy. Domeną kobiety było też jej oddziaływanie na służbę domową. Dostrzeżono tutaj kwestię ogólniejszej natury – mianowicie przepaść społeczną dzielącą bogatych mieszczań i zatrudnianą przez nich służbę. Dając wyraz nie tylko pewnym obserwacjom społecznym, ale i postawie moralnej stawiano pytanie – dlaczego panna służąca, po ukończonej pracy nie może wieczorem zasiąść ze swoimi chlebodawcami do wspólnej lektury. Kobieta, której zadaniem było „wychowywać, uczyć, pomagać, łagodzić, pocieszać, jednać, zdobić”, powinna mieć możliwość znalezienia odpowiedzi na egzystencjalne pytania o miłość, małżeństwo,

175 W. Schuster, *Zur Problematik der Buchkritik der Auswahl und des Bestandsaufbaus* [w:] *Buchkritik und Buchauswahl vom Standpunkt des Volksbibliothekars. Zwei Aufsätze von Franz Schriewer und Wilhelm Schuster*, Stettin 1929, s. 31–53. By propagować dobre wzorce ogłaszano drukiem katalogi dla bibliotek ludowych. Również na łamach prasy fachowej ukazywały się listy zalecanych książek. Zob.: H. Spiero, *Bücherlisten*, „Eckhart. Ein Deutsches Literaturblatt. Zentralverein zur Gründung von Volksbibliotheken” 1913/1914, Nr 2, s. 139–141 oraz *Empfehlenswerte neue Bücher*, „Die Lese. Literarische Zeitung für das Deutsche Volk” 1911, Nr 50, s. 798–813. W spisie tym książki podzielono na kategorie: dla przyjaciół światowego pokoju, dla matek, dla dzieci.

176 M. Martin, *Bibliotheksnachrichten. Die Frauen und die Volksbibliothek*, „Eckhart. Ein Deutsches Literaturblatt. Zentralverein zur Gründung von Volksbibliotheken” 1907/ 1908 Nr 4, s. 288–292.

„Das Buch für Alle”. Czasopismo popularne w pomorskich bibliotekach ludowych

dom, rodzinę i jej miejsce w świecie¹⁷⁷. Pomocą w tym dziele miały być biblioteki ludowe z wyodrębnionymi katalogami dla kobiet, spełniającymi rolę „przewodnika do kształtowania szczęśliwego życia”¹⁷⁸. Twórca tej teorii Walter Hofmann uważał, iż zachodzi konieczność opracowania oddzielnych katalogów dla kobiet mieszczanek i proletariuszek, jak i gospodyń domowych oraz kobiet pracujących zawodowo. Księgozbiory bibliotek ludowych na Pomorzu posiadały zwykle, tylko kilka pozycji książkowych dotyczących spraw kobiet¹⁷⁹.

„Skąd bierzemy chleb, tak by wszyscy byli syci. Jak nabywamy książki za małe pieniądze, tak by wszyscy czytelnicy byli zadowoleni”¹⁸⁰. To pytanie postawione w jednym z artykułów streszcza w pewnym stopniu możliwości bibliotek ludowych w zakresie gromadzenia zbiorów. Skromne środki finansowe na zakup książek należało podzielić tak, aby spełnić oczekiwania większości czytelników. Rozwiązaniem były tanie książki, drukowane z przeznaczeniem dla bibliotek ludowych. Tak na przykład lipskie wydawnictwo Maxa Hessego oferowało wydanie dzieł Johanna Wolfganga von Goethego w szesnastu tomach z biograficzno-krytycznym wstępem, obejmujące ponad trzy tysiące stron tekstu, tylko za cztery marki¹⁸¹. Pomimo tak niskich cen, małym bibliotekom doradzano zakup tylko pojedynczych

177 W. Hofmann, *Der Katalog der Frau. Heim und Familie im Katalogwerk der volkstümlichen Bücherei*, „Hefte für Büchereiwesen. Mitteilungen der Deutschen Zentralstelle für volkstümliches Büchereiwesen” 1924, H. 3, s. 162–168.

178 Tamże.

179 Tak było w Słupsku, gdzie tamtejsza biblioteka ludowa w 1920 roku, oferowała następujące pozycje: G. Bäumer, *Die Frau und das geistige Leben*, A. Fendrich, *Mehr Sonne. Das Büchlein von der Liebe und Ehe*, H. Lange, *Die Frauenbewegung in ihren modernen Problemen*, J. Müller, *Beruf und Stellung der Frau*, G. Stoffers, *Kinderreiche Mütter* Zob.: *Haupt-Bücherverzeichnis der Städtischen Volksbücherei Stolp i. Pom.*, Stolp i. Pom., 1920, s. 138. Natomiast biblioteka w powiecie Grimmen w dziale *Landwirtschaft* posiadała tytuł: *Die Hausfrau auf dem Lande*.

180 W. Bube, *Billige Bücher für ländliche Volksbibliotheken aus neueren Sammelwerke*, „Eckahrt. Ein Deutsches Literaturblatt. Zentralverein zur Gründung von Volksbibliotheken” 1907/1908 Nr 8, s. 523–530.

181 Tamże. Wydawca ten publikował tanie serie: *Neue Leipziger Klassiker Ausgaben* oraz *Volks-Bücherei*. Zob.:

dziel, mając na uwadze brak przygotowania ich czytelników do trudniejszej lektury. Podobnie traktowano twórczość poetycką, zalecając do czytania proste w formie ludowe pieśni, baśnie, sagi i legendy. Wspomniane wydawnictwo drukowało te ostatnie w formie zeszytów o objętości stu dwudziestu stron, w cenie dwudziestu fenigów. Początkującym czytelnikom rekomendowano powieści Victora Blüthgena i Friedricha Gerstäckera, bardziej zaawansowanym Petera Roseggera, a dojrzałym – Wilhelma Jensena. Czyniono dodatkowo rozróżnienie na północno – i południowoniemieckich czytelników i ewangelików¹⁸².

Wiek XIX przyniósł dynamiczny rozwój prasy i czasopiśmiennictwa. Przyczyniły się do tego coraz nowocześniejsze techniki druku, jak i przemiany społeczno-polityczne. W nurt nowych czasów włączyła się prasa codzienna, która szerokim warstwom społecznym, zapewniała powszechny kontakt ze słowem drukowanym¹⁸³. Znaczenie prasy i czasopism na rynku książki nie pozostało bez wpływu na biblioteki ludowe, szczególnie te, posiadające czytelnie. Im większa biblioteka, tym poważniejsze były wymagania czytelników, w tym zapotrzebowanie na periodyki. Kierownictwo bibliotek ludowych wychodziło naprzeciw tym potrzebom zgodnie z duchem czasu, posiadanymi środkami finansowymi i zainteresowaniami czytelników. Powszechną popularnością cieszyła się dobra prasa rozrywkowa. Nie brakowało czasopism politycznych, jako że większość partii posiadała własne organa prasowe. Uwzględniano również czasopisma fachowe z różnych obszarów wiedzy. Gromadzono prasę i czasopisma regionalne. O profilu gromadzonych periodyków decydowały warunki lokalne. Jeżeli w miejscowości, w której znajdowała się biblioteka, źródłem utrzymania mieszkańców był przemysł hutniczy, czytelnik mógł się spodziewać, iż znajdzie w bibliotece czasopisma dotyczące tej gałęzi gospodarki.

Szczególnym zainteresowaniem czytelników bibliotek ludowych cieszyły się ilustrowane czasopisma o charakterze familijnym. Eksponowane miejsce zajmowały tytuły: „Gartenlaube”, „Ueber Land und Meer”, „Daheim”, „Fliegende Blätter”. Przyczyn ich popularności upatrywano w tym, iż każdy z tytułów miał coś do zaoferowania całej rodzinie (matka czytała powieści w odcinkach, ojciec ilustrowane artykuły, a dzieci oglądały obrazki).

Biblioteki ludowe na Pomorzu najczęściej posiadały w swoich zbiorach popularne w Niemczech czasopisma; „Blätter Lustige”, „Das Buch für Alle”, „Daheim”, „Die Flotte”, „Gartenlaube”, „Hausfreund”, „Leipziger Illustrierte Zeitung”, „Westermanns Monatshefte”, „Die Woche”.

Bücher für Volksbibliotheken in der Kanzlei der Gesellschaft für Verbreitung von Volksbildung, Berlin 1903, s. 45.

182 Tamże. Autor cytowanego artykułu sporządził wykaz autorów z punktu widzenia niewykształconego czytelnika. Zaliczył do nich: Riehla, Roseggera, Dickens, Stiftera, Hansa Hofmanna, Ebner-Eschenbach, Storma, Wilbrandta, Liliencrona, Krögera, Amicisa, Nieritza (s. 527). Wydawnictwo L. Stackmanna z Lipska reklamując poczytnych w bibliotekach ludowych P. Roseggera i F. Spielhagena pisało: *Peter Rosegger jest wybitnym niemieckim pisarzem. Jego książek znajdujących się w każdej rodzinie i w każdym domu, nie powinno zabraknąć również w żadnej bibliotece ludowej. Są one nie wysychającym strumieniem świeżego realizmu i idealnego piękna, radości istnienia i dynamiki życiowej; Książki Friedricha Spielhagena [z kolei] są w każdej bibliotece ludowej niezbędne. Fascynują nie tylko dzięki kunsztowi literackiemu autora ale również poprzez to, iż dają prawdziwy i wierny obraz stosunków społecznych w ostatnich latach.* Zob.: *Bücher für Volksbibliotheken*, dz. cyt., s. 46.

183 E. Jaeschke, podaje, iż w Niemczech i w Austrii w 1890 roku ukazywało się 3.202 tytuły periodyków. W 1900 roku ich liczba wynosiła już 5.132 i wzrosła w ciągu dwóch lat do 5.717. Zob.: E. Jaeschke, *Die Zeitschrift in der Volksbibliothek*, „Eckhart. Ein Deutsches Literaturblatt. Zentralverein zur Gründung von Volksbibliotheken” 1908/1909, Nr 10, s. 637–644.

Jak już wspomniano, czytelnicy bibliotek ludowych najchętniej wybierali beletrystykę. Na pewne zainteresowanie mogły liczyć także książki z geografii, nauk przyrodniczych, techniki i gospodarki, co wiązało się z potrzebą popularyzacji praktycznej wiedzy w nowoczesnym społeczeństwie. Zainteresowania czytelników przesuwające się stopniowo ku lekturze technicznej i gospodarczej, świadczyły o przenikaniu na pomorską wieś świadomości, iż książka i umiejętność korzystania z niej, to dobra droga wiodąca do oświaty i kultury, a przez to do lepszego życia.

Postęp na tej drodze hamował często analfabetyzm, ale tam gdzie dorośli byli niepiśmienni „*najlepszymi kolporterami książek są dzieci, które w niedziele, szczególnie w czasie zimowych wieczorów, dobre książki z bibliotek ludowych albo młodzieżowych do domu przynoszą i głośno czytają rodzicom*”¹⁸⁴. Z podobną sytuacją co na Pomorzu, spotykamy się na przykład w Galicji gdzie: „*dzieci czytają w domu głośno wobec całej rodziny a więc i rodzice, chociaż sami czytać nie umieją, ten sam pożytek z książek odnoszą*”¹⁸⁵.

Pewne analogie nasuwają się także do bibliotek w Wielkim Księstwie Poznańskim, gdzie dużą wagę przykładano do zestawów lektur, okresowo modyfikowanych. Najczęściej występowały w nich: książeczki do nabożeństwa, katechizmy i pisma ludowe¹⁸⁶. Lektury te były popularne również na Pomorzu.

Zaprezentowane tutaj fakty z historii pomorskiego czytelnictwa ludowego, mogą służyć jako ilustracja ogólnych kierunków rozwoju czytelnictwa w Niemczech. Księgozbiory pomorskich bibliotek ludowych z ludowym kalendarzem, literaturą regionalną i powieściami epigonów realizmu poetyckiego, oraz zestawem publikacji popularnonaukowych były ważnym ogniwem kultury, włączającym w sferę komunikacji piśmienniczej i ułatwiającym społeczny awans.

184 *Die innere Mission, ihre Aufgaben und Arbeiten in Pommern*, Stargard i. Pom., 1876, s. 87.

185 J. Szocki, *Biblioteki Ludowe w Galicji w drugiej połowie XIX wieku* [w:] *Kraków-Lwów. Książki – czasopisma – biblioteki XIX–XX wieku*, T. IV, cz. 1, Kraków 2003, s. 177–179.

186 B. Kosmanowa, *Biblioteki w Wielkim Księstwie Poznańskim*, Poznań 1982, s. 85.

Rozdział II

Z ograniczonym dostępem

BIBLIOTEKI INSTYTUCJONALNE

BIBLIOTEKI TOWARZYSTW, ZWIĄZKÓW, NAUKOWE

W XIX wieku funkcjonowało w Szczecinie i na Pomorzu wiele księgozbiorów bibliotecznych, które możemy określić jako półpubliczne¹. Organizowały je stowarzyszenia, związki, placówki nauki i kultury, urzędy, Kościół i zakłady pracy.

Rodowodu różnego typu organizacji stowarzyszeniowych należy szukać w dalekiej przeszłości. Oświecenie zapoczątkowało rozwój zrzeszeń czytelniczych, będących na początku drogi wiodącej do zakładania towarzystw historycznych, przyrodniczych, rolniczych czy literackich. Impulsem dla ich rozwoju było ożywienie intelektualne wykształconego i świadomego swej wartości i siły mieszczaństwa, które w klubach i towarzystwach znalazło miejsce realizacji własnych ambicji kulturalnych². Powoływanie i egzystencja tychże uzależnione były od możliwości gospodarczych, sytuacji społecznej, jak i uwarunkowań prawnych. Władze okresowo zakazywały działalności związków i stowarzyszeń podejmujących aktywność polityczną. Restrykcje obejmowały także towarzystwa gimnastyczne, zrzeszające zazwyczaj młodzież o radykalnych poglądach. Wykluczano zakładanie stowarzyszeń tajnych³. Nie widziano natomiast zagrożeń w towarzystwach naukowych i historycznych, toteż w XIX wieku w Niemczech należały one do najliczniejszych. W ustalonych prawno-społecznych ramach, prowadziły wielokierunkowe działania, do których należały prace wydawnicze, w tym edycja źródeł, regionalne badania naukowe, uprawianie historii pojmowanej jako nowoczesna dyscyplina naukowa.

1 Podział ten przyjmujemy za Barbarą Bieńkowską, która z uwagi na dostępność placówek bibliotecznych dzieli je na: powszechnie dostępne (otwarte); z ograniczonym dostępem (półpubliczne); niedostępne dla postronnych (prywatne). Do pierwszej grupy można zaliczyć placówki państwowe, krajowe, regionalne, prowincjonalne, miejskie i uczelniane; do drugiej – radzieckie (magistrackie), kościelne, fundacyjne i prywatne z dostępem dla czytelników; natomiast do trzeciej – zasoby książkowe zgromadzone przez właścicieli do użytku domowego oraz niektóre instytucjonalne. Za: B. Bieńkowska przy współpracy E. Maruszak, *Książka na przestrzeni dziejów*, Warszawa 2005, s. 169–176.

2 *Ressource, Societät, Club, Kassino, Museum, Harmonie* liczyły średnio od 60 do 200 członków, wśród których przeważali urzędnicy, lekarze, duchowni, oficerowie, uczeni – począwszy od profesorów do bakałarzy oraz drobna szlachta. Włodzimierz Stępiński pisał: „*Na pograniczu zajęć towarzyskich i zawodowych pozostawało członkostwo kupców w licznych stowarzyszeniach, udział w imprezach kulturalnych oraz charytatywnych, wreszcie podróże, które zbliżały wyższe kręgi kupiectwa i biurokracji komunalnej*”. Zob.: W. Stępiński, *Życie obyczajowe i towarzyskie. Kultura umysłowa*, [w:] *Dzieje Szczecina*, T. III: 1805–1945, pod redakcją B. Wachowiaka, Szczecin 1994, s. 230.

3 Zob.: M. Wehrmann, *Wissenschaftliche und künstlerische Vereinigungen älterer Zeit in Pommern*, „Monatsblätter. Herausgegeben von der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde” 8 (1894) nr 1, s. 7–12 i nr 2, s. 22–27.

Na Pomorzu początki ruchu stowarzyszeniowego przypadają na drugą połowę XVII wieku. Szlaki przetarł uniwersytecki Greifswald, gdzie podejmowano w tym okresie próby zakładania towarzystw, co ostatecznie powiodło się dopiero w 1742 roku, kiedy to utworzono Gesellschaft der collectores historiae et iuris parii. Towarzystwa, o których mowa, służyły między innymi integracji narodowej, a popularyzowanie przez nie historii, miało na celu umacnianie uczuć patriotycznych. Nurt taki reprezentowało Towarzystwo Historii i Starożytności Pomorza (Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde), powołane w Szczecinie w 1824 roku, z inicjatywy nadprezydenta prowincji pomorskiej Johanna Augusta Sacka. Z utworzonych wówczas dwóch zarządów szczecińskiego i greifswaldzkiego, ten drugi przekształcił się w 1899 roku w Rugijsko-Pomorskie Towarzystwo Historyczne (Rügisch-Pommerscher Geschichtsverein)⁴. Nowo powołana szczecińska placówka prowadziła badania naukowe, wydawała źródła i ogłaszała publikacje we własnych periodykach "Baltische Studien" i "Monatsblätter", na łamach których wypowiadali się historycy: Friedrich Ludwig von Medem, kierownik szczecińskiego Archiwum i Martin Wehrmann⁵. Jedną z form działalności było gromadzenie pamiątek przeszłości, co zapoczątkowało zainteresowania archeologiczne i przyczyniło się do tworzenia instytucji muzealnych. Wieloletni przewodniczący Towarzystwa, Hugo Lemcke stworzył podwaliny instytucjonalnej ochrony zabytków pomorskich, zainicjował wycieczki krajoznawcze i zebrania naukowe organizowane w wielu miejscowościach na Pomorzu⁶. O znaczeniu i popularności Towarzystwa, może świadczyć liczba jego uczestników, wynosząca pod koniec XIX wieku, a więc w okresie najbardziej twórczej aktywności, osiemset osób. Znaczenie tej zasłużonej dla miasta placówki, zaczęło maleć po pierwszej wojnie światowej. Wówczas to znacznie uaktywniły się: Muzeum Miejskie (Museum der Stadt Stettin) i Pomorskie Muzeum Krajowe (Pommersches Landesmuseum)⁷.

Towarzystwo Historii i Starożytności Pomorza dysponowało bogatymi zasobami. Były to zabytki kultury materialnej, jak i zbiory książkowe. Monety, medale, urny, przedmioty z brązu, pozyskiwano między innymi poprzez apele do społeczeństwa o ofiarowywanie lub odsprzedażanie eksponatów. Większość zbiorów bibliotecznych również pochodziła z darów oraz napływała w drodze wymiany z innymi towarzystwami i organizacjami naukowymi. Biblioteka, licząca w 1888 roku około trzydziestu tysięcy woluminów, podlegała merytorycznie Archiwum Państwowemu Szczecinie, gdzie do dzisiaj ma swoje miejsce⁸.

4 Zob.: M. Szukała, *Powstanie i działalność Towarzystwa Historii i Starożytności Pomorza w Szczecinie w latach 1824–1918*, Szczecin 2000.

5 „Baltische Studien” – rocznik naukowy Towarzystwa, ukazujący się w Szczecinie w latach 1832–1940. Kolejnymi jego redaktorami byli: F. Medem (1832–1834), H. Böhrer (1834–1836), L. Giesebrecht (1836–1841 i 1843–1852). Pismo publikowało artykuły z zakresu historii, archeologii, etnografii, ochrony zabytków, językoznawstwa, jak również przyczynki i recenzje. Miesięcznik „Monatsblätter” wychodził w Szczecinie w latach 1887–1942. Popularyzował wiedzę historyczną i archeologiczną. Zamieszczał sprawozdania z bieżącej działalności Towarzystwa.

6 B. Ochendowska-Grzelak, *Hugo Lemcke jako konserwator zabytków*, [w:] *Hugo Lemcke (1835–1925). Materiały z polsko-niemieckiego seminarium naukowego w Książnicy Pomorskiej, 5 grudnia 2000*, Szczecin 2001, s. 149–166.

7 M. Szukała, dz. cyt., s. 222.

8 Tamże, s. 96 i n. i s. 150–151.

Książki z pieczętkami Towarzystwa zachowały się także w zbiorach innych szczecińskich bibliotek. Na ten interesujący księgozbiór, składały się dzieła naukowe z różnych dyscyplin humanistycznych, pomeranika, heraldyka i ikonografia. Wśród spuścizn odnotowuje się przejęcie zbiorów rodzin Adelungów i Steinbrücków oraz koszalińskiego urzędnika sądowego Samuela Gottfrieda Löpera, jak też Juliusa Theodora Müllera, ofiarodawcy półtora tysiąca pomeraników z dziedziny heraldyki i profesora Alfreda Haasa – regionalisty⁹. Pozyskane tą drogą zbiory wzbogaciły bibliotekę o rękopisy (między innymi Thomasa Kantzowa), mapy, grafiki oraz *Codex diplomaticus Pomeraniae* Friedricha Dregera, zawierający odpisy ponad trzech tysięcy dokumentów pomorskich od czasów najdawniejszych po rok 1590. Zbiory Johanna Joachima Steinbrücka liczyły sto pięćdziesiąt książek i rękopisów z historii kościoła ewangelickiego na Pomorzu.

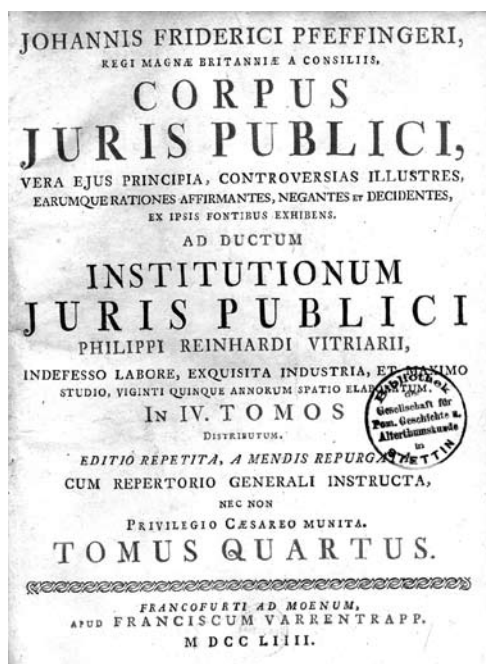
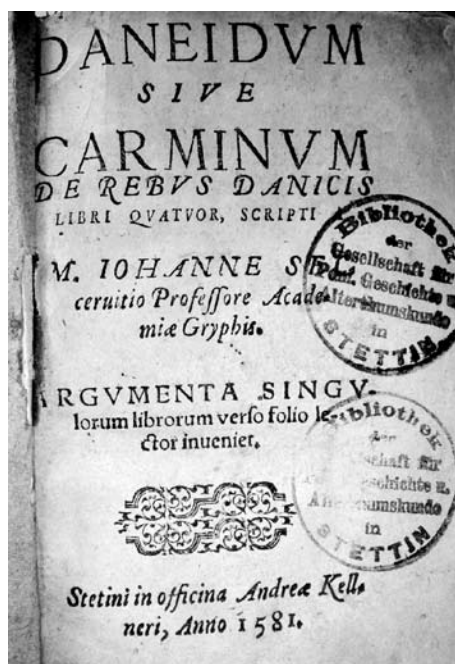
Jednym z opiekunów biblioteki był członek zarządu Ferdinand Friedrich Calo, który wraz z Ludwigiem Giesebrechtem przygotował w 1855 roku regulamin biblioteczny. Wypracowane wówczas zasady zabezpieczały prawa członków Towarzystwa do swobodnego korzystania ze zbiorów, które na mocy umów w 1856 roku zostały przekazane szczecińskiemu archiwum (do końca drugiej wojny światowej Towarzystwo Historii i Starożytności Pomorza miało swoją siedzibę w gmachu tegoż). W 1902 roku zbiory biblioteczne, peregrynujące dotąd po komnatach szczecińskiego zamku przeniesiono do nowej siedziby archiwum prowincjonalnego ul. św. Wojciecha (Karkutschstraße).

Z tekstu broszury omawiającej zbiory Towarzystwa, wydanej w 1886 roku wynika, iż, biblioteka była jego prawdziwą chlubą i stanowiła jedną z ważniejszych podstaw do badań pomorskiej historii w całym regionie. Jej zbiory podzielono na trzy części: kolekcje Löpera i Adelunga oraz właściwą bibliotekę. Trzon księgozbioru tworzyło piśmiennictwo pochodzące z wymiany z ponad trzystu towarzystwami naukowymi z Niemiec i Europy.

Z zasobów dawnej biblioteki Staats-Archiv w Szczecinie („K. Staats-Archiv Stettin“)

9 0303 Pomorskie Towarzystwo Historyczno-Archeologiczne w Szczecinie (*Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde in Stettin.*, Zob.: *Archiwum Państwowe w Szczecinie. Przewodnik po zasobie archiwalnym. Akta do 1945 roku.* Opracowanie zbiorowe: R. Gaziński, P. Gut, M. Szukała, Szczecin 2002, s. 424–426. Towarzystwo w tej publikacji określane jest nazwą: Pomorskie Towarzystwo Historyczno-Archeologiczne.

Książki opatrzone pieczętkami Towarzystwa Historii i Starożytności Pomorza

Rocznik Towarzystwa za lata 1886/1887 zarejestrował sto pięć miast, których stowarzyszenia naukowe zasiłyły poprzez wymianę zbiory biblioteczne szczecińskiego Towarzystwa Historycznego. Znalazło się wśród nich również poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, będące ofiarodawcą *Sprawozdania roku 1884 i Słownika rytmików polskich Rastawieckiego*¹⁰.

Zarząd nie szczędził środków na zakup cennych, starych dzieł. Doceniono także znaczenie dokumentów życia społecznego, twierdząc, iż drobne druki takie jak epitafia, epitalamia, funeralia, wiersze okolicznościowe, zgromadzone w bibliotece, to cenny materiał do badań genealogicznych. Biblioteka była zorganizowana, tak by *nawet niewtajemniczonym pozwolić na radość korzystania z bibliotecznych skarbów*¹¹. Towarzystwo chętnie dzieliło się z innymi i hojnie obdarowywało szczecińskie szkoły.

Wśród bibliotek stowarzyszeniowych, zbiory biblioteczne Towarzystwa Historii i Starożytności Pomorza, należały niewątpliwie do najpoważniejszych. Również ich historia, w porównaniu z innymi tego typu bibliotekami, jest stosunkowo dobrze opisana. Istotna rola w dokumentowaniu pracy biblioteki, przypadła wydawanym przez starożytników periodykom. Na łamach „Baltische Studien” i „Monatsblätter”, ogłaszano informacje o nabytkach bibliotecznych i ważniejszych wydarzeniach z życia biblioteki. Także roczniki Towarzystwa

¹⁰ „Neunundvierzigster Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde 1. April 1886 bis 1. April 1887”, Stettin 1887, s. 482–500.

¹¹ *Die Sammlungen des Vereins für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde in Stettin*, Stettin 1886, s. 35–37.

przynosiły wiele wiadomości na ten temat. Z nich czerpiemy również informacje o pracownikach ksiąźnicy, którymi byli historycy, filologowie, archiwiści, profesorowie Gimnazjum Mariackiego. Ich nazwiska wskazują, iż gromadzenie księgozbioru i opiekę nad nim powierzano osobom wybitnym¹². Równie wybitni byli czytelnicy zarejestrowani w księdze wypożyczeń obejmującej lata 1893–1925.

Z inicjatywy starożytników, założono w Szczecinie w 1837 roku Towarzystwo Entomologiczne (Stettiner Entomologische Verein). W kręgu jego zainteresowań były badania naukowe oraz stworzenie galerii zbiorów entomologicznych. Wśród członków Towarzystwa, realizujących te założenia, zapisała się w sposób szczególny rodzina Dohrnów. Już pierwszy rok działalności przyniósł bogatą kolekcję chrząszczy i motyli, zgromadzono także księgozbiór. Wszystkie zasoby przechowywano w pomieszczeniach Towarzystwa Historycznego na zamku szczecińskim. W latach czterdziestych uzyskano przestronny lokal w murach Gimnazjum Mariackiego. Oprócz zbiorów entomologicznych umieszczono tam również bibliotekę. Niestety, nieodpowiednie warunki spowodowały niszczenie biologiczne umieszczonych tam materiałów, przez pleśń i śniedź. Wynajęto więc nieodpłatnie dwa pokoje w nowo wybudowanym domu przy ul. 3 Maja (Lindenstraße). Biblioteka, pomimo pomyślnego rozwoju i powiększenia zbiorów, przeżyła poważny kryzys i w 1863 roku została zlicytowana. Tym samym placówka podzieliła los wielu bibliotek stowarzyszeniowych, które niejednokrotnie z braku środków finansowych bądź pomieszczeń były rozpraszane lub sprzedawane¹³. W 1912 roku dzięki rodzinie Dohrnów biblioteka entomologiczna została odnowiona. Zbiory przyrodnicze i liczne roczniki czasopism specjalistycznych znalazły miejsce w dwóch obszernych pomieszczeniach na najwyższym piętrze Muzeum przy Wałach Chrobrego¹⁴.

Towarzystwo Ornitolologiczne (Ornitologischer Verein), założone w Szczecinie w 1873 roku dysponowało specjalistycznym księgozbiorem przeznaczonym dla swoich członków, o którym dają świadectwo: drukowany katalog oraz nalepki własnościowe, wklejane do książek. Zawarte w nich praktyczne informacje dla czytelników, obrazują zasady działania tej małej biblioteki. Czas wypożyczenia wynosił sześć tygodni. Po upływie tego terminu można było poprzez okazanie wypożyczonej książki uzyskać prolongatę na kolejne cztery tygodnie. Zaniedbanie zwrotu książki w określonym terminie powodowało karę w wysokości dziesięciu fenigów, którą należało uiścić w kasie Towarzystwa¹⁵.

Placówką badawczą posiadającą własną bibliotekę, było Muzeum Przyrodnicze (Naturwissenschaftliches Museum). Trudno nie zwrócić uwagi na ten skromny ilościowo, ale cenny księgozbiór, w powstaniu i rozwoju którego, istotną rolę odegrało kierownictwo

12 „Jahresbericht für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde” za lata 1860–1887.

13 *Katalog der Bibliothek des Entomologischen Vereins zu Stettin*, Stettin 1885; *Festschrift zur Eröffnung des Städtischen Museums zu Stettin am 23. Juni 1913. Gewidmet vom Entomologischen Verein zu Stettin, Verfaßt von Prof. Leopold Krüger*, Stettin 1913, s. 16. O założycielu Towarzystwa, Carlu Auguście Dohrnie zob.: „Allgemeine Deutsche Biographie” Bd. 47, Leipzig 1903 i „Neue Deutsche Biographie” Bd. 4, Berlin 1959.

14 Tamże, s. 22–35. Zob. też: *Die Festsitzung zum 100jährigen Bestehen des Entomologischen Vereins zu Stettin* „Stettiner Entomologische Zeitung” 1937, Nr 98, s. 316–317.

15 Zob.: *Verzeichnis der Bücherei d. Ornitolog. Vereins zu Stettin*, Stettin 1900. Również statut Towarzystwa w paragrafie 2, mówił o zakupie książek i czasopism ornitolologicznych do biblioteki. Zob.: *Statut des Ornithologischen Vereins zu Stettin. Gestiftet am 17. Februar 1873*, Stettin 1874, s. 3.

Katalog biblioteki muzealnej w Szczecinie

możliwości Towarzystwo Politechniczne. Natomiast Medizinischer Leseverein, przekazując w darze Muzeum Pomorskiemu swój zasób książkowy, mogło w zamian korzystać z sali posiedzeń Muzeum i organizować tam zebrania swoich członków¹⁷. Tutejsza biblioteka liczyła w 1868 roku 2.850 dzieł, w tym wiele cennych pozycji z XVII i XVIII wieku. Dział (A) biblioteki określony jako Pommersche Bibliothek, wzbogacony został w cenne dzieła o tematyce regionalnej. Spośród donatorów złotymi zgłoskami zapisali się: radca prawny E. Pitzschke, radca sądowy Erhardt, rodziny Dewitzów i Dohrnów, drukarz szczeciński Louis Pasenow. Redakcje dzienników „Ostsee-Zeitung” i „Oder-Zeitung” ofiarowały gratysowo roczniki gazet do czytelní. Fundacja doktora nauk medycznych Rudolfa Lehmana, przekazywała systematycznie dary książkowe o tematyce medycznej do działu (C) czyli Medycyny¹⁸.

Muzeum. Według zapewnień organizatorów, biblioteka na przestrzeni lat dobrze spełniała swoją rolę w służbie zadań pedagogicznych. Nie szczędzono więc środków budżetowych na jej rzecz, a dla uporządkowania zbiorów i reorganizacji zatrudniono bibliotekarza wykształconego w szczecińskiej Stadtbücherei. Zapewnienia o wymianie doświadczeń z zagranicznymi bibliotekami i towarzystwami naukowymi, świadczyły o przypisaniu tej bibliotece dużego znaczenia w całokształcie prac i zadań muzeum¹⁶.

Instytutowa biblioteka pozostawała również do dyspozycji pracowników Muzeum Pomorskiego (Pommersches Museum). Była ona otwarta w poniedziałki, czwartki i soboty w godzinach od 18.00 do 21.00. Książki wypożyczano na dwa tygodnie. Bibliotekarz Brüssow, nauczyciel z zawodu, otrzymywał za swoją pracę wynagrodzenie w wysokości 50 talarów rocznie. Na odnotowanie zasługuje fakt użyczania sal Muzeum Pomorskiego innym bibliotekom, które za opłatą mogły w nich przechowywać swoje zbiory. Skorzystało z tej

16 *Die Neuordnung des naturwissenschaftlichen Museums. Denkschrift von Kustos Dr. Otto Lutz*, Stettin 1927, s. 3–4.

17 *Statuten des Pommerschen Museums*, Stettin 1864; „Verwaltungs-Bericht des Pommerschen Museums für das Jahr 1867”, Stettin 1868, s. 5–6.

18 *Verzeichniss der Bibliothek des Pommerschen Museums in Stettin*, Stettin 1867. Katalog obejmował następujące działy: (A) Biblioteka Pomorska (B) Nauki przyrodnicze (C) Medycyna (D) Prawo (E) Filozofia, psychologia (F) Teologia, pedagogika (G) Filologia (H) Starożytność (I) Sztuka (K) Historia (L) Biografie (M) Geografia, podróże (N) Handel, s. 1–73; Zob. też: „Verwaltungs-Bericht des Pommerschen Museums für das Jahr 1869”, Stettin

Z Towarzystwem Historycznym współpracowało założone w Szczecinie w 1903 roku Towarzystwo Językowe Fritz Reuter. Kultuowało ono język plattdeutsch w mowie i piśmie. Jego członkowie kolekcjonowali pomorskie baśnie, sagi, legendy i pieśni napisane w tym dialekcie. Pastor Walter Schröder i inni duchowni ewangeliccy, odprawiali nabożeństwa w plattdeutsch¹⁹. Towarzystwo dysponowało biblioteką liczącą w 1918 roku 313 woluminów, składającą się głównie z piśmiennictwa w tym języku. Kierował nią W. F. Schultz. Książki udostępniano bezpłatnie na cztery tygodnie. Opłata za każdy kolejny tydzień wypożyczenia wynosiła 10 fenigów²⁰.

Skoro mowa o towarzystwach językowych warto nadmienić, iż bibliotekę zorganizowała również szczecińska filia Niemieckiego Towarzystwa Językowego. Za opłatą wynoszącą trzy marki rocznie, wypożyczano osobom zrzeszonym, książki z zakresu literaturoznawstwa, etymologii, słowniki językowe oraz czasopisma. Placówką opiekował się nauczyciel doktor Helbing²¹.

Naukowy charakter miała biblioteka Towarzystwa Geograficznego w Greifswaldzie (Geographische Gesellschaft). Katalog przygotowany przez bibliotekarza Giehra, składał się z ośmiu działów. Pierwsze trzy rejestrowały czasopisma naukowe, wydawane przez towarzystwa geograficzne, przyrodnicze, historyczne i inne pokrewne placówki. Greifswaldzkie Towarzystwo Geograficzne posiadało czasopisma naukowe z Anglii, Szwecji, Portugalii, Rumunii, Rosji oraz krajów Azji, Afryki i Australii. Dział czwarty systematyzował książki o treści geograficznej i przyrodniczej, piąty grupował pozycje etnologiczne, opisy podróży i relacje z misji ewangelickich, szósty uwzględniał krajoznawstwo pomorskie i folklor, a w ostatnim dziale znalazły się mapy i varia. Zbiory przechowywano w Gabinecie Geograficznym w gmachu uniwersytetu greifswaldzkiego²².

Biblioteka tegoż uniwersytetu, zajmowała wśród bibliotek pomorskich indywidualną pozycję, była to bowiem jedyna tego typu placówka, wobec braków uniwersytetów w in-

1870, s. 13, oraz M. Kurzyńska, *Burzliwe dzieje budowania księgozbioru*, „Bibliotekarz Zachodniopomorski” 2011, nr 3.

19 Fritz Reuter. *Verein für plattdötsch Sprak un Ort in Stettin*, Stettin 1931, s. 12–16.

20 Fritz Reuter. *Verein für plattdötsch Sprak un Ort in Stettin. Bökerverteiknis*, Stettin 1918, s. 1–18.

21 Zob.: *Allgemeiner deutscher Sprachverein: Zweigverein Stettin. Bücherei*, Stettin 1906, s. 3–6.

22 *Katalog der Bibliothek der Geographischen Gesellschaft zu Greifswald enthaltend die zum Ausleihen disponiblen Werke. Juni 1887. Im Auftrage des Vorstandes zusammengestellt von dem Vereinsbibliothekar, Lehrer Giehr-Eldena*, Greifswald 1887.

nych miastach prowincji. Z jej zbiorów, oprócz uprawnionych, mogły korzystać osoby wystarczająco dobrze znane zarządowi bibliotecznemu lub obywatele, których osobowość i pozycja społeczna dawały rękojmię właściwego przestrzegania regulaminu bibliotecznego. Pozostali czytelnicy zobowiązani byli do złożenia listu polecającego albo zastawu pieniężnego, odpowiadającego wartości rynkowej wypożyczonej książki. Regulamin oparty był na typowych w takich dokumentach założeniach: wypożyczenia na rewersy, (30 sztuk można było nabyć za 10 fenigów), czas wypożyczenia dla nauczycieli akademickich sześć tygodni, dla innych czytelników miesiąc, ograniczenie czasu udostępniania do dwóch tygodni w przypadku nowości i cieszących się zainteresowaniem użytkowników kompendiów i słowników. Interesująca jest natomiast wzmianka, iż osoby wyjeżdżające powinny zatroszczyć się pod swoją nieobecność o możliwość zwrotu książki na każde żądanie. Pragnący zabrać książkę w podróż musieli natomiast uzyskać pozwolenie kierownictwa biblioteki. Dyrektywy te uzupełniał paragraf informujący opieszłych czytelników, iż biblioteka odzyska nie zwrócone w terminie książki (po listownych monitach), angażując w to policję i sąd. Istniała tu możliwość udostępniania książek osobom spoza prowincji, po złożeniu przez nie pisemnego zaświadczenia, iż w miejscu swego zamieszkania nie mają biblioteki naukowej ani publicznej²³. Istotnym przejawem rozwoju czytelnictwa w kręgu uniwersytetu greifswaldzkiego było powołanie akademickiego związku czytelniczego, służącego społeczności uczelnianej oraz w ograniczonym zakresie – wykształconym mieszkańcom Greifswaldu i okolic. W idei tego związku połączyły się funkcje upowszechniania czytelnictwa oraz pogłębiania i zacieśniania wzajemnych osobistych relacji jego uczestników²⁴.

Wśród wielu periodyków towarzystw geograficznych, jakie znajdowały się w katalogu biblioteki greifswaldzkiego Geographische Gesellschaft, trafiamy na roczniki Szczecińskiego Towarzystwa Wiedzy o Ziemi (Stettiner Verein für Erdkunde). Powstało ono w 1882 roku, promując w szerokim zakresie geografii i nauki o ziemi. Wszechstronna edukacja geograficzna odbywała się tu poprzez wykłady sławnych podróżników, spotkania, zjazdy naukowe oraz lekturę książek i czasopism. Biblioteka Towarzystwa nie stanowiła jednak wyodrębnionej całości. Była połączona z Działem Geograficznym Biblioteki Rady (Rathsbibliothek). Z jej zbiorów można było korzystać w poniedziałki i czwartki w godz. 16.00–17.00. W tym też czasie eksponowano w czytelni zakupione nowości. Dysponując bardzo skromnymi funduszami na zakup książek, nabywano jedynie pozycje niezbędne

23 *Auszug aus der Benutzungsordnung für die Königliche Universitäts-Bibliothek zu Greifswald*, Greifswald 1915, s. 1–4. Znaczenie biblioteki polegało nie tylko na jej cennych zbiorach (rękopisy Johanna Bugenhagena, druki z warsztatu Antona Kobergera z Norymbergi i pierwszego szczecińskiego drukarza Franza Schlossera), ale – jak podkreślano *na przygotowaniu ich dla ogółu*. Dzięki systemowi wypożyczeń międzybibliecznych, do którego włączono biblioteki miejskie ze Szczecina, Słupska i Stralsundu oraz 27 bibliotek szkół średnich, ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej, średnio wypożyczono do 1500 książek (dane za lata 1929–1931). Udostępniano również w tym systemie osobom prywatnym, urzędom i instytucjom. Zob.: *Universitätsbibliothek Greifswald*, Stettin 1931, s. 8–9. Wydawnictwo *Taschenbuch für Bibliothekare, Bibliophilen, Bibliographen*, (Halle 1926), wymienia następujących bibliotekarzy w tej książnicy: Wernera Buddecke (ur. 1887 r.), s. 40, Wilhelma Drexlera (ur. 1858 r.), s. 58, Kurta Gassena (ur. 1892) s. 76, Edmunda Lange (ur. 1857 r.), Johannesa Luthra (ur. 1861 r.) Paula Reiche (ur. 1885 r.) s. 186. Zob. też: L. Kosegarten, *Geschichte der Universität Greifswald mit urkundlichen Beilagen*, Greifswald 1856–1857.

24 *Statuten des akademischen Lesevereins zu Greifswald*, Greifswald 1854.

dla członków Towarzystwa, często na ich wyraźne życzenie. W tej sytuacji zarząd zwrócił się do szczecińskich placówek naukowych i oświatowych z apelem o przekazywanie swoich publikacji do zbiorów Towarzystwa Wiedzy o Ziemi. Nazwiska darczyńców odnotowywano w kolejnych sprawozdaniach rocznych. Księgozbiór zgromadzony przez tę instytucję był uszeregowany w działach podobnych do tych, jakie znamy z biblioteki Towarzystwa Geograficznego w Greifswaldzie. Były to: geografia, krajoznawstwo, geografia Pomorza Zachodniego, czasopisma i roczniki towarzystw naukowych, mapy²⁵. Biblioteką kierował doktor Emil Wisotzky (Wisotzki).

Większość miejscowości dokumentowała swoją historię poprzez instytucje typu Heimatmuseum. Oprócz zabytków kultury materialnej, muzea te gromadziły również księgozbiory. Koszalińskie Heimatmuseum, posiadało w swoich zasobach między innymi dzieła Micraeliusa, Wutstracka, Kratza i Wehrmanna. O nowych nabytkach i darach na bieżąco informowała miejscowa prasa. Biblioteka Muzeum Ziemi Białogardzkiej, uprządkowana w szesnastu działach, również obfitowała w liczne regionalia. Znacznym dorobkiem legitymowała się tego typu placówka w Trzebiatowie. Do najważniejszych jej zbiorów zaliczyć można kolekcję starych Biblii, a wśród nich takie cymelia jak Biblia Barthiańska, czy saksońska Biblia Książęca. Dla dopełnienia obrazu trzebiatowskiej biblioteki muzealnej trzeba wspomnieć, iż na jej półkach można było znaleźć modlitewniki, śpiewniki, poradniki medyczne, zielniki, dzieła historyczne, regionalia, kalendarze, publikacje związków i towarzystw, roczniki miejscowych szkół i lokalnych gazet, duży zbiór map i atlasów.

Biblioteka Królewskiego Kolegium Medycznego (Das Königliche Medicinal Collegium) w Szczecinie, założona w 1820 roku, swoje istnienie zawdzięczała przede wszystkim dobrowolnym składkom członków kolegium, którzy przeznaczali dla niej kwoty z opłat egzaminacyjnych i opiniowania sądowo-medycznego wypadków. Tradycyjnie biblioteka otrzymywała dary od znanych osobistości ze świata medycznego i innych dobrodziejów.

Anons muzeum regionalnego w Trzebiatowie

25 „Jahresbericht des Vereins für Erdkunde zu Stettin 1883–1885”, Stettin 1885, s. 55–56. Pomimo zastrzeżeń Towarzystwa, iż jego zbiory są bardzo skromne (spis z 1885 roku wliczał tylko 146 woluminów), to wśród nich znalazły się pozycje, które nawet z ówczesnej perspektywy czasowej były bardzo cenne. Najstarszą publikacją była książka P. Friedeborna *Historische Beschreibung der Stadt Alt-Stettin* wydana w 1613 roku (s. 61). Roczniki Towarzystwa z kolejnych lat wykazują ożywienie działalności biblioteki, która prowadziła wymianę z towarzystwami geograficznymi i przyrodniczymi z Wrocławia, Bukaresztu, Florencji, Odessy, Paryża, Filadelfii, Wiednia, Londynu i Rucka. Poczyniono również zakupy fachowych czasopism. Zob.: „Jahresbericht des Vereins für Erdkunde zu Stettin” 1888/1889, 144 s. W gronie znanych podróżników jacy odwiedzili Szczecin znalazł się Fridtjof Nansen (1861–1930), słynny badacz Arktyki. Zob.: *Gesellschaft für Völker- u. Erdkunde zu Stettin. Bericht über das Vereinsjahr 1899/1900*, Stettin 1901 s. 12.

Zgromadzony tą drogą księgozbiór – jak podano w przedmowie do katalogu bibliotecznego z 1835 roku – miał służyć do pracy naukowej. Biblioteka posiadała w swoich zbiorach dzieła z XVI–XVIII wieku. Wiele z nich, podobnie jak dzieła sztychowane i rzadkie wydania, otoczone były szczególnym nadzorem. Ze zbiorów mogły korzystać osoby zamiejscowe (ze środowisk medycznych) oraz szcecinianie nie zrzeszeni w kolegium, pod warunkiem uzyskania zgody kuratora biblioteki, radcy medycznego Aleksandra Bernhardta Kölpina. Bibliotekarz H. L. Werdt czuwał nad terminowym zwrotem wypożyczonych woluminów²⁶. Nowy katalog z 1854 roku formułował takie same zasady korzystania z księgozbioru jak poprzedni, zmienił się jedynie kurator biblioteki. W roku 1854 był nim radca medyczny Behm, natomiast na stanowisku bibliotekarza pozostawał w dalszym ciągu H. L. Werdt, pełniący ten urząd blisko dwadzieścia lat²⁷.

Jedną ze stowarzyszeniowych placówek bibliotecznych była czytelnia i wypożyczalnia Szczecińskiego Stowarzyszenia Ogrodniczego (Stettiner Gartenbauverein). Została ona powołana z inicjatywy sekretarza Stowarzyszenia profesora Winkelmana z myślą o ułatwieniu dostępu do fachowej literatury osobom zrzeszonym. Każdy z korporantów był zobowiązany do niewielkiej opłaty na rzecz czytelnia. Długie lata cieszyła się ona powszechnym uznaniem. Stowarzyszenie nabywało czasopisma o tematyce ogrodniczej i starało się w jak najszerszym zakresie udostępniać je swoim czytelnikom. Pierwsze wiadomości o bibliotece znalazły się w sprawozdaniu rocznym z 1870 roku. Zgromadzone książki przeznaczone były zarówno dla doświadczonych ogrodników, jak i dla adeptów zawodu. Księgozbiór uporządkowano według nazwisk autorów, aby usprawnić korzystanie wprowadzono później działy rzeczowe²⁸. Statut Towarzystwa z 1910 roku mówił, iż jego celem jest popieranie i popularyzowanie ogrodnictwa na Pomorzu, jak też szeroko pojęte działanie w zakresie kultury drzew, leśnictwa, sadownictwa, warzywnictwa i pielęgnacji roślin ozdobnych. Realizacji tych zadań służyły comiesięczne spotkania, wykłady, dyskusje, wymiana doświadczeń, organizowanie wystaw, oraz lektura fachowych czasopism i monografii, których zakup gwarantował statut. Jego punkt szósty (Rechte) omawiający prawa członków Stowarzyszenia, stanowił, iż mogą oni korzystać ze zbiorów, zgodnie z regulaminem zatwierdzonym przez zarząd²⁹.

Specjalistyczny księgozbiór zgromadziło szczecińskie Towarzystwo Politechniczne (Polytechnische Gesellschaft) założone w 1858 roku. Katalog biblioteki opublikowany w 1867 roku notował w dużej części czasopisma o treści technicznej, dzieła zakupione i dary oraz publikacje pozyskane poprzez wymianę. Towarzystwo Politechniczne miało służyć promocji miasta i krzewieniu nowinek technicznych, toteż pod tym kątem gromadzono zbiory. Regulamin biblioteczny formułował proste zasady korzystania dla czytelnia

26 *Verzeichniss sämmtlicher Bücher der Bibliothek des Königlichen Medicinal-Collegiums zu Stettin*, Stettin 1835, s. 1–56.

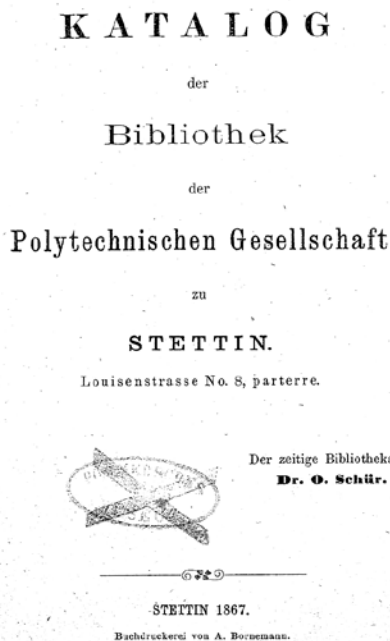
27 *Verzeichniss sämmtlicher Bücher der Bibliothek des Königlichen Medicinal-Collegiums zu Stettin*, Stettin 1854, s. 1–110. Zasób biblioteki uległ w tym okresie podwojeniu.

28 *Festbericht zum fünfzigjährigen Bestehen des Stettiner Gartenbauvereins 1862–1912*, Stettin 1913, s. 12.

29 *Statut des Stettiner Gartenbau-Vereins*, Stettin 1910, s. 3–9; *Satzung des Stettiner Gartenbau-Vereins*, Stettin 1930, s. 3.

ków – czyli aktywistów Towarzystwa Politechnicznego, którzy mogli wypożyczyć książki codziennie, oprócz sobót i niedziel oraz świąt kościelnych, na okres dwóch tygodni. Godziny udostępniania były nieco wydłużone w porównaniu z innymi tego typu placówkami (przed południem biblioteka była otwarta od 9.00 do 12.00, a po południu w godzinach 14.00–17.00). W katalogu opracowanym przez bibliotekarza Otto Schürę (1867) przy niektórych tytułach podane były nazwiska ofiarodawców. Wśród darczyńców znalazło się wielu autorów książek z dziedzin naukowo-technicznych. Dzięki zamieszczonej w katalogu informacji o oprawach wiemy, iż periodyki w tej bibliotece były oprawione w karton, papier lub pozostawały luzem³⁰. Otto Schür był wieloletnim bibliotekarzem w Towarzystwie Politechnicznym, bowiem jego nazwisko znajdujemy jeszcze w sprawozdaniach rocznych z lat dziewięćdziesiątych XIX wieku. Zarówno on, jak i następny bibliotekarz Towarzystwa, rentier Achilles, zasiadali, co było charakterystyczne, w zarządzie. Biblioteka nie miała swojej stałej lokalizacji. Zbiory częściowo przechowywano w wynajmowanym przez Towarzystwo pokoju w szczecińskim Domu Koncertów i Stowarzyszeń (Konzert und- Vereinhaus) oraz w bibliotece Muzeum Pomorskiego³¹. Do spraw biblioteki odnosił się statut, który w punktach 4 (Lese-Cirkel) i 11 (Bibliothekar), określał kierunek rozwoju placówki i zachęcał do dobrowolnych wpłat na jej rzecz, a także formułował zadania bibliotekarza, wybieranego przez wszystkich członków Towarzystwa. Były nimi – oprócz udostępniania – prowadzenie dokumentacji i inwentarzy książek i czasopism³².

W 1913 roku ukazał się drukiem katalog biblioteki Towarzystwa Politechnicznego w Nowogardzie. Jego zawartość stanowiła swoisty kontrast z zasobami szczecińskiego Towarzystwa Politechnicznego. Nowogardzki katalog otwierał bowiem dział (A) *Wiersze, powieści, nowele*, w którym znajdowały się książki wszystkich najpoczytniejszych auto-

Katalog biblioteki szczecińskiego Towarzystwa Politechnicznego

30 *Katalog der Bibliothek der Polytechnischen Gesellschaft zu Stettin*, Stettin 1867, s. 3; Zob.: „Jahres-Bericht der Polytechnischen Gesellschaft zu Stettin für das zweiunddreißigste Vereinsjahr 1893”, Stettin 1894, s. 9–10. Sprawozdania te notowały każdorazowo sumy wydatkowane na książki w poszczególnych latach, zwykle było to 390 marek.

31 „Jahres-Bericht der Polytechnischen Gesellschaft zu Stettin für das siebenunddreißigste Vereinsjahr 1898”, Stettin 1898, s. 6.

32 *Statut der Polytechnischen Gesellschaft in Stettin*, Stettin 1896, s. 4 i 7.

rów, znanych z bibliotek ludowych. Nie dziwi więc fakt, iż księgozbiór ten stał się podstawą otwartej w 1920 roku Biblioteki Ludowej w tym mieście. Dział (B) obejmował *Historię i geografję*. Dział (C) czyli *Nauki przyrodnicze, Technikę, Rzemiosło, Higienę* można uznać za uprawniony w bibliotece o profilu technicznym, ostatni z działów (D) to *Nauki humanistyczne, Sztuka, Historia literatury*³³.

Dużą grupę stanowiły towarzystwa i organizacje o charakterze dobroczynnym, pozostające zwykle pod patronatem opieki społecznej. Wiele z nich, mających w swej pieczy dzieci i młodzież, dysponowało niewielkimi bibliotekami. Utworzone w Szczecinie w 1843 roku Jünglings-und Männer-Verein, zapewniało religijne i moralne wsparcie konfirmowanej młodzieży męskiej, zakładało też kształtowanie formacji duchowej młodzieży i dobór odpowiedniej dla młodych ludzi lektury. Szeregi organizacji były otwarte dla wszystkich. Wśród wymagań, jakie stawiano chętnym były: pilność i uczciwość w pracy, gotowość do zmiany swojego postępowania, respektowanie zasad ustalonych przez zarząd³⁴. Do dyspozycji zrzeszonej młodzieży pozostawały książki, czasopisma, mapy i ikonografia. Zabraniano wnoszenia do pokoju bibliotecznego napojów alkoholowych oraz zakłócania lektury poprzez gwizdanie albo głośny śpiew. Osoby chcące czytać głośno albo śpiewać mogły to uczynić w innych pomieszczeniach³⁵. W latach późniejszych, towarzystwo mające swoje filie w wielu dzielnicach miasta, organizowało zajęcia muzyczne, i wieczory czytelnicze, w tym lekturę Biblii³⁶.

Knaben des christlichen Vereins junger Männer, wspierające proces kształcenia i organizujące czas wolny chłopcom w wieku od lat 9 do 14, oprócz gier planszowych i letnich zabaw na wolnym powietrzu, zapewniało możliwość korzystania z biblioteki, w której dobre książki miały odwracać uwagę od literatury brukowej³⁷. Również w bursach szkolnych, – w ograniczonym zakresie – tworzone biblioteki. Świadczy o tym wzmianka o bibliotece otwartej w zimowe niedziele w Lehlingsheim przy ul. Potulickiej (*Bellevustrasse 29*)³⁸. Biblioteka młodzieżowa zboru Baptystów (*Bibliothek des Jünglingsvereins der Baptistengemeinde*), udostępniała w swojej siedzibie przy ul. Stojsława (*Johannisstraße*) literaturę rozrywkową i popularnonaukową. Wypożyczano w niedziele w godzinach od 12.00 do 13.30, a opłata za tom udostępniony na tydzień wynosiła 10 fenigów³⁹.

Wymienione wyżej przykłady funkcjonowania małych bibliotek przy różnych instytucjach dobroczynnych nie powinny być traktowane marginalnie. Ich bezsprzeczną zasługą było propagowanie czytelnictwa. Wszechobecna w tych małych komórkach organizacyjnych książka, podkreślała społeczną rangę biblioteki, która poprzez rozwi-

33 *Verzeichnis der Bücherei des Polytechnischen Vereins zu Naugard*, Naugard 1913.

34 *Denkschrift zur Feier des 50jährigen Bestehens des Alteren ev. Jünglings-und Männer-Vereins zu Stettin*, Stettin 1893, s. 8–11 i 44.

35 Tamże, s. 11–12.

36 *Evangelischer Männer-und Jünglingsverein zu Stettin-Bredow* oferował w domu parafialnym przy ul. Parafialnej 2, (*Pfarrstraße 2*) bibliotekę otwartą w soboty a w dzielnicy Żelechowa (*Züllchow*) wieczory biblioteczne w czwartki i piątki. Zob.: *Wohltätigkeit und Wohlfahrtspflege in der Stadt Stettin. Ein Wegweiser*, Stettin 1910.

37 Tamże, s. 24.

38 Tamże, s. 51.

39 *Wohlfahrtspflege in der Stadt Stettin*, Stettin 1920, s. 117.

ianie nawyków czytelniczych młodzieży, kształtowała pożądane typy zachowań. Rolę taką miał do spełnienia między innymi *Charlottenheim*, pozostający w gestii Stowarzyszenia Przyjaciółek Młodych Dziewcząt (Verein der Freundinnen junger Mädchen). Do domu przy ul. Podgórznej (*Rosengarten*) zapraszano młode robotnice, by po skończonej pracy mogły spędzić wolny czas w starannie urządzonej czytelni przy lekturze wartościowych książek i czasopiśmie⁴⁰. Warto w tym miejscu wspomnieć Pomorskie Towarzystwo Biblijne (Pommersche Bibelgesellschaft), działające w Szczecinie od 1816 roku. Wzorem angielskich towarzystw dla rozpowszechniania i udostępniania Biblii, szczecińskie Bibelgesellschaft drukowało i kolportowało egzemplarze Pisma Świętego. Szczególny nacisk położono na rozprowadzanie Biblii w szkołach. W placówkach kształcenia na Pomorzu, jak chociażby w szczecińskiej szkole żeglugowej (Stettiner Schifffahrtsschule), zarządzono codzienną lekcję Biblii dla moralno-religijnego wzrostu i kształcenia w duchu chrześcijańskim⁴¹. O życie duchowe i umysłowe pomorskich marynarzy i rybaków troszczył się pastor Münchmeyer, prowadzący w szczecińskim porcie niewielką bibliotekę i zachęcający swoich podopiecznych do czytania Biblii i literatury wspomagającej samokształcenie⁴².

Bibliotekę posiadał założony w Szczecinie w burzliwych latach 1849–1850, Patriotyczny Związek Wojenny (Der Patriotische Kriegerverein). W swojej działalności kierował się on przesłaniem: *Kochajcie bliźniego, bójcie się Boga, czcicie króla*, wyznaczającym cel w owych niespokojnych czasach a było nim zabezpieczanie prawa i porządku w mieście. Początki biblioteki sięgają 1855 roku, kiedy to na łamach wydawanego corocznie sprawozdania, zwrócono się do członków i sympatyków z prośbą o pomoc w tworzeniu zasobu bibliotecznego. Pokłosiem tego apelu były przekazy pieniężne oraz dary książkowe, które stały się zaczątkiem przyszłych zbiorów. Po tym obiecującym początku, inicjatywa upadła nie mając dostatecznego poparcia. W 1858 roku ponownie wystosowano apel w sprawie biblioteki, polecając ją uwadze wszystkich towarzyszy

40 Stowarzyszenie Przyjaciółek Młodych Dziewcząt powstało w Genewie w 1877 roku, z zadaniem niesienia pomocy młodym kobietom, będącym w trudnej sytuacji życiowej. Filia tej organizacji aktywnie działała na Pomorzu. Zob.: *Die Innere Mission in Pommern. Festschrift zum 50jährigen Bestehen des Provinzialvereins für Innere Mission in Pommern 1878–1928*, Stettin 1928, s. 177–178; Wśród innych organizacji można wymienić Fundację Salem. Sprawozdanie diakonis tej fundacji wykazało w 1901 roku sumę 442 marek, które 45 osób wpłaciło na księgozbiór biblioteczny. Zob.: *Bericht des Diakonissen- und Kinderhauses Stift Salem in Stettin-Neutorney über die Zeit vom 1. April 1900 bis 31. März 1901*, Stettin 1901, s. 18; Również Ojczyzniane Stowarzyszenie Kobiet w Szczecinie (*Vaterländischer Frauenverein in Stettin*), niosące pomoc w szpitalach oraz w czasie epidemii chorób zakaźnych, propagowało książkę. W okresie pierwszej wojny światowej członkinie rozprowadzały wśród żołnierzy książki i gazety, dbały o to, by w wojskowych wagonach oprócz artykułów spożywczych i higienicznych, było zawsze czterdzieści do pięćdziesięciu książek. Zob.: *Bericht des Provinzialverbandes der Vaterländischen Frauenvereine und des Provinzialvereins vom Roten Kreuz in Pommern über die ersten fünf Kriegsmomente*, Stettin 1915, s. 10 i 12.

41 *Stiftung und erste Jahrzehnte der Bibelgesellschaft zu Stettin. Festschrift zu ihrem hundertjährigen Bestehen*, Stettin, 1916, s. 10 oraz L. Droysen, *Die innere Mission, ihre Aufgaben und Arbeiten in Pommern*, Stargard i. Pomm., 1876, s. 79–83 i „Vierter Bericht der Pommerschen Bibelgesellschaft zu Alt-Stettin”, Stettin 1828; *Dem 36. Kongreß für Innere Mission in Stettin dargeboten vom Provinzial-Verein für Innere Mission*, Stettin 1910, s. 76–77. O istnieniu biblioteki w *Bibel-Gesellschaft für Neu-Vorpommern und Rügen* świadczy stanowisko bibliotekarza wymienione wśród członków zarządu. W Koszalinie Towarzystwo Biblijne działało od 1815 roku. W 1868 roku rozdystrybuowało 523 egzemplarze Biblii i 37 Nowego Testamentu. Zob.: „Kirchliches Amts-Blatt Königl. Konsistoriums der Provinz Pommern” 1868, Nr 10, s. 39.

42 *Wohlfahrtspflege*, dz. cyt., s. 117.

i dobroczyńców. Opublikowany wówczas katalog biblioteczny liczył 78 książek, głównie o treści militarnej i narodowo-patriotycznej⁴³.

W lutym 1847 roku w Szczecinie powołano Towarzystwo Gimnastyczne (Stettiner Turnverein). Już w czerwcu tegoż roku miało ono zarejestrowanych siedemdziesięciu członków (46 kupców, 9 rzemieślników, 7 nauczycieli, 10 urzędników, 4 żołnierzy, 1 aptekarz)⁴⁴. Wśród jego celów i zadań eksponowano konieczność wychowania moralnego i kulturalnego, wzmacnianie cnót obywatelskich oraz wszechstronny rozwój fizyczny i umysłowy. Realizacja tego programu odbywała się poprzez organizowanie ćwiczeń gimnastycznych, fechtunku, gier zespołowych, wykładów, działalność biblioteki oraz współpracę z innymi tego typu organizacjami w Niemczech⁴⁵. Biblioteka służąca aktywizacji życia związkowego, funkcjonowała już od początku istnienia związku – czytamy w księdze pamiątkowej z okazji 75-lecia jego działalności⁴⁶. Nie ma tutaj zgodności co do daty jej powstania, bowiem inne źródło podaje, iż założono ją dopiero w 1860 roku⁴⁷. Biblioteka w 1897 roku liczyła w ośmiu działach 821 książek, czasopism i map⁴⁸. Katalog z 1890 roku wykazywał następujące działy tematyczne: (A) Gimnastyka-podręczniki (B) Fechtunek-podręczniki (C) Czasopisma o treści gimnastycznej (D) Historia gimnastyki (E) Literatura rozrywkowa i popularnonaukowa (F) Czasopisma różne (G) Mapy⁴⁹. Na początku lat dwudziestych wielbiciele gimnastyki mieli do dyspozycji już 1.970 jednostek, z czego 874 pozycje stanowiły książki o treści gimnastycznej, pozyskano też 104 nowe mapy⁵⁰. Oprócz biblioteki dla dorosłych był też liczący 866 książek (1922) księgozbiór przeznaczony dla młodzieży. W starym zasobie biblioteki zgromadzono cenne dzieła, rzadko już spotykane na rynku księgarskim. Na przełomie XIX i XX wieku placówką kierował Richard Strehmann, który rozszerzył dział beletrystyki o niemiecką poezję przełomu wieków⁵¹. W latach dwudziestych sprawy biblioteki pozostawały w gestii kupca A. Kraetkyego⁵². Przygotowane przez niego sprawozdanie za letnie półrocze 1924 roku wykazało 91 czytelników, którzy skorzystali z 212 książek, w tej liczbie z 16 podręczników gimnastyki. Z opłat za wypożyczenia uzyskano 9,04 marki, a na porto i zakupy wydatkowano 8,42 marki. Księgozbiór powiększył się o 44 woluminy i w omawianym okresie liczył 2.277 książek⁵³. Według zestawienia z 1927

43 *Bericht des patriotischen Krieger-Vereins zu Stettin für das Jahr 1858*, Stettin 1858. Zob. też: *Der Patriotische Kriegerverein zu Stettin während der ersten 50 Jahre seines Bestehens. Festschrift zum 50jährigen Jubelfest 8. Januar 1899*, Stettin 1898.

44 *Festschrift zur Feier des neunzigjährigen Bestehens des Stettiner Turnvereins*, Stettin 1937, s. 10.

45 *Satzung für den Stettiner Turn-Verein (Korporation) vom 28. Juni 1887, mit zwei Nachträgen vom 3. Mai 1902, nebst den Ordnungen des Vereins vom 20. Februar 1902 und den Grundgesetzen der Turn-Verbände, welchen der Verein angehört*, Stettin 1902, s. 5.

46 *Festschrift zum 75. Stiftungsfest am 4. und 5. Februar 1847–1922 Stettiner Turnverein*, Stettin 1922, s. 20.

47 *Festschrift zur Feier des neunzigjährigen*, dz. cyt., s. 11.

48 *Der Stettiner Turnverein und die Leibesübungen in Stettin. Festschrift zum 50. Stiftungsfest des Stettiner Turnvereins von Prof. Dr. Hugo Rühl*, Stettin 1897, s. 17.

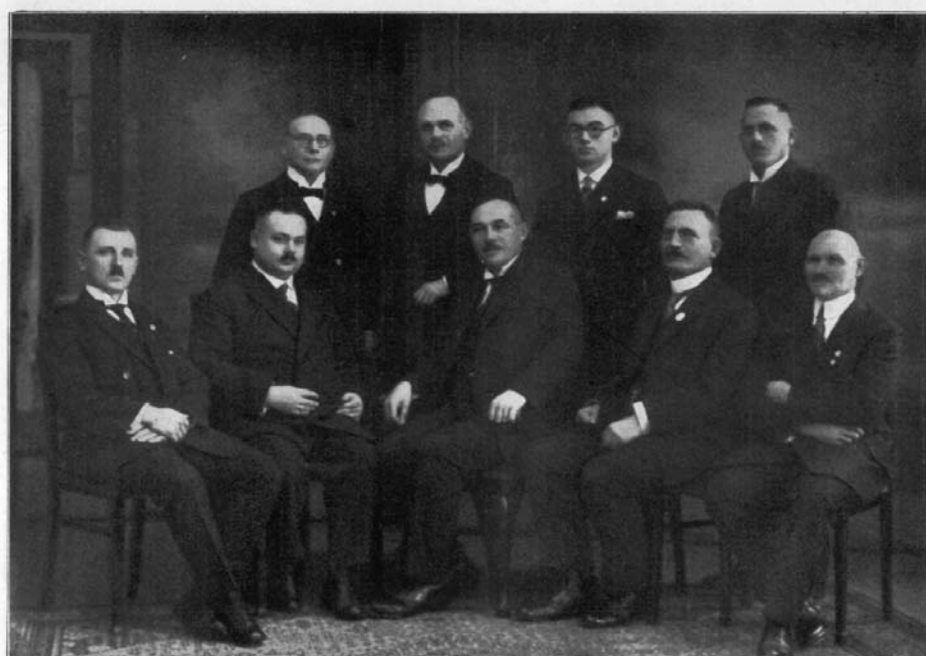
49 *Verzeichniss der Bücherei des Stettiner Turnvereins*, Stettin 1890.

50 *Festschrift zum 75. Stiftungsfest*, dz. cyt., s. 20.

51 Tamże, s. 20.

52 Tamże, s. 39.

53 *Der Stettiner Turn-Verein (Korporation) im Sommerhalbjahr 1924*, „Nachrichtenblatt des Stettiner Turnvereins“ 1924, Nr 21, s. 12.

Der Vorstand 1927.

G. Marquardt Hauswart.	H. Kretz Bücherwart.	H. Marggraff II. stellv. Turnwart.	H. Meyer I. stellv. Turnwart.
F. Zinner Turnwart.	R. Schander Schriftwart.	Dr. H. Blumcke Vorsigender.	H. Döflner Kassenwart.
			W. Marquardt Gerätewart.

Zarząd Szczecińskiego Towarzystwa Gimnastycznego

roku biblioteka liczyła już 3.107 woluminów. Roczny przyrost stanowiło 366 książek o treści gimnastycznej i 58 o treści naukowej⁵⁴.

Nawiązując do wzmianki o bibliotekarzach trzeba wspomnieć, iż statuty towarzystw gimnastycznych, zawierały odnośne paragrafy dotyczące ich pracy. Statut z 1860 roku zobowiązywał bibliotekarza do znajomości najnowszej literatury dotyczącej gimnastyki oraz przedstawiania zarządowi propozycji zakupu niezbędnych dzieł, co odnotować można jako wytyczanie drogi do coraz bardziej profesjonalnego traktowania bibliotekarstwa w kręgu niektórych związków i stowarzyszeń⁵⁵. Statut Towarzystwa z 1902 roku w paragrafie 27 precyzował dla bibliotekarzy następujące zadania: kierowanie całością prac biblioteki czyli prowadzenie katalogu, ksiąg inwentarzowych, wypożyczanie oraz wykonywanie czynności biurowych⁵⁶.

Przykładem popularności towarzystw gimnastycznych, które stanowiły istotną część życia kulturalnego mieszczaństwa, była inicjatywa powołania w Szczecinie w 1859 roku

54 *Festschrift zum 80. Stiftungsfest des Stettiner Turn-Vereins (Korporation) 1847–1927*, Stettin 1927, s. 111.

55 *Grund-Gesetz des Stettiner Turn-Vereins. Festgestellt durch die Haupt-Versammlung vom 19. April 1860*, Stettin 1860, s. 8.

56 *Satzung für den Stettiner Turn-Verein*, dz. cyt., s. 14.

Męskiego Towarzystwa Gimnastycznego (*Männer-Turn-Verein*), ze sztandarowym celem popularyzacji sztuki gimnastycznej. Także to stowarzyszenie posiadało mały zasób książkowy pozostający pod opieką sekretarza⁵⁷. Podobnie założone w 1882 roku Kupieckie Towarzystwo Gimnastyczne (*Kaufmännische Turn-Verein*), dysponowało podręczną biblioteką dla przodujących w gimnastyce i pragnących pogłębić wiedzę teoretyczną z tego zakresu. Zasobem tym kierował sekretarz związku⁵⁸. Przejawia się tutaj typowa tendencja do pozostawiania małych bibliotek w gestii sekretarza związku lub towarzystwa. Większymi zasobami zajmował się bibliotekarz określany zwykle jako *Bibliothek-Aufseher* lub *Bibliothek-Diener*.

Szczeciński Jacht-Klub (*Stettiner Yacht-Club*), w 1925 roku w swojej nowej siedzibie czyli wielofunkcyjnym budynku na Gocławiu, umieścił na pierwszym piętrze klubową bibliotekę⁵⁹. Również szczeciński klub turystyczny (*Stettiner Touristen-Club*), zgromadził księgozbiór liczący w 1888 roku 52 mapy i 80 książek. Była to liczba wystarczająca, by zatrudnić bibliotekarza W. Paula. W latach 1882–1888 na zakup książek i map przeznaczono kwotę 178, 95 marek, co w porównaniu z innymi wydatkami można uznać za sumę znaczącą⁶⁰. Te małe placówki służyły głównie członkom klubów sportowych.

Biblioteki powoływano w organizacjach o charakterze gospodarczym. Pomorskie Towarzystwo Ekonomiczne (*Pommersche Ökonomische Gesellschaft*), założone w Koszalinie już na początku XIX wieku w celu ochrony interesów właścicieli ziemskich oraz propagowania postępu agrotechnicznego, dysponowało biblioteką, o której wiemy ze statutu towarzystwa, który w paragrafach 22 i 26 wymieniał ją jako jeden ze środków realizacji zadań Towarzystwa oraz powierzał opiece sekretarza. Nasuwa to przypuszczenie, iż księgozbiór musiał być niewielki⁶¹. Również filie towarzystw ekonomicznych wielu pomorskich miast dysponowały zbiorami. Biblioteka Towarzystwa Ekonomicznego w Lęborku pozostawała w pieczy dyrektora, o czym dowiadujemy się również ze statutu. Oddział szczeciński Pomorskiego Towarzystwa Ekonomicznego dysponował biblioteką rejestrującą w 1838 roku 137 książek i czasopism w 203 woluminach⁶².

Bardzo liczne były rolnicze stowarzyszenia społeczne, szczególnie w początkach XX wieku. Większość z nich organizowała księgozbiory. W Szczecinie Izba Rolna utworzyła bibliotekę, w której dzieła popularnonaukowe i literatura beletrystyczna były udostępniane

57 *Verfassung für der Männer-Turn-Verein*, Stettin 1860, s. 9.

58 *Blätter zur Erinnerung an die ersten 25. Jahre des Kaufmännischen Turn-Vereins zu Stettin 1882–15. Februar – 1907*, Stettin 1907, s. 14.

59 *50 Jahre Stettiner Yacht-Club 1877 bis 1927*, Stettin 1927, s. 51. Biblioteka posiadała w większości oczywiście księgozbiór o tematyce morskiej.

60 *Bericht über die Thätigkeit des Stettiner Touristen-Clubs in dem Zeitraum vom 16. September 1882 bis zum 1. September 1888*, Stettin 1889, s. 14–16. Inne wydatki związku to: porto 41,77 marek, ogłoszenia 74, 25, odznaki związkowe, 17,50.

61 *Statuten der Pommerschen Ökonomischen Gesellschaft*, Schlawa 1847, s. 5–15. Również filie Towarzystw Ekonomicznych wielu pomorskich miast dysponowały zbiorami. Biblioteka Towarzystwa Ekonomicznego w Lęborku pozostawała w pieczy dyrektora, o czym dowiadujemy się również ze statutu. Zob.: *Statuten für den Zweig-Verein der Pommerschen Ökonomischen Gesellschaft Launenburgischerkreises* [w:] *Verhandlungen der Pommerschen Ökonomischen Gesellschaft in der ordentlichen General-Versammlung zu Stolpe am 20. April 1838*, Stolp 1838, s. 20–23.

62 *Bibliothek des Stettiner Zweig-Vereins der Pomm. ökonom. Gesellschaft*, Stettin [1838].

nieodpłatnie członkom Izby oraz uczniom szkół rolniczych⁶³.

Związek Rolniczy na Rugii (*Landwirtschaftlicher auf Rügen*) posiadał bibliotekę usystematyzowaną w działach rzeczowych. Do rękopiśmiennego katalogu dołączony został dziennik wypożyczeń prowadzony od 1858 roku, dzięki któremu możemy prześledzić proces udostępniania w tej placówce.

Dużą wagę do gromadzenia zbiorów przywiązywało Towarzystwo Popierania Handlu Zamorskiego (*Verein zur Förderung überseeischer Handelsbeziehungen zu Stettin*), obchodzące w 1922 roku pięćdziesięciolecie istnienia. Grupa inicjatywna Towarzystwa uznała, iż Szczecin pomimo swego korzystnego położenia geograficznego nie zajmuje należytego mu miejsca w handlu transatlantyckim. By zmienić tę sytuację postanowiono w ramach powołanego Towarzystwa, ułatwić młodym ludziom (szczególnie warstwie kupieckiej), zdobywanie doświadczeń poprzez kontakty handlowe na pozaeuropejskich rynkach⁶⁴.

Zebrania Towarzystwa odbywały się początkowo gościnnie w hotelu de Prusse, w pomieszczeniach Giełdy i czytelnia Muzeum Pomorskiego. Szybko wyłoniła się potrzeba uzyskania własnego lokalu i zorganizowania w nim księgozbioru. Autorytet, energia i osobiste zaangażowanie członków sprawiły, iż w 1873 roku otwarto pierwszą własną siedzibę przy Wielkiej Odrzańskiej (*Große Oderstraße*). Znalazły w niej miejsce sale lekcyjne, sala posiedzeń, mieszkanie sekretarza i czytelnia, w której oprócz wykładów organizowano dla młodzieży głośne czytanie dobrych książek. Katalog biblioteki wydany w 1904 roku zawierał 2.559 tytułów książek i czasopism w 2.853 woluminach. W zbiorach znalazła się beletrystyka podzielona na literaturę w języku niemieckim i w językach, jakich uczono na kursach organizowanych przez Towarzystwo, czyli w angielskim, francuskim i hiszpańskim. Literatura niemiecka obejmowała dzieła autorów

Date	Name	Title	Notes
1858. Mai 25	...	...	...
1858. Juni 5	...	...	...
1858. Juni 19	...	...	...
1858. Juni 28	...	...	...
1858. Juli 10	...	...	...
1858. Juli 22	...	...	...
1858. Juli 28	...	...	...
1858. Aug 1	...	...	...
1858. Aug 11	...	...	...
1858. Aug 18	...	...	...
1858. Aug 25	...	...	...
1858. Sept 1	...	...	...
1858. Sept 8	...	...	...
1858. Sept 15	...	...	...
1858. Sept 22	...	...	...
1858. Sept 29	...	...	...
1858. Okt 6	...	...	...
1858. Okt 13	...	...	...
1858. Okt 20	...	...	...
1858. Okt 27	...	...	...
1858. Nov 3	...	...	...
1858. Nov 10	...	...	...
1858. Nov 17	...	...	...
1858. Nov 24	...	...	...
1858. Dec 1	...	...	...
1858. Dec 8	...	...	...
1858. Dec 15	...	...	...
1858. Dec 22	...	...	...
1858. Dec 29	...	...	...

Dziennik wypożyczeń biblioteki Związku Rolniczego na Rugii zamieszczony w katalogu bibliotecznym

63 „Jahresbericht der Landwirtschafts-Kammer zu Stettin über den Zustand der Landeskultur in der Provinz Pommern für das Jahr 1899”, Stettin 1900, s. 67–68. Zob. też: M. Wielguszowa, *Książka rolnicza w Polsce, jej powstanie i związki z produkcją (od XVI do końca XVIII wieku)*. Studium księgoznawcze „Roczniki Biblioteczne” 1991, z. 1–2, s. 121–132.

64 *Festschrift zum fünfzigjährigen Bestehen des Vereins zur Förderung überseeischer Handelsbeziehungen zu Stettin*, Stettin 1922, s. 22–50. Zob. też: *Verein zur Förderung überseeischer Handelsbeziehungen zu Stettin. 1872–1876*, Stettin 1877.

znanych z bibliotek ludowych: Freytaga, Ganghofera i Raabe. Główny zrąb księgozbioru tworzyły jednak dzieła o tematyce geograficznej, gospodarczej i przyrodniczej. Trzeba przyznać, iż wybrane starannie, ujawniające ścisłą więź z preferowanymi przez Towarzystwo kierunkami działań⁶⁵.

Korzystanie z bibliotek stowarzyszeniowych było z reguły dla ich członków nieodpłatne, chociaż w praktyce należało często uiścić kaucję za wypożyczone egzemplarze. Tak było w bibliotece Szczecińskiego Stowarzyszenia Rzemieślników (*Stettiner Handwerker Verein*), w której zastaw wynosił jedną markę. Po czterech tygodniach wypożyczenia, czytelnik za dziesięć fenigów dostarczanych przez posłańca do kasy Stowarzyszenia, mógł przedłużyć termin użytkowania książki. W zimowym półroczu udostępniano zbiory trzy razy w tygodniu, w letnim dwa razy⁶⁶. Bibliotekę posiadało także biuro Izby Rzemieślniczej w Szczecinie. W 1906 roku liczyła ona 158 tomów, które Izba otrzymała jako gratisowe egzemplarze recenzenckie. Na równi z tymi wpływami dokonywano zakupów książek służących urzędnikom do pracy i nauki⁶⁷.

Jednym z najstarszych w Szczecinie był Związek Młodych Kupców (*Verein junger Kaufleute*), sięgający początkami XVII wieku. Nie mogło i w tej organizacji zabraknąć biblioteki. Na podstawie katalogu stwierdzamy, iż nie rozwijała się ona w wyraźnym powiązaniu z historycznie ukształtowanymi funkcjami związku. Katalog tej biblioteki mógłby bowiem być katalogiem jednej z bibliotek ludowych. Inspiracje płynące z *Volksbücherei* są tutaj wyraźne. W dziale pierwszym, najobszerniejszym, bo liczącym 1.312 woluminów zatytułowanym: *Literatura piękna, klasyka, dzieła zebrane, czasopisma o treści beletrystycznej*, znalazły się tytuły książek autorów najbardziej cenionych w bibliotekach ludowych. Pozostałe działy liczyły po kilkadziesiąt lub kilkaset pozycji⁶⁸. Czytelnia biblioteki oferowała bogaty wybór gazet i czasopism. O tym, iż cieszyła się dużym zainteresowaniem, świadczą sprawozdania Związku. W okresie sprawozdawczym 1887/1888 wypożyczono 5.209 książek, zakupiono 55 nowych dzieł a wielkość księgozbioru zamknęła się liczbą 2.665 woluminów⁶⁹.

65 *Bücherverzeichniss des Vereins zur Förderung überseeischer Handelsbeziehungen zu Stettin*, Stettin 1904, 98 s.; *Nachtrag zum Bücherverzeichniss des Vereins zur Förderung überseeischer Handelsbeziehungen zu Stettin*, Stettin 1911, 26 s. W katalogu piśmiennictwo uszeregowano w następujących działach: I *Literatura piękna- język niemiecki*, II *język angielski*, III *język francuski*, IV *język hiszpański* V *Czasopisma różnej treści* VI *Geografia, podróże, etnologia, krajoznawstwo* VII *Czasopisma geograficzne i roczniki towarzystw geograficznych i kupieckich* VIII *Historia i biografie* IX *Gospodarka narodowa, wiedza o państwie i prawie, handel, statystyka* X *Językoznawstwo, słowniki* XI *Varia, mapy i atlasy*.

66 *Stettiner Handwerker-Verein- Bibliotheks Ordnung* [b.m.r.] 1 k.

67 „Jahresbericht der Handwerks-Kammer zu Stettin 1905–1906”, Stettin 1906, s. 11.

68 Dział (2) *Historia, biografie pamiętniki, historia kultury* 269 wol., Dział (3) *Historia literatury, sztuka, eseje* 112 wol., Dział (4) *Geografia, krajoznawstwo, podróże, statystyka, państwo, prawo, handel, językoznawstwo* 371 wol. Dział (5) *Nauki przyrodnicze, filozofia* 49 wol., Dział (6) *Literatura w języku francuskim* 192 wol., Dział (7) *Literatura w języku angielskim* 404 wol. Zob.: *Katalog der Bibliothek des Vereins junger Kaufleute zu Stettin*, Stettin [1888], 128 s.; *I Nachtrag zu dem Katalog der Bibliothek des Vereins junger Kaufleute zu Stettin. Abgeschlossen März 1892*, Stettin 1892, 20 s.; *IV Nachtrag zu dem Katalog der Bibliothek des Vereins junger Kaufleute zu Stettin*, Stettin 1906, 22 s.

69 „Jahresbericht des Vereins junger Kaufleute zu Stettin das Verwaltungsjahr 1887/1888”, Stettin 1888, s. 5. Wśród periodyków dostępnych w czytelnicy w sprawozdaniu wymieniono: „Ostsee Zeitung”, „Neue Stettiner Zeitung”, „Stettiner General Anzeiger”, „National Zeitung”, „Berliner Börsen Zeitung”, „Vossische Zeitung”, „Berliner Tageblatt”, „Tägliche Rundschau”, „Schlesische Zeitung”, „Kaufmannische Blätter”, „Pall-Mall Gazette”, „New Yorker Handelszeitung”, „Freihandels Correspondenz”. Sprawozdania z lat dwudziestych wymieniają na-

Urozmaicone formy udostępniania stosowała biblioteka stowarzyszenia kulturalnego Abendhalle, założona 1 stycznia 1854 roku. Dzieła ujęte w drukowanym katalogu biblioteki, wypożyczano na dwa tygodnie, nowości zakupione w trakcie roku na osiem dni, a czasopisma na cztery dni. Książki i czasopisma, plany i mapy udostępniano w ciągu całego tygodnia od 10.00 do 11.00 i od 16.00 do 17.00, aczkolwiek lokal biblioteczny czynny był w godzinach od 9.00 do 14.00 i 16.00 do 22.00 służąc rozmaitym celom. Hołdujący innym zajęciom niż lektura i przeszkadzający czytającym, mogli zostać upomnieni przez bibliotekarza. Dyrekcja placówki (Grawitz, Quistorp, Wendisch, Meyer, Dräger), decydowała o środkach finansowych dla biblioteki oraz w pewnej mierze o profilu zbiorów. Książki nabywano uwzględniając dezyderaty czytelników wpisywane do specjalnej księgi⁷⁰. Większość opiekunów omawianych bibliotek, rekrutujących się spośród członków towarzystw, poza nielicznymi wyjątkami, nie posiadało żadnego przygotowania do tej pracy. Regulaminy biblioteczne zwykle ogólnikowo i marginalnie wzmiankowały o ich obowiązkach. Na uwagę zasługuje więc paragraf 23 regulaminu Abendhalle, bardziej szczegółowo traktujący osobę bibliotekarza. Zgodnie z nim, bibliotekarz rezygnujący ze stanowiska, zobowiązany był poinformować o tym dyrekcję z sześciotygodniowym wyprzedzeniem. Przez tę mógł być zwolniony w trybie natychmiastowym, jeżeli pozwolił sobie na grubiańską obelgę wobec członków Towarzystwa, trwał w nieposłuszeństwie wobec dyrekcji, wykazywał niedbałość w pełnieniu swoich obowiązków, dopuścił się malwersacji, wypożyczał książki osobom nie zrzeszonym w Towarzystwie, jeżeli z powodu choroby nie mógł wykonywać swego zawodu, wreszcie, jeżeli w wyniku przeprowadzonego przez władze dochodzenia był przetrzymywany w areszcie dłużej niż osiem dni⁷¹.

Typowe stowarzyszeniowe biblioteki posiadały: Towarzystwo Casino (Casino Gesellschaft), Teatr Miejski (Stadttheater), Dom Koncertów i Stowarzyszeń (Konzert und Vereinhaus) oraz Klub Szczecina (Club von Stettin)⁷². Ten ostatni powstał w 1905 roku z inicjatywy młodych ludzi – w większości synów znanych i cenionych w mieście kupców i przemysłowców. Po zakończeniu edukacji, często zagranicznej, dawni szkolni koledzy wystąpili z inicjatywą wspólnych spotkań mających na celu odnowienie koleżeńskich więzi oraz wymianę doświadczeń. Pierwsze spotkania organizowano w winiarni H. Kettner i Sohn, by później przenieść się do restauracji hotelu Preußenhof, gdzie przyszłe kupieckie i przemysłowe elity, miały zarezerwowany *Stammtisch* czyli stół dla grona stałych gości. Wkrótce spotkania przybrały ramy bardziej instytucjo-

zwisko bibliotekarza L. Schlaga. Zob.: „Jahres-Bericht des Vereins junger Kaufleute zu Stettin eingetragener Verein gegründet 1687 über das Verwaltungsjahr 1920–1921, Stettin 1921, s. 2.

70 *Bibliotheks-Gesetze der Abendhalle in Stettin*, Stettin 1854, 1–13. *Abendhalle* było towarzystwem założonym w 1836 roku, w celu integracji rodzin kupieckich i konsułów rezydujących w Szczecinie. Zob. też: *Gesetze der Abend-Halle. Stettin, den 17. September 1836*, Stettin 1836.

71 Tamże, s. 12.

72 *Gesetze der Casino-Gesellschaft*, Stettin 1841, s. 1–23, oraz *Statuten der Neuen Casino-Gesellschaft*, Stettin 1853, s. 1–6; Sprawozdanie finansowe Teatru Miejskiego wykazuje wydatki na bibliotekę, które w 1899 roku wyniosły 2000 marek. Zob.: O. Mummert, *Geschichte des Stettiner Stadt-Theaters 1849–1899*, Stettin 1899, s. 28; O bibliotece w Domu Koncertowym wiemy z licznych ogłoszeń prasowych, w których wymieniana jest tamtejsza czytelnia służąca jako miejsce wykładów wielu znanych osób. Zarówno biblioteka teatralna jak i w Domu Koncertowym tworzyły niewielkie księgozbiory specjalistyczne dotyczące sztuki, teatru i muzyki.

nalne, pozyskano własną siedzibę w której urządzono jadalnię, pokój bilardowy, salę posiedzeń oraz czytelnię. Członkowie klubu mogli tutaj korzystać na miejscu z książek, gazet i czasopism⁷³.

Działające w Szczecinie na początku XX wieku Dürer-Gesellschaft, zostało powołane w 1903 roku jako filia Dürer-Bund czyli Towarzystwa założonego (1902) z inicjatywy Ferdinanda Avenarius (1856–1923) publicysty, krytyka sztuki, związanego z czasopiśmem „Kunstwart”. Wśród licznych filii Dürer-Bund, które działały w Chemnitz, Braunschweigu, Halle, Kiel, Osnabrück, Lipsku, Nördlingen, Schneebergu, Dessau, Friedrichshagen, Hamburgu, jako ważniejszą wymieniano również tę w Szczecinie.

Szczecińskie Dürer-Gesellschaft miało na celu podnoszenie poziomu życia estetycznego i wspieranie działań popularyzujących sztuki piękne, literaturę i muzykę. Zgodnie z wytyczoną linią programową, organizowano wystawy, konkursy, wykłady, wieczory literackie, podejmowano też współpracę z urzędami i stowarzyszeniami o podobnym profilu. Jako przykłady wspólnych przedsięwzięć mogą służyć: zorganizowana razem z władzami miejskimi w 1911 roku, wystawa sztuki cmentarnej *Ausstellung Friedhofskunst, Stettin*, czy prelekcje profesora Edmunda Engela z Berlina poświęcone twórczości Szekspira, a odbywające się na przełomie 1912/1913 roku w siedzibie Evangelisches Vereinshaus.

Na szerszą skalę Dürer-Gesellschaft włączyło się też w walkę z literaturą brukową. Aktywnie na tym polu działał Erwin Ackerknecht, będący członkiem, a później przewodniczącym, Towarzystwa. W 1911 roku w Szczecinie, podobnie jak w Hamburgu, Bremie i Hanowerze zorganizowano objazdową wystawę poświęconą tej tematyce, powołano też komisję złożoną z przedstawicieli związków i urzędów oraz osób prywatnych, zainteresowanych zwalczaniem literatury brukowej. Zadaniem komisji było prowadzenie działalności propagandowej na rzecz dobrej, wartościowej literatury.

W obszarze zainteresowań Towarzystwa znalazło się również nowe medium, jakim było kino. Zwracano tutaj szczególną uwagę na możliwości edukacyjne kinematografu oraz eliminowanie treści niewłaściwych dla dzieci i młodzieży. Toteż w 1914 roku, kiedy w Szczecinie otwarto wzorcowe kino „Urania”, nie mogło zabraknąć przy tym przedsięwzięciu Towarzystwa im. Dürera.

Instrumentem pomocnym w realizacji zadań musiał być i księgozbiór. Biblioteka dysponowała zasobem książek z takich dziedzin jak architektura, malarstwo, literatura piękna. Członkom udostępniano książki bezpłatnie na trzy tygodnie za okazaniem legitymacji, która służyła jednocześnie jako karta biblioteczna.

Towarzystwo było neutralne politycznie i wyznaniowo. W jego skład mogły wchodzić zarówno pojedyncze osoby, jak też związki i korporacje posiadające osobowość prawną. Przyjęcia w poczet członków w oparciu o ustny lub pisemny wniosek, dokonywał zarząd. Osoby stowarzyszone zobowiązane były do uiszczenia opłaty członkowskiej, wynoszącej sześć marek w każdym roku sprawozdawczym, czyli od 1 października do 30 września.

73 *Die Entstehung und der Werdegang unseres Club von Stettin. Erzählt von Fritz Günther 1905–1930*, Stettin 1930, s. 1–25.

Jednorazowa wpłata dwustu marek zwalniała z opłat członkowskich dożywotnio, natomiast darowizna w wysokości tysiąca marek, zapewniała uhonorowanie na liście mecenasów Towarzystwa również po śmierci darczyńcy.

Dürer-Gesellschaft mające u swych początków siedzibę przy dzisiejszej ulicy Kardynała Stefana Wyszyńskiego (*Breite Straße*) w księgarni Dannenberg (*Buch und Kunsthandlung Dannenberg & Cie*) na przestrzeni lat zmieniało miejsce urzędowania, zmieniał się również zarząd. W 1907 roku w jego skład wchodził: jako pierwszy przewodniczący Max Steinmetz, drugim przewodniczącym był kupiec Franz Dischler, skarbnikiem i bibliotekarzem księgarz Hans Meyer. W 1911 roku obserwujemy zmieniony skład zarządu, w którym pierwszym przewodniczącym był architekt Viktor Höfert, drugim aptekarz dr Edmund Springer, pierwszym sekretarzem nauczyciel i regionalista Martin Reepel, drugim dyrektor Cmentarza Centralnego Georg Hannig, pierwszym skarbnikiem księgarz Hans Meyer, drugim Wilhelm Starck. Członkami natomiast byli: wspomniany już Erwin Ackerknecht, dyrektor Biblioteki Miejskiej, Friedrich Ackermann, nadburmistrz miasta Szczecina, Artur Bartels, urzędnik miejski Georg Behm i dyrektor Muzeum Miejskiego Walter Riezler. W latach następnych przewodniczącym został Erwin Ackerknecht. Zarząd, jak widzimy, tworzyli reprezentanci elit umysłowych Szczecina, jego członkami byli przedstawiciele inteligencji pracującej – lekarze, aptekarze, nauczyciele, prawnicy – czyli ci, którzy w większości stanowili skład osobowy związków i stowarzyszeń i wpłynęli na kształtowanie kulturalnego oblicza miasta⁷⁴.

BIBLIOTEKI INSTYTUCJI PAŃSTWOWYCH, WYZNANIOWYCH I INNYCH

Wśród wielu różnych typów placówek bibliotecznych, odnotowujemy biblioteki władz i urzędów, należące do bibliotek specjalnych. U podstaw ich koncepcji leżało gromadzenie zbiorów z konkretnej dziedziny oraz określony krąg odbiorców. Niektóre z nich, jak biblioteki radzieckie-magistrackie organizowano już w końcu XIV wieku. Nowożytna państwowość, której zręby powstają w tym czasie, wymagała dobrze zorganizowanej kancelarii. I to właśnie kancelaryjne zbiory – rękopiśmienne i drukowane, staną się załącznikiem bibliotek magistrackich⁷⁵.

Początkowy etap ich rozwoju to małe księgozbiory podręczne, tworzone obok bieżących wytworów kancelaryjnych: protokołów, kronik itp., drugi, wnoszący nowe elementy, polegał na rozszerzeniu zbiorów, które zaczęły napływać w formie darów, obejmowały też różne dziedziny wiedzy.

Pierwsze biblioteki magistrackie powstały w takich miastach jak: Norymberga (1370), Lüneburg (1400), Ratyzbona, Bazylea, Lipsk (1471). W 1535 roku istniała biblioteka

⁷⁴ *Bücherverzeichnis der Dürergesellschaft Stettin*, Stettin [br.].

⁷⁵ *Biblioteki magistrackie (radzieckie)*, [w:] *Encyklopedia Wiedzy o Książce*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1971, szp. 252–254.

Znaki proveniencyjne biblioteki rejencji szczecińskiej

strukturę i zakres kompetencji tego organu administracyjnego.

Rejencjom pomorskim podlegały sprawy administracji ogólnej, kwestie podatkowe, policyjne, zarządu domen, kościelne, szkolne (szkolnictwa niższego i zawodowego), nadzoru nad instytucjami kultury i samorządu⁸⁰. Pomocą w realizacji zadań stawia-

magistracka w Poznaniu⁷⁶. Znana była Bibliotheca Senatus Gedanensis (1596)⁷⁷. Biblioteki magistrackie posiadały wszystkie większe miasta. Bogatymi zbiorami dysponowały te w Toruniu, Elblągu, Wrocławiu⁷⁸. Rozmaicie układały się ich losy. Często łączono je z innymi księgozbiorami, wchłaniały je biblioteki miejskie. Te, które pozostały zbiorami samoistnymi, służyły radom miejskim i urzędnikom, którzy sprawowali ich kierownictwo, decydowali o gromadzeniu, zakupie i udostępnianiu. Czasami obowiązki te wypełniali sekretarze miejscy. Uprawnionymi do korzystania z bibliotek magistrackich byli rajcy, syndycy, pisarze miejscy, lekarze, aptekarze, nauczyciele.

Pomorze będące w XIX wieku jedną z dziesięciu prowincji państwa pruskiego, dzieliło się początkowo na dwie rejencje: szczecińską i koszalińską (1815). W 1818 roku utworzono jeszcze rejencję stralsundzką (połączoną w 1932 roku ze szczecińską)⁷⁹. Na przestrzeni lat rozszerzano

76 Biblioteka Radziecka w Poznaniu powstała w XVI wieku (...) posiada księgi z samych początków tego stulecia i niektóre jeszcze wcześniejsze (...). Biblioteka dawna stanowi zrab rozszerzonej znacznie w XIX wieku instytucji. W pierwszej połowie tegoż stulecia weszły w skład biblioteki prawie wyłącznie wydawnictwa periodyczne, używane przez czynniki administracyjne. Za: Biblioteki wielkopolskie i pomorskie. Praca zbiorowa pod redakcją Stefana Wierczyńskiego. Poznań 1929, s. 15 i n.

77 Biblioteka Rady Miejskiej Gdańska (Bibliotheca Senatus Gedanensis) miała za zadanie służyć przede wszystkim ówczesnym szkołom gdańskim, głównie zaś Gimnazjum, w budynku którego znalazła też siedzibę. Zob.: Bibliotheca Senatus Gedanensis 1596–1996. Dzieje i zbiory. Praca zbiorowa pod redakcją Marii Babnis i Zbigniewa Nowaka. Gdańsk 1998.

78 Biblioteka Magistratu Toruńskiego zawiera kilkaset ogromnych woluminów. Są to po większej części akta urzędowe dotyczące się miasta Torunia, ale wiele jest tu i tak zwanych Sylfa rerum, zawierających kopie ustaw, proklamacji, listów urzędowych, prywatnych lub publicznych, wierszy, satyr, mów itd. Wszystko to zawiera nieocenione materiały do dziejów i obyczajów w Polsce. W: Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych tak niegdyś byłych jako i obecnie istniejących w krajach dawną Polskę składających, a mianowicie: w Królestwie Polskim, Galicyi, W. Ks. Poznańskiem i Zachodnich Guberniach Państwa Rosyjskiego, Porządkiem abecadlowym miejsc ułożona przez Franciszka Radziszewskiego. Kraków 1875, s. 84. Tam również wiadomości o bibliotekach magistrackich w poszczególnych miastach.

79 A. Wielopolski Ustrój polityczny Pomorza Zachodniego w XIX wieku. Poznań 1965, s. 42. Zob. też: S. Salmonowicz, Administracja i prawo w prowincjach pomorskich. W: Historia Pomorza. T. 4, cz. I (1850–1918), Toruń 2000.

80 M. Stelmach, Kancelaria pruskich urzędów administracji państwowej na przykładzie rejencji w latach 1808–1945.

Bücherei- und Archiv-Verwaltung der Regierung Stettin.			
<u>Bücherkennzeichen.</u>			
<u>Titel</u>	<u>Erläuterung</u>	<u>Titelfarbe</u>	<u>Standort</u> (I unten) (II oben) <u>Bemerkungen</u>
I	Staatswissenschaft Volkswirtschaftslehre		I
II	Handel u. Schiffahrt Kinnwesen Maas u. Gewicht		I
III	Gewerbe, Landwirtsch. Innungswesen		I
IV A B C	Kaus. u. Landwirtschaft, Kautelen Forschwesen Berg. u. Hüttenkunde		I

Oznaczenia stosowane w bibliotece rejencji szczecińskiej

nych rejencjom, były biblioteki, które zorganizowano w Szczecinie, Koszalinie i Stralsundzie.

Początki szczecińskiej Regierungsbibliothek sięgają pierwszej dekady XIX wieku.

W zbiorach Archiwum Państwowego w Szczecinie zachowały się materiały pozwalające prześledzić dzieje tej placówki bibliotecznej, jej początki, narastanie księgozbioru, wykorzystanie zasobów⁸¹. Regulamin biblioteki rejencji szczecińskiej, zamieszczony w katalogu z 1829 roku stanowił, iż jest ona dostępna głównie urzędnikom wyższego szczebla administracji, przynosił także spis zawartości o tyle ciekawy, że obrazujący wewnętrzną organizację i źródła zasilania zbiorów⁸². Z notek (zamieszczonych w nawiasach) przy niektórych tytułach, wnioskujemy o egzemplarzach z bibliotek konsystorza (Konsistorial-Bibliothek) i Wutstracka (Wutst. Bibliothek).

We wspomnianym wyżej katalogu (1829), księgozbiór podzielono na działy rzeczowe, w których opisy ponumerowane bieżąco, zawierały nazwisko autora, tytuł dzieła, miejsce wydania i dodatkowo format książki.

Regulamin biblioteczny z 1868 roku powtarzał informację, iż uprawnionymi do korzystania ze zbiorów byli urzędnicy Naczelnego Prezydium Prowincji Pomorskiej, przedstawiciele Kolegium Szkolnego i Królewskiego Kolegium Medycznego, członkowie starostwa

Szczecin 1981, s. 53 i n.

81 Archiwum Państwowe w Szczecinie. 0092 Rejencja Szczecińska. Wydział Prezydialny (Regierung Stettin) sygn. 250–257, 264–268.

82 Verzeichniß der Bücher und Charten in der Bibliothek der Königl. Regierung zu Stettin. Stettin 1829.

Znaki i zapiski własnościowe bibliotek rejencji stralsundzkiej i koszalińskiej

powiatowego oraz inne osoby za zgodą prezydium rejencji na podstawie pisemnego wniosku. Udostępniano w godzinach od 10.00 do 13.00. Dzieła sztychowane, rękopisy i mapy wydawano na podstawie specjalnego rewersu. Biblioteka licząca wówczas ponad dwa tysiące woluminów podzielona była na 24 działy, wśród których znalazły się handel i żegluga, mennictwo, miary i wagi, rzemiosło, finanse, rachunkowość, statystyka, gospodarka, prawo, nauki przyrodnicze. Spośród kartografików, w większości siedemnastowiecznych, wyróżnia się mapa Pomorza, autorstwa Lubinusa – *Lubini grosse Karte von Pommern*, (1618), ozdabiająca salę konferencyjną. W dziale XVI katalogu zatytułowanym: *Historia, biografie, pamiętniki, heraldyka*, na szczególną uwagę zasługuje poddział *Pommern*, w którym umieszczono wytwory pierwszych szczecińskich oficyn drukarskich, ukazujące jednocześnie rozwój pomorskiej historiografii⁸³.

Urzędy miejskie posiadały biblioteki, tworzone zgodnie z ówczesnymi trendami reformatorskimi⁸⁴. Po 1806 roku rządzące elity uznały, iż nadszedł czas przeprowadze-

83 *Verzeichniss der Bücher und Karten in der Bibliothek der Königlichen Regierung zu Stettin*, Stettin 1868.

84 Zob.: S. Salmonowicz, *Administracja i prawo w prowincjach pomorskich*, [w:] *Historia Pomorza*, T. 4, cz. I (1850–1918), Toruń 2000.

Pieczętki magistratów Wolina i Kołobrzegu zamieszczone w egzemplarzach książek magistrackich bibliotek

Der Königlichem Regierung in Stettin

von dem Verfasser.

Karlsruhe/B. 2. 15ten Juni 1910.

Książki zawsze pozostają zmiennym świadectwem, szczególnie te, które odzywają się głosami dawnych czytelników i komunikują ważne treści, jak chociażby egzemplarze z dedykacjami. Powyżej dedykacja dla rejencji szczecińskiej podpisana przez autora Wilhelma Benoit na egzemplarzu książki „Geschichte der Familie Benoit von 1621 bis 1909”. Karlsruhe 1909

nia głębokich reform ustrojowych w ramach których należy przekształcić administrację terytorialną.

Książnica szczecińskiego Magistratu dysponowała pokaźną biblioteką, której zbiory uporządkowane były w ośmiu działach od (A) do (H). Dział dziewiąty stanowiły broszury. Książki w dziale (A) szeregowano według formatów: folio, quarto i octavo. Miały one charakter naukowy. W pozostałych działach książki klasyfikowano alfabetycznie według nazwisk autorów, przy czym tematycznie pozycje te odnosiły się do konkretnych agend magistratu. Książki w dziale (B), umieszczone w dużej Sali Ratusza, były głównie zbiorem ustaw, dzienników urzędowych i rozporządzeń ministerialnych, stanowiących księgozbiór podręczny dla członków magistratu. Dział (C), zawierający zbiory praw i kodeksów, przeznaczony był dla wszystkich urzędników. Książki w dziale (D), obejmujące prawo podatkowe i przepisy celne wspierały prace Biura Podatkowego. Dział (F) przewidziany dla sekretariatu gromadził książki z prawa krajowego, zawierał

Oberlandesgericht
Stettin

Das Rügische Landrecht

des
Matthaeus Normann
nach den kürzeren Handschriften.

Herausgegeben
von der
Gesellschaft für Pommersche Geschichte und
Alterthumskunde.

Bearbeitet
von
Dr. Georg Frommhold,
Professor an der Universität Greifswald.

Begraben im Güterverzeichnis
des Oberlandesgerichts in Stettin.
Zug. Katalog Nr. 151/12, Sign. 20/16/

STETTIN.
Verlag von Leon Saunier's Buchhandlung.
1896.

Katalog der Bibliothek

des
**Königlich Preussischen Ober-
Appellations- und höchsten
Gerichts**
zu Greifswald.

Straßburg.
Königl. Regierungs-Buchdruckerei.
1844.

objaśnienia i zmiany przepisów pruskich kodeksów. Z kolei w dziale (H) znalazły się publikacje przydatne dla dyrekcji opieki społecznej, zawierały bowiem regulacje prawne z tego zakresu. Była to więc biblioteka do użytku pracowników magistratu, gromadząca dzieła z zakresu administracji państwowej i ustawodawstwa⁸⁵. Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, iż pomimo jej użytkowego charakteru, zbiory w przeważającej mierze siedemnasto- i osiemnastowieczne, w tym pomniki ustawodawstwa pomorskiego, stawiają ją w rzędzie bardziej znaczących księżnic w Szczecinie.

Natomiast ciekawy przypadek książki *De incertitudine rerum humanarum. Discursus, Theologicus, Ethicus, Historicus* – wydanej w 1598 roku w Rydze, autorstwa duchownego z Königsberga, Georga Cieglera, może świadczyć o tym, iż dziewiętnastowieczna biblioteka szczecińskiego magistratu to spadkobierczyni księgozbioru dawnej Biblioteki Senatu m. Szczecina, której ozdobą była ta właśnie publikacja, z odręcną dedykacją autora dla szczecińskiego senatu⁸⁶.

W 1809 roku utworzono w Szczecinie Wyższy Sąd Krajowy (Oberlandesgericht Stettin), będący sądem pierwszej instancji przeznaczonym głównie dla szlachty. Był to jednocześ-

85 Katalog der Bibliothek des Magistrats in Stettin, Stettin 1876, s. 1–58

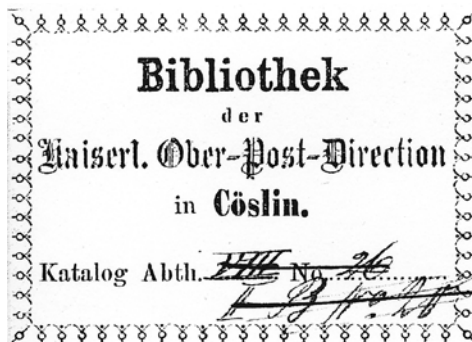
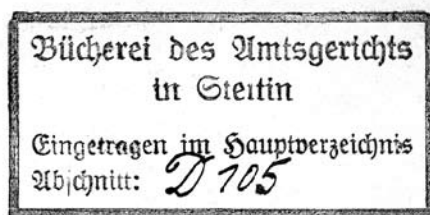
86 Zob.: O. Zanders, *Tipografs Mollins un vinia laiks. Pirmas Riga iespiestas gramatas 1588–1625*, Riga 1988, s. 76–79.

nie sąd apelacyjny od wyroków sądów niższych. W wyniku reform zmienił on w 1849 roku nazwę na Sąd Apelacyjny, stając się instancją odwoławczą i apelacyjną oraz nadzorującą niższe sądownictwo⁸⁷. Sąd ten posiadał bibliotekę liczącą 1086 woluminów w dwunastu działach, w których oprócz tematyki prawniczej i administracyjnej znalazły się takie dziedziny jak: medycyna, geografia i statystyka⁸⁸.

Księgozbiór zasobnej biblioteki sądowej w Greifswaldzie podzielony został na: literaturę prawniczą, dzieła encyklopedyczne i zbiory praw, prawo rzymskie, prawodawstwo niemieckie, handel i prawo morskie, prawo kanoniczne. Wśród ponad pięciu tysięcy dzieł znalazły się też cenne pomernica⁸⁹.

W wyniku ustawy o poczcie z 1871 roku utworzono Urząd Poczty Rzeszy (Reichspost) i wydzielono okręgi dyrekcji poczt (Oberpostdirektion), którym podlegały urzędy pocztowe i agendy⁹⁰. Dyrekcja szczecińskiej poczty wydała w 1925 roku obszerny, liczący 512 stron katalog biblioteczny. Biblioteka pocztowa zgromadziła w tym okresie 3.926 książek, będących do dyspozycji personelu pocztowego w Szczecinie i urzędników pocztowych w całym regionie. Zamiejscowym czytelnikom bowiem wysyłano książki zgodnie z ich zapotrzebowaniem, złożonym wcześniej w dyrekcji szczecińskiej poczty. Książki dla celów prywatnych wypożyczano w poniedziałki w godzinach 11.00 do 12.00. Podobnie jak we wszystkich bibliotekach stowarzyszeń i urzędów, nie przewidywano wypożyczania dzieł cennych i rzadkich oraz kompendiów, słowników i literatury fachowej potrzebnej do użytku służbowego⁹¹.

Zasobne w cenne dzieła były biblioteki szczecińskich łóż masońskich. W Szczecinie do 1935 roku, czyli do zakazu wydanego przez władze narodowosocjalistyczne, dzia-

87 P. Gut, *Organizacja sądownictwa w pruskiej prowincji Pomorze w latach 1808–1945*, „Szczeciński Informator Archiwalny” 1997, nr 11, s. 25–59; P. Gut, *Akta wymiaru sprawiedliwości do 1945 roku w zasobie Archiwum Państwowego w Szczecinie*, „Szczeciński Informator Archiwalny” 2002, Nr 14/15, s. 47–71.

88 *Katalog der Bibliothek des Königl. Appell-Gerichts zu Stettin*, Stettin 1875, 130 s.

89 *Katalog der Bibliothek des Königlich Preussischen Ober-Appellations-und höchsten Gerichts zu Greifswald*, Stralsund 1844.

90 A. Mielcarek, *Poczta i telekomunikacja w prowincji pomorskiej na tle rozwoju łączności w Prusach i Niemczech w latach 1815–1914*, Szczecin 2004.

91 *Verzeichnis der Bücherei der Oberpostdirektion in Stettin*, Stettin 1925, 512 s. Katalog liczył trzynaście działów, w których oprócz tematyki dotyczącej poczty, komunikacji, zagadnień z dziedziny państwa i prawa, książek adresowych, znalazł się również (najobszerniejszy, liczący 1265 pozycji) dział *Unterhaltung und andere Werke* rejestrujący literaturę piękną. W latach dziewięćdziesiątych XIX wieku wzrosła liczba pracowników poczty, a więc potencjalnych czytelników biblioteki pocztowej. Byli to wyżsi i niżsi urzędnicy, pocztaltery i pocztylioni. Na początku XX wieku w dyrekcji szczecińskiej poczty zatrudniano 3,8 tysiąca osób, w koszalińskiej 1,9 tysiąca osób. Za: A. Mielcarek, *Poczta i telekomunikacja*, dz. cyt., s. 209, 236.

Katalog biblioteki masońskiej w Szczecinie

Loge-Tempel des Friedens, czytelnik wystawiał rewers, który otrzymywał przy zwrocie książek, a w loży pod Trzema Złotymi Cyrklami (*Loge zu den drei goldenen Zirkeln*) był zobowiązany wypisywać z katalogu numery woluminów wskazujące ich miejsce na półce. Tak na przykład książce mającej numerus currens 521, przyporządkowany był kolejny numer 261, oznaczający, iż znajduje się ona w drugiej szafce, w szóstym dziale, w pierwszym rzędzie⁹³. Biblioteki otwierano zazwyczaj raz w tygodniu i udostępniano po południu lub wieczorem. Książki wypożyczano na cztery lub na sześć tygodni, uwzględniając możliwość przedłużenia. Za niedotrzymanie terminu zwrotu groziły symboliczne kary. Dzieła cenne i rzadkie oraz miedzioryty były dostępne wyłącznie na miejscu w obecności kustosa zbiorów. Zadania opiekującego się zasobem obejmowały typowe w tej pracy czynności, takie jak dbałość o porządek, ewidencja wypożyczeń,

łało siedem łóż masońskich⁹². Do tego szeroko rozpowszechnionego w Prusach ruchu, należała większość liczących się w mieście osobistości. Był wśród nich Carl Loewe, który jako brat mason, wzbogacił wydatnie życie muzyczne łóż, mogąc jednocześnie popularyzować własną twórczość w poszerzonym audytorium odbiorców. Dla wolnomularzy muzyka stanowiła niezbędny składnik ich ruchu, podobnie jak zbiory książkowe. Regulaminy bibliotek masońskich obrazowały ich wewnętrzną organizację, która w szczecińskich placówkach była podobna. Nadzór sprawował mistrz loży, pod jego też kierownictwem zwykle co trzy lata dokonywano przeglądu księgozbiorów, z których mogli korzystać wszyscy masoni. Książek nie udostępniano natomiast osobom trzecim. Każdy wypożyczający wystawiał rewers lub poświadczał fakt wypożyczenia w księdze kontrolnej. Możliwe było też złożenie zamówienia do znajdującej się w bibliotece skrzynki. W bibliotece Johannis

92 P. Wessalowski, *Stettiner Logen-Freimaurer in Stettin*, [w:] I. Gudden-Lüdeke, *Chronik der Stadt Stettin*, Leer 1993, s. 597–606.

93 Zob.: *Katalog der Bibliothek der Loge zu den drei Zirkeln in Stettin. Nach der Neu-Einleitung von Br. P. Magunna*, Stettin 1904, *Bücher-Verzeichnis der Johannis-Loge Tempel des Friedens zu Stettin*, Belgard 1930, s. 1–113. *Verzeichniß der Büchersammlung bei der Loge zu den drei goldenen Zirkeln in Stettin*, Stettin [1817], s. 1–60.

gromadzenie księgozbioru, zastępowanie książek zniszczonych dubletami. Księgozbiór wzrastał poprzez zakupy i dary. W przypadku zakupu, bibliotekarz wpisywał w księdze przychodów cenę, przy darach – nazwiska ofiarodawców. Masoni chętnie obdarowywali innych. W 1911 roku biblioteka loży Pod Trzema Cyrklami przekazała dzieła nie związane z tematyką masońską Bibliotece Miejskiej. Wiele darów książkowych od masonów otrzymywały też biblioteki szczecińskich szkół, co odnotowywano w rocznych sprawozdaniach szkolnych.

Biblioteki szczecińskich łóż masońskich należały do cenniejszych w mieście. W katalogu bibliotecznym biblioteki loży Pod Trzema Cyrklami w dziewięciu działach rzeczowych znalazły się między innymi: historia wolnomularstwa, ustawodawstwo masońskie, śpiewniki, masońskie czasopisma, literatura regionalna, informatory o innych łóżach. *Biblia sacra* z 1480 roku będąca własnością tej biblioteki została złożona w depozycie w Bibliotece Miejskiej, gdzie znajduje się do dzisiaj⁹⁴. Katalog loży Johannis Tempel des Friedens, autorstwa komisji bibliecznej w składzie: Kupke, Berkholz, Brunck, wykazywał książki w dwudziestu dwóch działach z zastosowaniem podziału na literaturę masońską i dzieła o treści nie masońskiej. Autorzy nawiązali do katalogu wydanego w 1903 roku, ale wprowadzili zmiany wzorując się na publikacji: *Bücherverzeichniß der Großen Landesloge der Freimauer Deutschland*. Była to jedna z nielicznych bibliotek uwzględniająca w katalogu dział *Bücherkunde*, w którym znalazły się bibliografie masońskie i katalogi biblieczne łóż masońskich z Berlina, Lipska i Szczecina. Księgozbiór uniwersalny, liczący wiele cennych dzieł, posiadała biblioteka loży Pod Trzema Złotymi Cyrklami. Wśród jej skarbów warto odnotować: *Postilla fratris Nicolai de Lyra* (Nuremberg 1493), czy Joh. Hevelii, *Selenographia* (Gedani 1647).

Mówiąc o stowarzyszeniach należy wspomnieć o organizacjach polonijnych działających w Szczecinie i na Pomorzu. Exodus pierwszych polskich osadników rozpoczął się w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku. Emigranci osiedlali się przede wszystkim w Szczecinie i okolicach. W rejencji szczecińskiej w 1910 roku, liczba mieszkańców narodowości polskiej wynosiła ponad 10.500 osób. Znajdowali oni zatrudnienie w szczecińskiej stoczni, hucie, cementowni, papierni⁹⁵. Polacy tworzyli tutaj organizacje o charakterze zawodowym lub religijnym, krzewiące język polski i narodowe tradycje. W 1890 roku założono Towarzystwo Robotników Polsko-Katolickich, skupiające również kupców i rzemieślników. Jego członkowie spotykali się w restauracji przy ul. Kaszubskiej (*Elisabethstraße*). W wynajętej na ten cel sali znajdowała się biblioteka licząca trzysta książek, które w niedziele i święta udostępniał bibliotekarz Andrzej Biniakowski. Szczecińska Polonia korzystająca z tego zasobu, najchętniej sięgała po książki Henryka Sienkiewicza, Marii Rodziewiczówny i Karola Miarki⁹⁶.

94 *Katalog der Bibliothek der Loge zu den drei Zirkeln in Stettin*, Stettin 1914, s. 1–45.

95 B. Drewniak, A. Poniatowska, *Polonia szczecińska (1890–1939)*, Poznań 1961, s. 9–11; Zob. też: S. Rzeszowski, *Pod znakiem rodła. Opowieść z dziejów walki Polaków w Szczecinie w latach 1918–1939*, Warszawa 1970. W świetle nowszych badań liczbę Polaków w Szczecinie przed pierwszą wojną światową ustalono na 300 osób. Zob.: J. M. Piskorski, B. Wachowiak, E. Włodarczyk, *Szczecin. Zarys historii*, Poznań 1998, s. 127.

96 B. Drewniak, A. Poniatowska, dz. cyt., s. 13–14. Czytamy tutaj, iż w latach wojny ruch w tej polskiej bibliotece był mały a po wojnie stahlhemowcy rozbili szafę z polskimi książkami wyrzucając je na ulicę (s. 14–15).

Organizacjami polonijnymi były również: Towarzystwo Gimnastyczne Jedność założone na przełomie XIX i XX wieku, Zjednoczenie Zawodowe Polskie powstałe w 1908 roku, Komitet Dzielnicowy Polaków na Obczyźnie powołany w 1917 roku, Związek Polskich Robotników Rolnych w Niemczech datujący się na 1927 rok, mający na terenie Pomorza dwa oddziały w Anklam i Wolgast. Większość z nich stanowiła filie, których centralne zarządy znajdowały się w Berlinie, Kolonii i Bochum. Ważnym wydarzeniem w życiu Polonii szczecińskiej było utworzenie w 1925 roku polskiego konsulatu. To właśnie z inicjatywy kolejnych konsultów podejmowano inicjatywę zakładania bibliotek przy parafiach. Księgozbiory takie powstały między innymi w Wolgast i Greifswaldzie. Wśród polskich robotników kolportowano również przysyłane do parafii gazety⁹⁷. Kościół spełniał ważną rolę w integracji Polaków, którzy żyli na obczyźnie w izolacji i w trudnych warunkach. Dotyczyło to głównie robotników sezonowych. Ich tragiczną sytuację opisywała w 1926 roku gazeta „Berliner Morgenpost”: *„Dola polskiego robotnika w Niemczech stanowi hańbę dla współczesnej kultury. Pędzeni głodem lub obawą kary z ojczyzny, zdemoralizowani, duchowo uwsteczni, zebrani w gromadę w koszarach... znękani ciężką pracą od świtu do nocy, wiecznie pędzeni i żyjący pod groźbą bata, obdarci i niechlujni, otumanieni wódką codziennie łajani i przeklinani... a w końcu jesienią wyrzuceni na ulicę”*⁹⁸. W podobnym tonie wypowiadał się szczeciński dziennik „Volksbote” w 1925 roku pisząc: *„Polaków razem z ich rodzinami wyrzuca się wprost na ulicę. Skutki takiego postępowania nie każą na siebie długo czekać. Nie tylko poszczególni robotnicy, ale całe rodziny zaludniają zakamarki po wsiach i miasteczkach. Skazani na nędzę i głód nie cofają się nawet przed popełnieniem przestępstwa”*⁹⁹. W tak tragicznych warunkach bytowych i nieprzyjaznym świecie zewnętrznym, nie było oczywiście mowy o żadnych działaniach kulturalnych czy oświatowych. Jedyną ostoją był kościół, w którym odbywały się nabożeństwa z kazaniem w języku polskim i gdzie można było uzyskać radę i pomoc duchownego, choćby w napisaniu listu do domu¹⁰⁰. Nie bez znaczenia był również fakt analfabetyzmu wśród polskich robotników sezonowych i względy ekonomiczne.

O pracy misyjnej wśród Polaków na Pomorzu, opowiada książka księdza Jarosława Rejowicza *Kartka z dziejów Pomorza i Rugii*. Autor w drodze do Stralsundu miał okazję zobaczyć Szczecin, który opisał z prawdziwym entuzjazmem: *„Pociąg nasz dochodzi do Szczecina. Na pogodnem czerwcowym niebie rysuje się miasto coraz wyraźniej z wysoką spiczastą wieżą św. Jakóba, błyszczącymi wieżami licznych kościołów... i srebrna Odra*

97 T. Dziechciowski, *Do zakrystii po książki. O pracy księży wśród wychodźstwa polskiego byłej rejencji szczecińskiej*, „Przegląd Powszechny” 1978, Nr 19, s. 2, 7. Zob. też: B. Drewniak, *Ze wspomnień Edmunda Fryki o szczecińskiej Polonii w latach 1914–1922*, „Szczecin. Miesięcznik Pomorza Zachodniego” 1958, z. 11/12, s. 99–106 oraz S. Grzana, *W Pyrzyckim od dziecka. Wspomnienie robotnika emigranta*, „Zeszyty Pyrzyckie” 1971, z. 4, s. 175–181; Problemem był także proces germanizacji. Pisał o tym polski konsul w Szczecinie: *Urbianie młodzieży powiatu bytowskiego w duchu niemieckim odbywa się poza tym na drodze propagandy niemieckich haseł kulturalno-narodowych za pomocą wędrowniej biblioteki, wędrownego aparatu projekcyjnego oraz wędrownego aparatu kinematograficznego* [...] Za: J. Wróblewski, *Polskie biblioteki w zaborze pruskim i na terenie Rzeszy Niemieckiej w latach 1843–1939*, Olsztyn 1975, s. 219.

98 Za: A. Poniatowska, *Polskie wychodźstwo sezonowe na Pomorzu Zachodnim*, Poznań 1971, s. 123–124.

99 Tamże, s. 125.

100 A. Poniatowska, *Polacy na ziemi pyrzyckiej*, „Zeszyty Pyrzyckie” 1970, z. 3, s. 119–140.

z lasem masztów i kominów okrętowych (...) za chwilę w całym majestacie przedstawił się Szczecin. A więc jesteśmy w stolicy pięknej Pomieranii”¹⁰¹. W publikacji autor dał krótki rys historii biblioteki, założonej przy kościele Trójcy Przenajświętszej w Stralsundzie. „Ta katolicka parafia datuje się na 1784 rok. X. Zink przyczynił się nie mało dużo uporządkowania kościoła i domu przez spisanie inwentarza i zaprowadzenie ksiąg. Ale główna jego zasługa to założenie biblioteki parafialnej. Sam wielki erudyta i lingwista wybornie mówił po łacinie, hiszpańsku, francusku, posiadał język angielski, szwedzki i włoski, należał swego czasu do uczonych mężów na Pomorzu, lubiał namiętnie książki i nie mógł się bez nich obejść. Podstawę do ułożenia jej znalazł w swojej wcale już doborowej prywatnej bibliotece, którą ofiarował testamentem kościołowi. Z funduszów kościelnych pomnażał ją, szczególnie zaopatrując dobrze w znakomite dzieła Ojców Kościoła. W r. 1818 zakupił bibliotekę od superintendenta protestanckiego Fabrycyusza, później wszedł w nią księgozbiór z Kosegardt i darowizna Dra Moriena... Następcy więc nie zaniedbywali tego dzieła X. Zinka, kiedy sporządzony w r. 1832 katalog wykazał 800 numerów bibliotecznych, a gdy w r. 1863 z rozkazu książęco-biskupiego delegata liczono znowu książki, było już 2.800. Nie tylko liczebnie poważna była biblioteka, ale miała dzieła prawdziwie wartościowe treści teologicznej i historycznej, nawet protestanckie, owszem nawet bardzo rzadkie, jak np. wydanie dzieł Lutra wittenbergskie z roku 1545. Początkowo mieściła się w pokoju obok pomieszczenia księdza proboszcza. Jednego z następców księdza Zinka, X. Elsnera, ciasnota miejsca zmusiła przenieść ją pod dach umyślnie utworzonego pokoju na strychu. Zdaje się, że wtenczas zakończyła się jej pomyślność i mało komu chciało się fatygować potem na strych, stąd nie zasilana nowszemi dziełami, może bez należytej opieki nie tylko już dziś na wartości straciła, ale i zmalała. W każdym razie godna jeszcze baczniejszej opieki, oczywiście oka ludzkiego, nie suszących się w bibliotece baniek (flonder) i węgorzów”¹⁰². Opis ten możemy, niestety, odnieść do losów wielu innych bibliotek kościelnych.

Książka towarzyszyła już początkom kościoła, gromadzona w bibliotekach przy świątyniach. Uwzględniając chronologię należy wymienić biblioteki katedralne (kapitulne), kolegiackie i parafialne. Mniejsze z nich posiadały głównie księgi liturgiczne i Pismo św. z komentarzami. W większych librariach, służących pomocą szkołom kościelnym i dostarczającym lektury teologom, oprócz pism Ojców Kościoła, zbiorów kazań i żywotów świętych, obecna była literatura z zakresu filozofii, nauk przyrodniczych a nawet dzieła autorów starożytnych. Biblioteki parafialne powstawały głównie w miastach. Były to placówki, którym wyznaczono rolę zaplecza naukowego i dydaktycznego dla duchownych. W ograniczonym zakresie mogły z nich korzystać również osoby świeckie. Począwszy od średniowiecza, ich liczba wzrastała w kolejnych stuleciach, by swój pełny wyraz znaleźć w XV wieku, kiedy to wynalazek druku zwiększył liczbę książek, obniżył ich cenę i wielokrotnie zwiększył dostępność. W tym też okresie udoskonalono organizację bi-

101 J. Rejowicz, *Kartka z dziejów Pomorza i Rugii*, Kraków 1903, s. 5. [Zachowano oryginalną pisownię].

102 Tamże, s. 26–27. Książdz Wendelin Zink (1774–1840) objął parafię katolicką w Stralsundzie w 1803 roku. Zob. też: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 45, Leipzig 1900, s. 329–331.

bliotek kościelnych. Pojawiły się rejestry wypożyczeń i regulaminy określające zasady przechowywania i udostępniania zbiorów (złożenie przysięgi przez wypożyczającego, gwarancje zwrotu). Również humanizm i reformacja wytworzyły sprzyjające warunki dla rozwoju bibliotek i czytelnictwa. W XVI wieku propagowaną przez Lutra ideę zakładania bibliotek ewangelickich dostępnych nie tylko duchownym ale i świeckim realizował Johann Bugenhagen.

Przykład biblioteki przy parafii katolickiej w Stralsundzie, może być wzorem funkcjonowania podobnych księgozbiorów parafialnych, powstających dzięki zapisom testamentowym duchownych, darowiznom wiernych i zakupom z niewielkich zwykle środków budżetowych. Również postać promotora tego przedsięwzięcia, księdza Wendelina Zinka (1777–1840) pokazuje rolę uczonych księży i pastorów w dziele tworzenia księgozbiorów.

Zaczątki bibliotek kościelnych na Pomorzu sięgają średniowiecza. Za jedną z ważniejszych uznawano bibliotekę przy szczecińskim Kościele św. Mikołaja, o której informacje pochodzą z 1626 roku¹⁰³. Cenne dzieła posiadały też ksiąźnice przy kościołach św. Jakuba i św. Gertrudy¹⁰⁴. Ruch tworzenia bibliotek kościelnych i parafialnych wzmógł się na początku XIX wieku. Wolgast, Barth, Gryfice, Loitz, Złocieniec, to tylko niektóre miasta posiadające księgozbiory kościelne, z których wiele, oczywiście, legitymowało się znacznie wcześniejszą metryką.

Pomorska ordynacja kościelna z 1535 roku mówiła o zbiorach: „*Znajdują się w miastach, w kościołach i klasztorach pewne księgozbiory, które zawierają wiele dobrych książek, a które obecnie w sposób haniebnny i godny pożałowania niszczą i bywają rozgrabiane. Dlatego też należy polecić i zarządzić, aby zebrano je wszystkie razem, tak aby w każdym mieście znajdował się ogólny księgozbiór dla użytku pastorów, kaznodziejów, bakałarzy, nauczycieli (...)*”¹⁰⁵.

Tak powstał księgozbiór przy kościele św. Mikołaja w Greifswaldzie i prawdopodobnie biblioteka przy kościele św. Piotra w Wolgast, skupiająca książki z klasztorów, małych prywatnych bibliotek i zakupów. Egzemplarze z klasztoru cystersów w Eldenie, które tu trafiły zostały oznaczone jako ex Eldena. Cenne dzieła w tym inkunabuły opatrzone były równie wartościowymi glosami. Z klasztoru augustianów w Jasienicy do Wolgast pozyskano kilkadziesiąt tomów, również zawierających cenne marginalia. W 1830 roku wologoską bibliotekę kościelną zakupił Uniwersytet w Greifswaldzie, wzbogacając tym samym w wiele cennych dzieł, uniwersytecką ksiąźnicę. Jednakże dopiero po 45 latach kolekcja licząca

103 R. Gaziński, *Z dziejów biblioteki Kościoła św. Mikołaja w Szczecinie w XVIII wieku*, [w:] *Dokąd zmierzamy? Książka i jej czytelnik. Materiały z II Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej zorganizowanej przez bibliotekę Główną Uniwersytetu Szczecińskiego*, Międzyzdroje, 20–22 września 2007, pod red. R. Gazińskiego, Szczecin 2008, s. 17–24.

104 U. Szajko, *Z dziejów czytelnictwa w Szczecinie w pierwszym stuleciu drukarstwa*, „Przegląd Zachodniopomorski” 1979, z. 3, s. 112. Tam dalsza literatura. Zob.: J.C.C. Oelrichs, *Entwurf einer Bibliothek zur Geschichte der Gelehrtheit in Pommern. Mit historisch-critischen Anmerkungen*, Alten-Stettin und Leipzig 1765. Należy wymienić również bogatą w rękopisy bibliotekę przy Kościele św. Mikołaja w Greifswaldzie. Zob.: *Die Handschriften und Urkundenbuch in der Bibliothek der Nicolai-Kirche zu Greifswald*, „Baltische Studien” Bd 20, H. 2, s. 148.

105 *Dzieje Pomorza Zachodniego w wypisach*, praca zbiorowa pod red. H. Lesińskiego, Poznań 1961, s. 146.

w chwili zakupu 1000 dzieł została spisana i wyodrębniona według proveniencji¹⁰⁶.

Dzieła Lutra i czołowych przedstawicieli ruchu pietystycznego można było odnaleźć w bibliotekach małych gmin pomorskich jak: Babbín, Jacobshagen, Böck, Nowogard. W Werben przechowywano listy Philippa Jakuba Spenera¹⁰⁷. Książki szesnasto- i siedemnastowiecznych dogmatyków: Selneckera, Buddeusa, Gerhardta, Hunniusa, Chemnitza i Chytraeusa trafiały się w bibliotekach w Loitz, Barth, Bergen, Neustettin i Mickrow. W Trzebiatowie i Barth oferowano dzieła Melanchtona, Bugenhagena, Calvina, Zwinglego i Erazma z Rotterdamu. Wyjątkową wartość i znaczenie przypisywano bibliotece katedralnej w Kamieniu Pomorskim – której dużą część przekazano szczecińskiemu Gimnazjum Mariackiemu – i greifswaldzkiej Ministerialbibliothek, posiadającym średniowieczne zabytki piśmiennictwa oraz inkunabuły. Wiele bibliotek kościelnych na Pomorzu, dysponowało egzemplarzami Biblii, począwszy od średniowiecznych wydań rękopiśmiennych do szesnastowiecznych druków luteran- skich. Jednym z przykładów cymelium przechowywanego na Pomorzu może być *Biblia z Barth z 1588 roku*¹⁰⁸.

Data przełomową w historii bibliotek szczecińskich kościołów był rok 1814, kiedy to połączono zbiory kościelne św. Jakuba, św. Piotra i Pawła, Kościoła Zamkowego, św. Jana i św. Mikołaja, tworząc Zbiornicę Bibliotekę Kościelną, pierwotnie pod nazwą *Gesamt Kirchen-Bibliothek von St. Jacobi-Stettin*. Liczba jej tomów wynosiła wówczas

Kościół św. Jakuba w Szczecinie

106 *Die Wolgaster Kirchenbibliothek von Fritz Juntke*, Leipzig 1929. Zob. też: K. Podlaszewska, *Biblioteka klasztoru kanoników regularnych w Jasienicy koło Szczecina na przełomie XVI i XVII wieku*, „Acta Universitas Nicolai Copernici” 1996, z. 306, s. 49.

107 H. Heyden, *Kirchengeschichte von Pommern*, Bd. 2, Stettin 1938, s. 359. Philipp Jakub Spener był inicjatorem ruchu pietystycznego w kościele Ewangelicko-Luterańskim, cenionym teologiem i kaznodzieją. Zob. [dokument elektroniczny: www.ekumenizn.pl/Filip.Jakub.Spener.htm].

108 Drukarnię Książęcą w Barth założył książę Bogusław XIII w 1582 roku. Oficyna działała do 1598 roku. Zob. N. Buske, *Historia kościoła na Pomorzu w datach*, Schwerin 2004, s. 20. Wiele cennych egzemplarzy Biblii posiadała też biblioteka Kościoła św. Mikołaja w Stralsundzie. Zob.: *Die Bibliothek der Nicolai-Kirche in Stralsund*, [Stralsund 1817].

Pieczętka Konrada Scipio

i Jenie, duchowe szlaki przetarł w Saksonii. Na Pomorzu dał się poznać jako człowiek o silnym i bezkompromisowym charakterze, który w życiu i duchowej postudze kierował się słowami św. Pawła z Listu do Koryntian: „*Pan zaś jest duchem, a gdzie jest Duch Pański tam wolność*”.

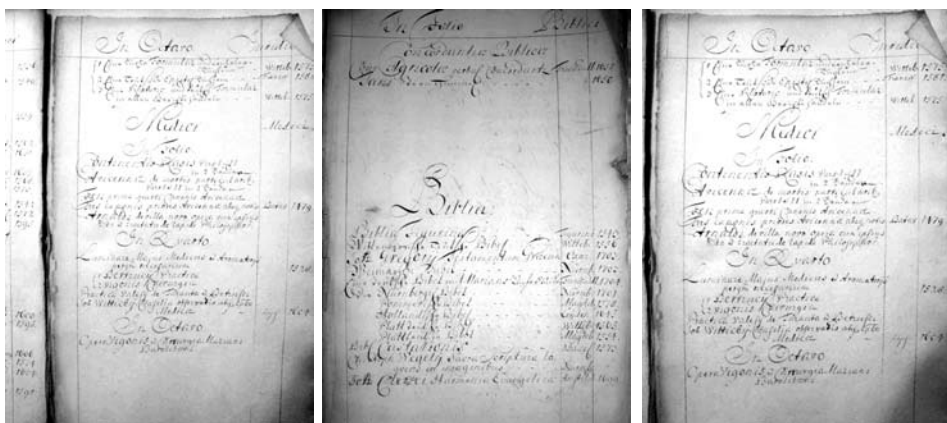
Zgromadzoną w Gesamt Kirchen-Bibliothek literaturą mogli posilkować się duchowni zarówno ze Szczecina, jak i z całej prowincji. Osoby świeckie pragnące korzystać z biblioteki musiały mieć poręczenie duchownego. Wydawane okresowo zeszyty informujące o zawartości zbiorów, pozostawiały szczegółową informację o tym, jak wyglądało podpisane przez czytelnika zobowiązanie (rewers), na które ów wypożyczał książki na trzy miesiące¹⁰⁹. Zamiejscowym książki wysyłało pocztą, wliczając porto oraz koszty opakowania. Co roku pod koniec sierpnia przeprowadzano kontrolę księgozbioru. W drukowanym wykazie z 1862 roku zasób usystematyzowano w sześciu sześciu działach. Obok wydawnictw z zakresu teologii, homiletyki, prawa kościelnego, w skład biblioteki weszły – chociaż w dużo mniejszej liczbie – publikacje z dziedziny filozofii, przyrodoznawstwa oraz historii regionalnej¹¹¹. W dużej liczbie znalazły się w bibliotece egzemplarze dzieł Theodora Bezy (1519–1605), teologa ewangelickiego, reformatora religijnego. Z pomoraników możemy przywołać *Das Grosse Pomerische Kirchen Chronicon* Daniela Cramera, teologa i profesora Pedagogium Szczecińskiego. W księgozborze

4.000 egzemplarzy. Zbiory przechowywano w małej kaplicy w sąsiedztwie Kościoła św. Jakuba. Podlegały one opiece kolejnych archidiakonów. W 1900 roku przy okazji obchodów Gutenbergowskich w Szczecinie, ówczesny pastor primarius Conrad Scipio (1859–1906) na łamach dziennika „*Neue Stettiner Zeitung*” zaprezentował 20 inkunabułów z tej kolekcji¹⁰⁹. Conrad Scipio, student uczelni w Marburgu, Strasburgu

109 F. Weber, *Die Inkunabeln der Stettiner Stadtbibliothek*, Stettin 1900, s. 1; H. Heyden, *Die Kirchen Stettins und ihre Geschichte*, Stettin 1936, s. 300–301. Conrad Scipio miał opinię kontrowersyjnego duchownego. Jego odwaga i bezkompromisowość zjednywały mu przyjaciół jak i przysparzały wrogów. Scipio był posiadaczem prywatnej biblioteki, o czym świadczą zachowane w zbiorach Książnicy Pomorskiej egzemplarze książek z jego proveniencją. Budżet Kościoła z okresu, kiedy zarządzał tutaj ten kontrowersyjny duchowny, wykazuje kwotę 30 marek przeznaczoną na potrzeby biblioteki. Za: *Etat der Kirchenkasse von St. Jacobi zu Stettin für das Jahr von 1. April 1901 bis Ende März 1902*, Stettin 1902, s. 14.

110 *Titel und Band... habe ich aus der Gesamt-Kirchen-Bibliothek zu Stettin erhalten, und verpflichte mich, dasselbe innerhalb 3 Monaten unbeschädigt zurück zu liefern.* Zob.: *Katalog der Gesamt-Kirchen-Bibliothek zu Stettin*, Stettin 1862; W odróżnieniu od szczecińskiej Zbiorczej Biblioteki Kościelnej, wiele bibliotek parafialnych w Niemczech było dostępnych dla wszystkich. Podobnie w Polsce. O bibliotekach w diecezji podlaskiej czytamy: „Biblioteki parafialne były ogólnie dostępne. Czytelnicy mieli, w myśl zaleceń Instrukcji o pracy duszpasterskiej, wносить opłaty za korzystanie, chociażby i bardzo małe, aby nauczyli się cenić książkę i przyczyniali się do wzrostu księgozbioru”. Miały one swoje miejsce, podobnie jak szczecińskie biblioteki kościelne na plebaniach i w kancelariach parafialnych. Za: J. Pils, *Biblioteki parafialne w diecezji podlaskiej 1918–1939*, „Z badań nad polskimi księgozbiórami historycznymi” 1993, T. 15a, s. 209–217.

111 W omawianym zasobie znajdujemy wiele wartych odnotowania dzieł rodzimych, pomorskich autorów, między innymi: *Wielką Kronikę Kościoła na Pomorzu* (*Das Grosse Pommersche Kirchen Chronicon*) Daniela Cramera, teologa i profesora Pedagogium Szczecińskiego.

Katalog biblioteki Kościoła św. Jakuba w Szczecinie, XVIII wiek

tym reprezentowane są między innymi ośrodki wydawnicze z Królewca, Rostoku, Lipska, Paryża, Jeny, Wittenbergi, Amsterdamu, Bazylei, natomiast z miast pomorskich – Szczecin, Greifswald, Stargard.

W bibliotekach kościelnych naczelne miejsce zajmowała Biblia. W Gesamt Kirchen-Bibliothek przechowywały się jej wydania z XVI i XVII wieku. Również jedna z głównych w historii teologii tendencja, jaką było przybliżenie Biblii człowiekowi, uwidoczniła się w tej bibliotece w postaci rozbudowanego działu teologii egzegetycznej. Wartość całego zbioru podnoszą dedykacje znanych szczecinian z przełomu XVI i XVII wieku. Znalazła więc tutaj również miejsce *książek historia serdeczna*.

Ponad czterotysięczny zbiór Gesamt Kirchen-Bibliothek, w którym przeważały dzieła z XVI i XVII wieku, stawia tę książnicę w rzędzie cenniejszych pomorskich bibliotek. W 1908 roku zdecydowano o przekazaniu zbiorów w depozyt szczecińskiej Stadtbibliothek. W momencie przekazania liczyły one 4300 tomów. Od dłuższego czasu nie były użytkowane, toteż stan ich zachowania nie był najlepszy. Władze kościelne do 1924 roku płaciły rocznie sto marek Bibliotece Miejskiej za opiekę i kierownictwo.

Księgozbiory szczecińskich bibliotek kościelnych zostały połączone w 1814 roku po to – jak pisano – by uchronić je przed rozproszeniem i zniszczeniem. Było to mądre posunięcie, podobnie jak późniejsze przekazanie ich Bibliotece Miejskiej. Dzięki temu nie podzieliły one smutnego losu wielu tego typu placówek, zniszczonych bądź rozproszonych. Zjawisko masowego przemieszczania księgozbiorów znane jest od czasów wojny trzydziestoletniej. Peregrynacje książek powodowały konflikty zbrojne, kasaty zakonów, bankructwa instytucji lub inne okoliczności. Księgozbiory rozproszone czy inaczej wydziedziczone to kolekcje, które w wyniku okoliczności zewnętrznych uległy rozproszeniu lub przenosinom zrywającym ich więź ze środowiskiem w którym narastały¹¹². Gesamt-

¹¹² Księgozbiory wydziedziczone. Pierwsze Konwersatorium Polskiego Towarzystwa Bibliologicznego (Warszawa 19.12.1989 r.) „Przegląd Biblioteczny” 1990, z. 1–2, s. 47. Zob. też: J. Plis, *Księgozbiory rozproszone. Problemy prawne i biblioteczne*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1996, R. 66, s. 405 in.

Muster zu einem Bücherzeichen für die Bibliothek eines Artillerie-Regiments.
Entworfen von Richard Böhlend, Berlin S.W. Anhaltstrasse 6.

Przykład ekslibrisu dla biblioteki wojskowej

atalogu, co też uczyniono. W 1930 roku ukazał się drukiem *Katalog der Bücherei der Synagogengemeinde in Stettin*, z którego czerpiemy informacje o tej księżnicy. Wśród jej trzynastu działów znalazły się między innymi: historia, historia literatury, religioznawstwo, filozofia, pedagogika, biografie, beletrystyka. Użytkownicy mogli korzystać ze zbiorów nieodpłatnie. Książki wypożyczano na okres czternastu dni. Literatura polska była reprezentowana przez Józefa Ignacego Kraszewskiego, Władysława Stanisława Reymonta i Elżbę Orzeszkową.

W Prusach w 1820 roku powstało osiem okręgów korpusów (Armeekorpsbezirke). Szczecin stał się siedzibą dowództwa II Korpusu Armii obejmującego prowincję pomorską, północną część prowincji poznańskiej (Rejencja Bydgoska) i twierdzę w Toruniu (Prusy Zachodnie). W okresie międzywojennym zmieniono granicę okręgu i nazwę na Wehrkreiskommando¹¹³. Armia pruska wyróżniała się w Europie już od początku XIX wieku wykształceniem swoich oficerów. Pisarze i uczeni odegrali w armii pruskiej w okresie 1815–1870 wielką rolę. Należeli do nich szef sztabu feldmarszałek H. Moltke i minister wojny feldmarszałek A. Roon. Wielu generałów niemieckich dowodzących w wojnie 1870

Kirchen-Bibliothek miała to szczęście, że w znacznej części pozostała w miejscu swych narodzin w Szczecinie, w bliskim sąsiedztwie św. Jakuba, skąd się wywodzi i tym samym szczęśliwie nie zakończyła się jej pomyślność.

Warto w tym miejscu wspomnieć Bibliotekę Gminy Żydowskiej w Szczecinie, otwartą w 1928 roku. O potrzebie utworzenia takiej placówki mówiono już na początku wieku. Podstawą jej zasobów był bogaty, ale zaniedbany na przestrzeni lat księgozbiór Stowarzyszenia Chłopięcego (Knabenverein). Ostatni kurator tego Stowarzyszenia S. Arnoldi przekazując w zarząd biblioteki księgozbiór i środki finansowe wyraził życzenie, by stała ona na straży pamięci Knabenverein i jego założyciela kantora Sarasohna. Kolejne zbiory napływały również w formie darów. Rosnący zasób wymagał opracowania ka-

113 W „Przeglądzie Bibliotecznym” z 1929 roku czytamy, iż „niemieckie biblioteki wojskowe... z chwilą zmiany granic i stanu liczebnego wojska, łączono z sobą i przenoszono gdzieindziej. Nas interesuje tutaj los bibliotek z miejscowości polskich: w Poznaniu i Krotoszynie dostały się w ręce polskie, z Grudziądza, Bydgoszczy i Gdańska znajdują się razem w Szczecinie”. Za: „Przegląd Biblioteczny” 1929, z. 4, s. 557.

roku wyróżniło się twórczością w dziedzinie piśmiennictwa wojskowego¹¹⁴. W Niemczech zagadnienia militarne, zwłaszcza po 1870 roku, zajmowały coraz więcej miejsca w literaturze naukowej i publicystyce, zyskując tym samym prawo obywatelstwa w świadomości społecznej. Równie ważną kwestią było zakładanie bibliotek wojskowych. W 1810 roku generał lejtnant von Diericke informował księcia Augusta Pruskiego o zamiarze połączenia funkcjonujących dotąd bibliotek wojskowych w celu stworzenia kompletnego księgozbioru dla oficerów garnizonu¹¹⁵.

Były to pierwsze próby powołania centralnej biblioteki wojskowej, które zrealizowano dopiero po stu latach. Centralna Biblioteka Wojskowa Deutsche Heeresbücherei została otwarta 1 października 1919 roku. Na jej księgozbiór złożyły się zasoby mniejszych bibliotek wojskowych działających w XIX wieku. W 1929 roku biblioteka ta wydała obszerny katalog swoich zbiorów. Marian Łodyński, recenzując go w 1930 roku zauważył: „*Biblioteka ta jest bezspornie jedną z niewielu w Europie wzorowo i ambitnie pod względem technicznym, a nowoczesnie co do ducha prowadzonych bibliotek wojskowych*”¹¹⁶. Była to placówka fachowa, specjalna i służąca celom naukowym. Czytelnicy – czyli wyżsi rangą wojskowi, jak też przedstawiciele urzędów państwowych i komunalnych, członkowie stowarzyszeń i organizacji, korzystali ze zbiorów bezpłatnie, pozostałe osoby po wniesieniu opłaty. Biblioteka była otwarta w dni robocze w godzinach 10.00–15.00. Do dyspozycji pozostawała również czy-

Katalog biblioteki wojskowej w Trzebiatowie

114 S. Rosołowski, *Piśmiennictwo i biblioteki w rozwoju kultury umysłowej żołnierzy polskich 1864–1918*, [w:] „Roczniki Biblioteczne” 1977, z. 3–4, s. 696–745. K. Pawlik w artykule o bibliotekach na terenie Nysy pisze, iż treść księgozbiorów nyskich bibliotek wojskowych zaskakuje dzisiejszego badacza, pozostającego pod sugestią jakże negatywnych dla Europy oraz samych Niemiec – skutków poczynań militarnych Prus i Rzeszy Niemieckiej. *Biblioteka szkoły oficerskiej jest jednym z dowodów na to, że imperialistyczne cele realizowało państwo pruskie, następnie Rzesza Niemiecka, opierając się na wszechstronnie wykształconym Korpusie Oficerskim. Tak tylko można odczytać fakt zgromadzenia w bibliotece książek zarówno o tematyce wojskowej, jak też z wielu innych dziedzin wiedzy: nauk ścisłych, filozofii i filologii (również klasycznej historii i geografii)*. Zob.: K. Pawlik, *Biblioteki w Nysie w latach 1810–1939*, „Roczniki Biblioteczne” 1991, z. 1–2, s. 208.

115 *Die Deutsche Heeresbücherei in Berlin*. Von Dr. Friedrich Stuhlmann, Berlin 1927, s. 6.

116 M. Łodyński, *Recenzje. Heer und Wehr im Buche der Gegenwart. Verzeichnis der Neuerwerbungen der deutschen Heeresbücherei vom Oktober 1919 bis September 1926*, Berlin 1929, „Przegląd Biblioteczny” 1930, z. 1, s. 58–63.

telnia czynna od 9.00 do 18.00¹¹⁷. W innych krajach, w tym również w Polsce, biblioteki wojskowe miały podobne plany i cele. Wspomniany Marian Łodyński pisał: „*Biblioteki wojskowe mają dwojaki cel: jeden to względy czysto wojskowe a więc interesy służbowe, studia oficerów oraz podniesienie intelektualnego poziomu żołnierza, a drugi cel to – względy ogólnonaukowe, a więc ułatwienie badań w zakresie zagadnień wojskowych*”¹¹⁸. Założona w 1917 roku Biblioteka Komisji Wojskowej Tymczasowej Rady Stanu, stała się centralną biblioteką Wojsk Polskich, służącą wszystkim osobom pracującym na polu naukowo-badawczym (...). Oprócz bibliotek o charakterze naukowym organizowano również – w oparciu o wzory niemieckie – biblioteki żołnierskie spełniające funkcje oświatowe oraz biblioteki objazdowe¹¹⁹.

Spśród bibliotek wojskowych w Szczecinie do znaczniejszych można zaliczyć Bibliotekę Drugiego Regimentu Artylerii (Bibliothek des 2-ten Artillerie-Regiments). Placówka służyła oficerom i żołnierzom. Zbiory udostępniano w środy i soboty. Żołnierze zamiejscowi mogli zwrócić się z wnioskiem o wypożyczenie książek do władz regimentu. Dzieła niezbędne do studiów i nauki wypożyczano na trzy miesiące, a książki traktowane jako literatura beletrystyczna – na cztery tygodnie. Księgozbiór podzielony był na osiemnaście działów¹²⁰.

Biblioteka Trzeciej Dywizji Pomorskiej (Bibliothek 3. Division) funkcjonowała podobnie, z tym, że w miesiącach letnich udostępniała swe zbiory w godzinach 15.00–17.00 a w zimowych przed południem – od godziny 10.00 do 12.00. Z księgozbioru mogli korzystać wszyscy oficerowie a także służby pomocnicze. Termin wypożyczenia wynosił cztery tygodnie. Książki uporządkowano według treści i podzielono na dzieła o charakterze militarnym i książki o treści nie militarnej, mapy i plany. W obrębie tego podziału uszeregowano je alfabetycznie według nazwisk autorów. Wśród pozycji dotyczących historii wojen znalazły się książki dotyczące powstania listopadowego¹²¹.

Na przykładzie Biblioteki Regimentu Fuzylierów można prześledzić drogi narastania księgozbioru wojskowego. Oprócz darów i zakupów księgozbiór uzupełniano również poprzez wymianę z innymi bibliotekami wojskowymi, natomiast sprzedaż dubletów pozwalała na pozyskanie środków finansowych dla biblioteki. Na przełomie XIX i XX wieku jej zbiory wynosiły 2075 woluminów¹²².

117 *Die Deutsche Heeresbücherei*, dz. cyt., s. 22.

118 M. Łodyński, *Polskie bibliotekarstwo wojskowe jako odrębna gałąź ogólnego bibliotekarstwa*. Warszawa 1926, s. 8.

119 S. Rosołowski, *Piśmiennictwo*, dz. cyt., s. 739–740.

120 *Catalog der Bibliothek des 2-ten Artillerie-Regiments*, Stettin 1858.

121 *Verzeichniss der in der Bibliothek der Divisionschule der dritten Division enthaltenen Bücher, Karten, Modelle und Instrumente*, Stettin 1853 oraz *Katalog der 3. Division*, Stettin 1889. Stosowany w niemieckich bibliotekach wojskowych, również szczecińskich, podział na piśmiennictwo militarne i nie militarne był krytykowany przez M. Łodyńskiego: „bezwzględny rozdział literatury na dwie grupy, tj. grupę wojskową i ogólnonaukową, nie jest moim zdaniem ani praktycznie-pożądanym, ani naukowo-wskazany. Wiadomo przecież, jak bardzo krzyżują się poszczególne dziedziny wiedzy ogólnej z dziedziną zagadnień wojskowych...” Zob.: „Przegląd Biblioteczny” 1930, z. 1, s. 59.

122 *Katalog der Bücherei des Füsilier-Regiments Königin Viktoria von Schweden (Pommersches) Nr. 34*, Stettin 1909. Piśmiennictwo o treści militarnej było podzielone na działy: *Historia wojen, Wojskowość, Sztuka wojenna*, zaś o treści nie militarnej obejmował następujące dziedziny: *Historia, Nauki przyrodnicze, Encyklopedie-Sport-Varia, Literatura piękna, Języki, Plany*. Z kolei Biblioteka Oficerska Regimentu Dragonów systematyzo-

W Szczecinie rolę centralnej księżnicy wojskowej spełniała Biblioteka Wojskowa (Militär-Bibliothek), działająca na początku XX wieku. Księgozbiór podzielony na dzieła o treści militarnej i nie militarnej wypożyczano zimą w czwartki i piątki od 9.00 do 12.00, a latem od 15 do 17.00. Regulamin biblioteki informował, iż z nastaniem mobilizacji wszystkie wypożyczone książki natychmiast powinny być zwrócone¹²³.

Popularne w bibliotekach szkolnych, ludowych czy miejskich listy zalecanych lektur, nie ominęły również bibliotek wojskowych. Proponowano dla tych księżnic lekturę zgodną z przeświadczeniem, iż biblioteka wojskowa powinna zaspokajać potrzebę rozrywki w chwilach odpoczynku, pogłębiać wiedzę i budzić uczucia patriotyczne. Autorzy opracowanej w 1916 roku oferty książkowej dla żołnierskiego czytelnika, wzorowali się na doświadczeniach bibliotek ludowych. Odrzucono – jak czytamy – snobizmy i estetyzmy, afirmując pasję życia, siły, zdrowie i ludowość która nie musiała oznaczać grubiaństwa i pogoni za sensacją. Ważna była również sytuacja lektury odbiegająca od czytania w czasie pokoju.

Dużą popularnością cieszyły się drukowane przez Dürerbund wykazy tanich lektur dla lazaretów i wojsk polowych. Erwin Ackerknecht w przedmowie do zeszytu tej serii z 1915 roku zaznaczył, iż w zestawach tanich lektur dla żołnierzy nie powinno być żadnego Kanta, żadnych pism wybranych Lichtenberga ani *Parzivala* Wolframa von Eschenbacha¹²⁴. Dyrektor Stadtbibliothek nawiązał do listu jednego z oficerów, który potrzeby kulturalne i duchowe narodu pod bronią zredukował do pragnienia chleba (możliwie z kielbasą) i igrzysk czyli wieczoru przy piwie i muzyce¹²⁵. Ta suma wiedzy o żołnierzach determinowała listy żołnierskich lektur.

Centralna Biblioteka Wojskowa w Berlinie była inicjatorką tworzenia bibliotek żołnierskich (Soldatenbücherei). Ich księgozbiór był porównywalny z zasobami małych bibliotek ludowych, aczkolwiek starano się dostosować go do potrzeb czytelniczych żołnierza, który był wówczas nowym typem czytelnika¹²⁶. Biblioteka żołnierska utworzona jako oddział berlińskiej Deutsche Heeresbücherei, pełniła funkcję placówki wzorcowej, z której rozwiązań organizacyjnych mogły czerpać biblioteki kompanii, szwadronów i baterii. Wszystkie one posiadały bowiem małe biblioteki, dysponujące skromnym budżetem i zatrudniające bibliotekarzy. Dla pracowników tych bibliotek organizowano w Berlinie kwartalne kursy, podczas których odbywały się wykłady i ćwiczenia praktyczne¹²⁷.

wala księgozbiór w działach: *Sztuka wojenna, Historia wojen, Historia-Pamiętniki-Biografie, Kawaleria-Hodowla koni, Hippika, Beletrystyka-Varia*. Za: *Catalog der Officier-Bibliothek des Neumärkischen Dragoner-Regiments No. 3.*, Treptow a. R. 1872.

123 *Katalog der Militär-Bibliothek zu Stettin*, Stettin 1908 oraz *Nachtrag 1910 zum Katalog der Militär-Bibliothek zu Stettin*, Stettin 1910. Jednym ze szczecińskich bibliotekarzy wojskowych był *Hauptmann Arendt* (ur. 1889 r.) Zob.: *Taschenbuch für Bibliophilen*, dz. cyt., s. 10.

124 *Billiger Lesestoff für Lazarette und Feldtruppen. Sonderausgabe der 130. Flugschrift des Dürerbundes*, München 1915, s. 1–2.

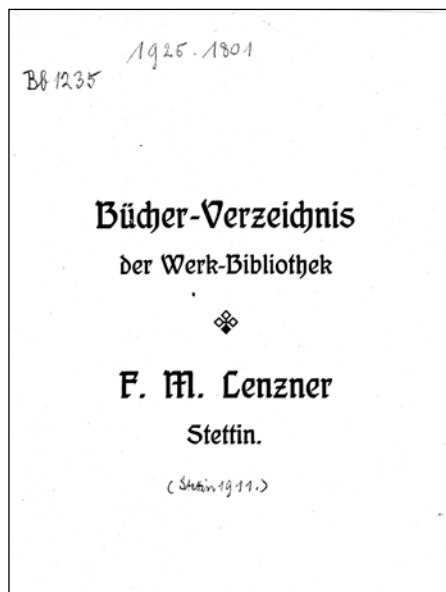
125 Tamże, s. 2.

126 L. Vogt, *Soldatenbücherei. Eine Abteilung der Deutschen Heeresbücherei Berlin*, „Bücherei und Bildungspflege. Zeitschrift für die gesamten außerschulmäßigen“ 1930, H. 1, s. 98–101. Czytamy w tym artykule, iż na półkach żołnierskich bibliotek odnaleźć można autorów z repertuaru bibliotek ludowych: Anzergrubera, Fontane, Freytaga, Kellera, Raabego. Szczególnym zainteresowaniem cieszyły się powieści: Grabenhorsta, Remarqu, Renna i Wilkego (s. 98).

127 Tamże, s. 100. Zob. też: B. Otten, *Lesestoff für unsere Truppen*, „Eckhart. Ein Deutsches Literaturblatt. Zen-

BIBLIOTEKI ZAKŁADOWE

Na Pomorzu organizowano biblioteki, które możemy określić jako zakładowe lub fabryczne¹²⁸. Pod koniec XIX wieku obraz kultury kształtowany był nie tylko przez burżuazję i warstwę inteligencko-urzędniczą, ale też klasę robotniczą. Kultura robotnicza była wówczas zjawiskiem nowym, formującym się w ścisłej zależności od poziomu ekonomicznego, zdobyczy socjalnych i wzrostu świadomości politycznej tej warstwy społecznej. W Szczecinie początki planowej pracy oświatowej wśród robotników datują się od 1899 roku, wówczas na polecenie związków zawodowych zaczęto organizować kursy pisania i liczenia. W rok później utworzona została Robotnicza Szkoła Oświatowa (*Arbeiter-Bildungsschule*), działająca do 1907 roku, kiedy

to powołano w nowym składzie personalnym Komisję Kształcenia (*Bildungsausschuss*). Jedną z form uczestnictwa robotników w kulturze były np. organizowane przez Robotniczą Szkołę Oświatową wyjścia do teatru – głównie *Bellevue-Theater*, pełniącego funkcję teatru operetkowego. W środowisku robotniczym dużą popularnością cieszyły się towarzystwa śpiewacze. Chóry: *Freiheit*, *Vorwärts*, *Brüderlichkeit* swoimi występami uświetniały zebrania i wiece polityczne. Robotniczy model kultury tworzył się także poprzez rozwój czytelnictwa. Przełomem w dostępie do książki w środowisku robotniczym było utworzenie sieci bibliotek ludowych oraz fabrycznych.

Poprzez lekturę wpływały one na kształtowanie nowych postaw. „*Biblioteka taka była szkołą, w której [robotnik] uzupełnia samo-*

kształceniem zdobytą już wiedzę... uzyskuje wyrobienie społeczne, uświadomienie klasowe, nabywa umiejętności poznawania ludzi oraz udzielania wskazówek innym”¹²⁹.

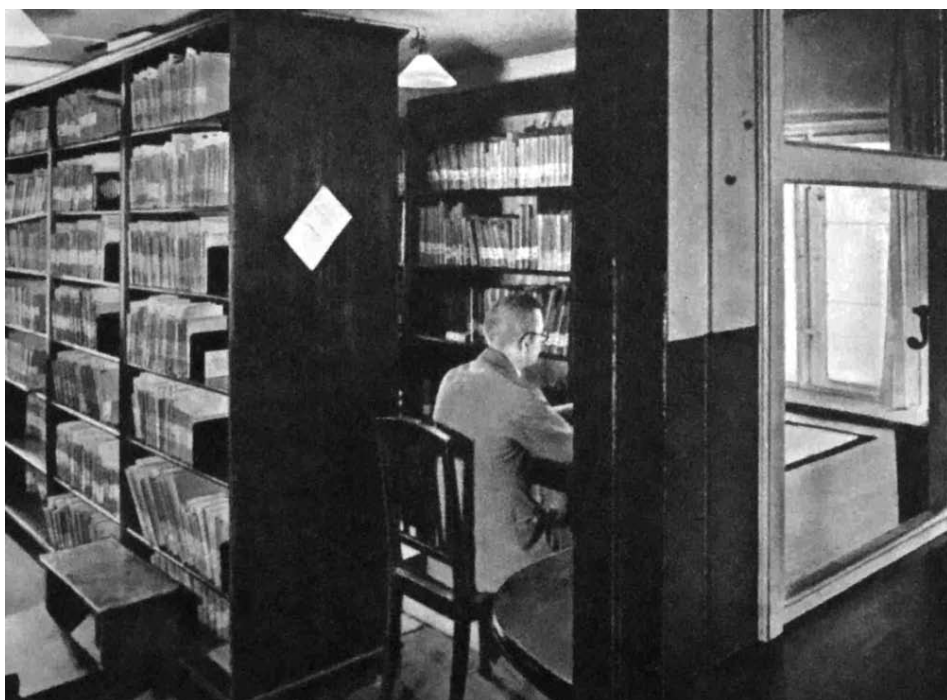
Przykładem takiej placówki była *Werk-Bibliothek*. W przedmowie do katalogu biblioteki wyrażono nadzieję, iż pilne wykorzystanie księgozbioru bibliotecznego przyczyni się do rozrywki i nauki pracowników¹³⁰. Jednorazowo można było wypożyczyć tutaj jedną książkę na dwa tygodnie z możliwością przedłużenia do czterech tygodni. Za zgubienie lub zniszczenie egzemplarza czytelnik ponosił odpowiedzialność finansową.

tralverein zur Gründung von Volksbibliotheken” 1914/ 1915, Nr 4, s.255–256.

128 P. Ladewig, *Von Fabrikbüchereien*, „Soziale Praxis” 1919, Nr 21, s. 539–542, *Musterverzeichnis für Volks-und Fabrik-Bibliotheken*, Berlin 1910;

129 Z. Hryniewicz, *Czytelnictwo w bibliotekach robotniczych związków zawodowych*, Warszawa 1932, s. 66.

130 *Bücher-Verzeichnis der Werk-Bibliothek F.M. Lenzner Stettin*, Stettin [1911], s. 1–13.

Biblioteka w Skolwinie

Odchodzący na emeryturę zobowiązani byli zwrócić książki, w przeciwnym razie ich wartość potrącano im z pensji. Biblioteka była otwarta w środy i soboty w godzinach popołudniowych. Wypożyczanie było nieodpłatne dla wszystkich chętnych. Pracownicy mieli okazję zapoznać się dzięki bibliotece z dziełami światowej klasyki, gdyż biblioteka proponowała między innymi: *Don Kichota*, *Klub Pickwicka* oraz dzieła Goethego, Lessinga, Mörickego, Szekspira. W bibliotece znajdował się również niemiecki przekład *Quo vadis* Henryka Sienkiewicza¹³¹.

Pokaźny księgozbiór, usystematyzowany w ośmiu działach zgromadziła dla swoich pracowników Szczecińska Fabryka Cementu Portlandzkiego (Stettiner Portland-Cement-Fabrik)¹³². Dobrze wyposażoną bibliotekę i przestronnie urządzonej czytelnię posiadała fabryka papieru w Skolwinie¹³³.

Biblioteki fabryczne nie odbiegały zbyt od schematu bibliotek ludowych. Ich twórców przestrzegano, by porzucili ulubioną w narodzie niemieckim rolę mentorów i nauczycieli. Robotnikowi wybierającemu po dniu ciężkiej pracy lekturę wyłącznie rozrywkową, należało okazać zrozumienie i wsparcie. Już te preferencje czytelnicze wyznaczały kierunek gromadzenia zbiorów. Podstawą były dobre powieści i nowele. Szczególnie preferowano

¹³¹ Tamże.

¹³² *Werkbücherei der Stettiner Portland-Cement-Fabrik, Züllchow/Pom. Bücher zur Unterhaltung*, Stettin [1920].

¹³³ *Die Chronik der Feldmühle*, Stettin 1935, s. 244, 262.

te drugie jako formy niewielkie objętościowo, bowiem robotnik niechętnie sięgał do okazałych tomów. Dla żony i dzieci najchętniej wybierał książki ilustrowane¹³⁴. Biblioteki w fabrykach oferowały również pracującym w nich kobietom wybór książek. Pod koniec XIX wieku został ugruntowany w Niemczech, a wywodzący się z Wielkiej Brytanii ruch na rzecz praw kobiet. Niemieckie statystyki podawały w roku w 1893 liczbę 616.620 robotnic w wieku od 20 lat. Już w 1875 roku w Berlinie działał socjaldemokratyczny ruch kobiet. Działaczki ruchów socjaldemokratycznych domagały się całkowitego równouprawnienia kobiet i mężczyzn, prawa wyborczego i możliwości sprawowania urzędów publicznych. Zarzucano im, że w tych bezmiernych wybrykach lekceważą wszystko, co kryje się pod pojęciem kobiecości, oraz, że zagrażają tradycyjnym wartościom społecznym i rodzinnym¹³⁵. Książka, która w całej swej historii służyła jako oręż w służbie rozmaitych idei, również tutaj była wykorzystywana zarówno przez obrońców tradycyjnych wartości jak i walczących o prawa kobiet. Autorzy wyboru lektur dla robotnic fabryk, we wstępie z żalem zauważyli, że ideał polegający na tym, „iż kobieta troszczy się jedynie o dom i wychowanie dzieci, a mężowi pozostawia zarabianie pieniędzy nie wszędzie niestety jest osiągalny”¹³⁶.

W Szczecinie w 1900 roku, do związkowego kartelu przyłączyło się 37 organizacji związkowych, które posiadały 19 bibliotek z łącznym zasobem 2.110 książek¹³⁷. Już wówczas planowano połączenie małych księgozbiorów zakładowych w jedną bibliotekę, co ostatecznie powiodło się dopiero się w 1912 roku. Wówczas to otwarto centralną bibliotekę fabryczną. Liczba jej czytelników w tym okresie wyniosła 800 osób, które skorzysały z 10.000 książek. Dalszy rozwój biblioteki przerwała pierwsza wojna światowa. Wznowienie jej działalności nastąpiło 19 marca 1919 roku. Zapoczątkowane w 1912 roku scalanie małych księgozbiorów zakładowych, wewnątrznie zróżnicowanych organizacji związkowych napotykało na trudności, nie wszystkie bowiem decydowały się na przekazanie swoich zbiorów do wspólnej biblioteki¹³⁸. Wiele związków zawodowych utrzymywało w swoich biurach cenne księgozbiory podręczne, do których dostęp był ograniczony. Robotnicy, o których czytelnictwie z braku przekazów źródłowych trudno wnioskować, mogli korzystać ze swoich bibliotek w filiach Miejskiej Biblioteki Ludowej, która udzieliła tym zasobom gościny.

Nowy styl życia wykształconego mieszczaństwa – bardziej dynamiczny i ekspansywny predestynował tę warstwę społeczną do udziału w rozmaitych zbiorowych przedsięwzię-

134 E. Goecke, *Moderne Fabrikbüchereien in ihren Zielen, Einrichtungen und Ergebnissen*, „Technische Monatshefte. Zeitschrift für Technik, Kultur und Leben” 1911, H.3, s. 93–95. W cytowanym artykule podano najpopularniejszych autorów po jakich sięgano w bibliotece fabrycznej zakładów stalowych w Meiderich. Byli to cieszący się dużym uznaniem również w szczecińskich bibliotekach fabrycznych: Frenssen, Freytag, Fontane, Goethe, Hansjakob, Hegeler, Raabe, Viebig, Zahn, Tolstoj. (s. 95).

135 *Lektüre für Fabrikarbeiterinnen*, Berlin 1897.

136 Tamże, s. 6.

137 M. Poupar, *Bildungspflege der organisierten Arbeiterschaft Groß-Stettins*, „Stettiner Jahrbuch” 1920, Stettin 1919, s. 92. Były to księgozbiory: robotników budowlanych (27 wol.), bednarzy (72 wol.), kamieniarzy (20 wol.), drukarzy (500 wol.), introligatorów (150 wol.), robotników portowych (307 wol.), robotników transportowych (25 wol.), stolarzy (130 wol.), malarzy (200 wol.), metalowców (150 wol.) krawców (40 wol.), szewców (30 wol.), sztukatorów (30 wol.), litografów (87 wol.), garncarzy (87 wol.), tapicerów (20 wol.), cieśli (190 wol.).

138 Tamże, s. 93.

ciach. Charakterystyczną dla XIX wieku o czym wspomniano na początku, była praktyka zrzeszania się dla osiągnięcia zamierzonych celów. Tendencja ta zaowocowała na Pomorzu licznymi związkami i stowarzyszeniami, w których ścierały się rozmaite dążenia, aspiracje i plany. Zjawiska te przybierały różne rozmiary, odpowiednio do aktualnej rzeczywistości społecznej i politycznej. Z tradycji jeszcze oświeceniowych wywodziły się loże masońskie, w latach pięćdziesiątych XIX wieku powstawały stowarzyszenia o charakterze patriotycznym, w drugiej połowie stulecia organizacje nastawione na uzyskiwanie wartości ekonomicznych¹³⁹. Większość z nich przybierała formy instytucjonalne, posiadała własne siedziby, statut, budżet. Prawie wszystkie organizowały księgozbiory, widząc w bibliotekach istotny składnik współczesnego życia. Książka w związkach i stowarzyszeniach służyła popularyzacji wiedzy, lekturze beletrystyki, celom służbowym, w przypadku młodzieży wychowawczym. Funkcjonowanie bibliotek stowarzyszeniowych zapewniały statuty, które są dzisiaj często jedynym źródłem informacji o tych zbiorach. Wielkość księgozbiorów wynosząca od stu egzemplarzy do trzech tysięcy woluminów, (wyjątek stanowiło Towarzystwo Historii i Starożytności Pomorza) zależała od możliwości macierzystych placówek. Niedostatki budżetowe i brak odpowiednich pomieszczeń były najczęstszymi przyczynami słabego rozwoju tych bibliotek. Towarzystwa nie posiadające w swoich siedzibach miejsca na bibliotekę, gościnnie lub za opłatą umieszczały zbiory w wynajętych pomieszczeniach. Sytuacja taka nie służyła rozwojowi księgozbiorów ani wypracowaniu pragmatyki zawodowej dla bibliotekarzy, czy raczej osób opiekujących się zbiorami. Zazwyczaj było to dla nich zajęcie uboczne wykonywane z innymi pracami na przykład biurowymi. Fakt ten zresztą nie może dziwić w obliczu biblioteki liczącej sto osiemdziesiąt książek i otwartej raz lub dwa razy w tygodniu przez dwie godziny. Często w stowarzyszeniowym Lesezimmer, dostępne były głównie czasopisma i gazety, których czytanie należało do codziennych ceremoniałów członków klubów i towarzystw,

139 Przykładowo w 1903 roku, w Greifswaldzie funkcjonowały oprócz wcześniej wymienionych, następujące biblioteki stowarzyszeniowe: *Baltischer Centralverein für Tierzucht und Tierschutz*- (bibliotekarz H. Ewert), *Bienenzuchtverein*- (bibliotekarz Lässig), *Bürger-Ressource*- (bibliotekarz Hiller z zawodu zegarmistrz i rentier Braun), *Gartenbau-Verein für Neuorpommern und Rügen*- (bibliotekarz Streufert), *Handwerkerverein*- (bibliotekarz Schütte introligator), *Jünglings und Männer Verein*, *Verein junger Kaufleute*- (bibliotekarz R. Wulff i P. Kaminke), *Kriegerverein*- (bibliotekarz Schleif kancelista), *Lehrerverein*- (bibliotekarz, nauczyciel Tews), *Naturwissenschaftlicher Verein*, *Ortsverein der Metallarbeiter*- (bibliotekarz Corswandt), *Plattdeutscher Verein*- (bibliotekarze Erdt i Erdbeer), *Rügisch-Pommerscher-Geschichtsverein*, *Gabelsberger Stenographenverein* (bibliotekarz Trapper księgowy), *Techniker Verein*- (bibliotekarz Bechstein, zawiadowca kolejowy). Za: *Neues Adress- und Geschäfts-Handbuch der Stadt Greifswald für das Jahr 1903 nebst einem Stadtplan*, Greifswald 1903, s. 164–165. W Szczecinie natomiast: *Bibliothek des Lehrervereins*, *Bücherei der Alt-Stettiner Landes-Synode*, *Französisch-reformierten Gemeinde-Bibliothek*, *Kunstabibliothek der Stadt Stettin*. Zbiory posiadały: Towarzystwo Naukowe Lekarzy Szczecińskich (*Der Wissenschaftliche Verein der Stettiner Ärzte* – była to typowa biblioteka złożona z 250 tomów przechowywanych w dwóch dużych szafach w siedzibie Towarzystwa. W 1906 roku zasób ten został przekazany Bibliotece Miejskiej i ustawiony w czytelni. W zamian za sześćdziesięciomarkową subwencję. Biblioteka Miejska sprawowała pieczę nad księgozbiorem i uzupełniała go zgodnie z życzeniami członków Towarzystwa; Towarzystwo Niemieckich Inżynierów Okręgu Pomorskiego (*Der Pommersche Bezirksverein des Vereins deutscher Ingenieure*), Pomorskie Stowarzyszenie Filologów (*Der Pommersche Philologen*), Szczecińskie Towarzystwo Architektów i Inżynierów (*Stettiner Architekten und Ingenieurverein*), Szczeciński Klub Szachowy „Andersen” (*Stettiner Schachklub Andersen*), Szczecińskie Towarzystwo Stenografów (*Stettiner Stenographenverein*), Towarzystwo Przyjaciół Fotografii (*Verein von Freunden der Photographie*), Stowarzyszenie przeciwdziałające nadużywaniu napojów alkoholowych (*Verein gegen Mißbrauch geistiger Getränke*).

jak gra w bilard lub w szachy¹⁴⁰. Trudno więc mówić o wyłącznie twórczym wykorzystaniu tych bibliotek, zwłaszcza księgozbiorów nie uzupełnianych o nowości. Zasięg ich oddziaływania był zazwyczaj ograniczony do osób stowarzyszonych, rzadziej udostępniano czytelnikom z zewnątrz. O tym w jakiej mierze użytkowanie książek w związkach i towarzystwach przyczyniało się do zmiany świadomości, a tym samym stawało się impulsem do przemian życia społecznego, politycznego czy gospodarczego, możemy wnioskować raczej hipotetycznie. Jednak dzięki wykorzystaniu tych księgozbiorów, środowiska mieszczańskie mogły angażować się w rozwój kultury prowincji i poprzez książkę uczestniczyć we wspólnocie kulturowej. Zwłaszcza, że zamożni kupcy, fabrykanci, aptekarze, przedsiębiorcy żeglugowi, oficerowie, urzędnicy, prawnicy, prokurenci, inżynierowie, lekarze czyli skład osobowy towarzystw, możliwość dostępu do medium informacyjnego, jakim była książka i czasopismo traktowali jako istotny warunek aktywnego uczestnictwa w ówczesnym kulturalnym świecie¹⁴¹.

Pomorze musiało czekać aż do 1905 roku, na przybycie do Szczecina Erwina Ackerknechta, który uczynił z bibliotekarstwa pomorskiego ważną dziedzinę życia społecznego. Jednakże mała rewolucja czytelnicza, jaka dokonała się wcześniej, dzięki bibliotekom stowarzyszeniowym, była solidną podstawą dla dalszych działań w batalii o pomorskie biblioteki i rozwój czytelnictwa.

140 Typowym przykładem jest czytelnia resursy w Stralsundzie, w której wyłożone były gazety i czasopisma. W czytelni zabraniano głośnych rozmów. Pragnący głośno czytać prasę musieli uzyskać zgodę wszystkich obecnych w czytelni. Zob.: *Gesetze für die Ressource-Gesellschaft in Stralsund*, Stralsund 1846, s. 15.

141 Nasuwa się tutaj analogia do bibliotek wrocławskich instytucji kulturalno-oświatowych. W drugiej połowie XIX wieku działały tam: Biblioteka Towarzystwa Oświatowego Kobiet (Bibliothek des Frauen-Bildung Vereins), Biblioteka Wrocławskiego Stowarzyszenia Zawodowego (Bibliothek des Breslauer Gewerbe-Vereins), Biblioteka Zrzeszenia Rzemieślników (Bibliothek des Handwerker-Vereins) i wiele innych. Tak jak w Szczecinie i na Pomorzu statuty wrocławskich placówek, uwzględniały zapisy dotyczące zakładania bibliotek. Za: E. Gondek, *Rynek książki na Śląsku pod panowaniem pruskim w XIX wieku. Drukarnie, księgarnie, płatne wypożyczalnie publikacji*, Katowice 2001, s. 98–99.

Rozdział III

W służbie wychowania duchowego i umysłowego

BIBLIOTEKI SZKOLNE

ZASADY ORGANIZACJI BIBLIOTEK SZKOLNYCH I GROMADZENIA ZBIORÓW

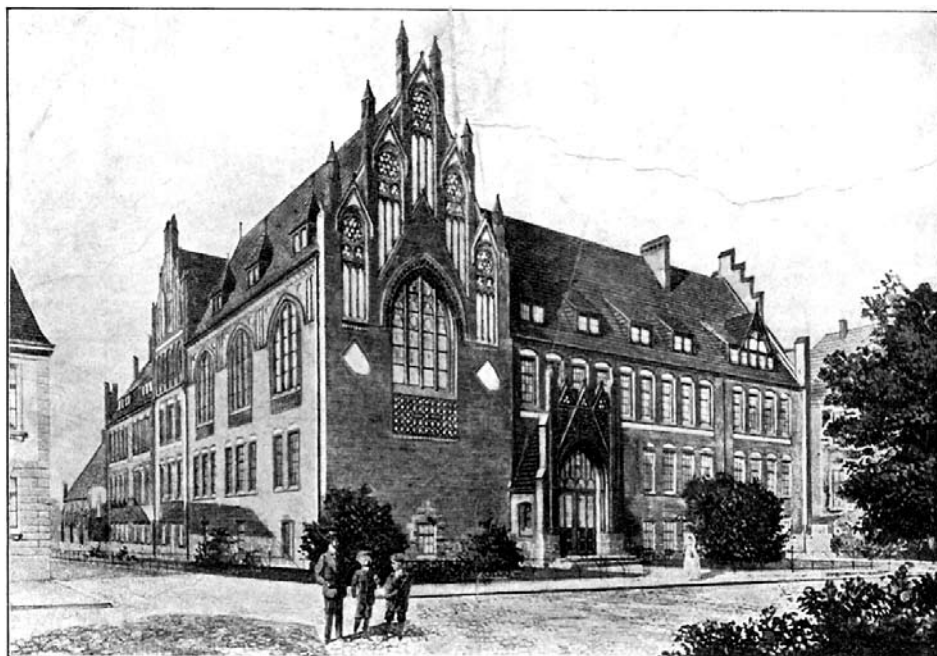
O ile na początku XIX wieku można mówić o braku wykształcenia społeczeństwa pomorskiego i analfabetyzmie, to z biegiem lat stopień jego uczestnictwa w kulturze umysłowej był coraz większy. Zmiany świadomości społecznej pod wpływem wydarzeń politycznych, między innymi Wiosny Ludów, rozwój oświaty, powstanie licznych związków i towarzystw powodowały, że udział szerszych warstw społeczeństwa w kulturze stawał się bardziej powszechny¹. Urbanizacja i industrializacja ułatwiała pracę oświatową i dawały łatwiejszy dostęp do publikacji. Wprowadzenie obowiązku szkolnego zwiększało liczbę potencjalnych czytelników i użytkowników podręczników szkolnych. Szkoła państwowa lub prywatna zastępowała nauczyciela domowego. W drugiej połowie XIX wieku zaczęły powstawać specjalistyczne biblioteki dla dzieci i młodzieży, co było wynikiem rozwoju literatury dla tej kategorii czytelników. Niektóre wydawnictwa specjalizowały się w tym właśnie rodzaju piśmiennictwa.

Z postępowaniem kultury i oświaty związany był rozwój bibliotek. Powstawały wówczas księżnice, odpowiadające różnym potrzebom społecznym, nadzorowane przez właściwe organa państwowe, naukowe lub też społeczne. Ważne miejsce wśród nich zajmowały biblioteki w szkołach. *„Biblioteki szkolne, przeznaczone dla uczniów i nauczycieli, są organicznie związane ze swymi szkołami, którym pomagają w realizacji zadań wychowawczych i dydaktycznych. Księgozbiór bibliotek szkolnych jest przystosowany do typu, stopnia i poziomu szkoły oraz do treści i zakresu programu nauczania”*². Definicja ta w pełni oddaje charakter bibliotek szkolnych, aczkolwiek dawniej pełniły one również funkcje bibliotek publicznych. *„Bezustannie słyszymy o współpracy szkoły i czytelnictwa. W Niemczech, szczególnie na wschodzie, urządzono w gmachach szkolnych biblioteki i czytelnie. Klasyczny przykład zespolenia szkoły z biblioteką mamy w Ameryce i we Francji. W Holandii zalecił typy bibliotek szkolnych dla wszystkich van der Heim, w Niemczech zaś już w roku 1837 von Stürkrad pisze: w każdej wsi należy ustanowić bibliotekę, szkoła ma być czytelnią, bibliotekarzem nauczyciel, a proboszcz kierownikiem”*³. Dyrektywę tę realizowano również na Pomorzu Zachodnim.

1 L. Turek-Kwiatkowska, *Przemiany kulturalne na Pomorzu Zachodnim w XIX w.*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Szczecińskie Studia Historyczne” 1994, nr 8, s. 38 i n.

2 *Encyklopedia Wiedzy o Książce*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1971, szp. 265–269.

3 A. Ludwiczak, *Szkolne biblioteki publiczne*, „Przegląd Oświatowy. Miesięcznik Towarzystwa Czytelni Ludowych poświęcony sprawom oświatowym i kulturalnym” 1919, nr 10, s. 251.

Miejska szkoła realna w Kamieniu Pomorskim, początek XX wieku

Rozwój szkolnictwa i jego przemiany wyznaczały rozmaite, ważne daty w pruskim ustawodawstwie⁴. Podstawę prawną dawało szkolnictwu prawo ziemskie, regulujące zagadnienia szkolne poprzez zarządzenia i okólniki. W 1815 roku powołano konsystorza, który następnie przemianowany został na Kolegium Szkolne Prowincji (*Provinzial Schulkollegium*). Według instrukcji z 23.10.1817 roku, w kręgu zainteresowań nowo powołanego Kolegium, znalazły się wszystkie placówki oświatowe realizujące zadania pedagogiczne i wychowawcze. W jego gestii leżało korygowanie i zatwierdzanie planów i statutów szkół, sprawdzanie nowych oraz kontrolowanie już funkcjonujących ordynacji szkolnych i regulaminów, jak również przegląd zasad dyscypliny szkolnej. Członkowie Kolegium weryfikowali znajdujące się w użyciu podręczniki szkolne, wskazywali te, które trzeba było usunąć, oraz ustalali wykaz nowych, które należało wprowadzić⁵. Szkoła miała stać się ważnym instrumentem oddziaływania państwa poprzez wychowanie i kształcenie w duchu idei państwowości. Reformatorzy szkolnictwa Wilhelm von Humboldt (1767–1835), Johann Gotfried Herder (1744–1803), formułowali i wyznaczali nowe cele nauczania i wychowania⁶.

4 L. Turek-Kwiatkowska, *Szkoły średnie miasta Szczecina w XIX wieku*, „Zeszyty Naukowe WSP w Szczecinie. Prace Wydziału Humanistycznego”, 1978, nr 7, s. 175–200.

5 *Blätter zur Geschichte und Statistik der höheren Schulen in Pommern besonders in den Jahren 1856–1881*, Stettin 1881, s. 5.; A. Wielopolski, *Ustrój polityczny Pomorza Zachodniego w XIX wieku*, Poznań 1965; W. Stępiński, *Kultura materialna i życie umysłowe*, [w:] *Dzieje Szczecina*, T. III pod redakcją B. Wachowiaka, Szczecin 1994, s. 238.

6 J. Stoiński, *Szkolnictwo średnie w Wielkim Księstwie Poznańskim w I połowie XIX w. (1815–1850) ze szczególnym uwzględnieniem Gimnazjum Marii Magdaleny w Poznaniu*, Poznań 1972; K. Trzebiatowski, *Oświata*

Jedną z ważniejszych dat w dziejach szkolnictwa pruskiego był rok 1872. Podjęte wówczas decyzje wyznaczyły kierunek polityki oświatowej w Niemczech na kilkadziesiąt lat. Były one zawarte w pruskiej ustawie szkolnej z 11.03.1872 roku, która ustalała nadzór państwa nad szkolnictwem ludowym, publicznym i prywatnym. Organizację szkolnictwa regulowały także przepisy ogólne w sprawie szkół ludowych i kształcenia nauczycieli z 15.10.1872 roku. Kolejne lata przynosiły dalsze zmiany, zmierzające do uporządkowania programów nauczania i nadania szkolnictwu bardziej jednolitego charakteru⁷.

Biblioteki szkolne pełniły dwojaką funkcję – były przeznaczone dla nauczycieli i uczniów, stąd też wynikał podział księgozbiorów na część nauczycielską i uczniowską. Pierwsza służyła celom naukowym, druga zapewniała realizację celów wychowawczo-dydaktycznych. Księgozbiór szkolny gromadzony przez lata, stawał się często cenną skarbnicą wiedzy, narzędziem pracy dydaktycznej i badawczej, chociaż jak przypominał Erwin Ackerknecht: „*Celem biblioteki nauczycielskiej w każdym rodzaju szkolnictwa jest wyposażenie uczących w literaturę pomocną przy wykonywaniu ich zadań związanych z nauczaniem. Nie powinna więc ona być ogólnym księgozbiorem studyjnym, służącym naukowemu doksztalceniu lub nawet pisarskiej działalności nauczycieli, lecz zbiorem wybitnie podręcznym, aczkolwiek w najszerszym znaczeniu tego pojęcia*”⁸. Zaznaczył jednak, iż ta definicja ma charakter jedynie umowy.

Szkolna ksiądnica odgrywała istotną rolę w upowszechnianiu czytelnictwa, a utrwalając nawyki czytelnicze młodzieży, kształtowała przyszłych użytkowników bibliotek publicznych. Rolę biblioteki uczniowskiej Ackerknecht formułował następująco: „*Celem biblioteki uczniowskiej jest wzbogacanie i ożywianie zajęć lekcyjnych przez popularyzację lektury domowej(...) z punktu widzenia ogólnej kultury narodowej znaczenie to jest daleko większe niż biblioteki nauczycielskiej, która ściślej wiąże się ze szkołą jako taką. W szczególności biblioteka uczniowska w wiejskiej szkole powszechnej niejednokrotnie decyduje o tym, czy uczniowie zainteresują się własnym kształceniem ogólnym, a przynajmniej czy będą później przychodzić do bibliotek powszechnych*”⁹.

Na początku lat trzydziestych XX wieku zadania bibliotek szkolnych, formułowano jako: *literackie* – biblioteka szkolna powinna być niezbędnym uzupełnieniem lektury szkolnej, wprowadzać młodzież w świat książek; *etyczne* – książka powinna być instrumentem wychowawczym, służyć kształtowaniu umysłów i charakterów młodych ludzi; *naukowe* – poprzez książkę powinien następować rozwój zainteresowań poznawczych uczniów¹⁰.

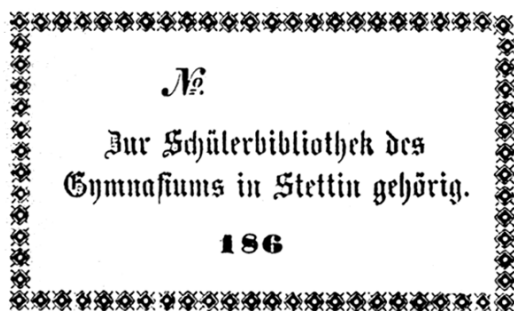
i szkolnictwo na Pomorzu Zachodnim w I połowie XX w., Poznań 1961, s. 20.

7 E. Włodarczyk, *Szkolnictwo i kultura* [w:] *Dzieje Szczecina*, T. III, pod redakcją B. Wachowiaka, Szczecin 1994, s. 480 i n.; S. Truchim, *Historia szkolnictwa i oświaty polskiej w Wielkim Księstwie Poznańskim 1815–1915*, T. II, Łódź 1968, s. 33 i n.; *Historia wychowania*, T. II pod redakcją Ł. Kurdybachy, Warszawa 1967, s. 561.

8 *Biblioteki nauczycielskie i uczniowskie (1924)* [w:] *Erwin Ackerknecht – bibliotekarz, humanista (1880–1960): wybór pism*, Tł. K. Gołda, Szczecin 2007, s. 34. Rolę biblioteki nauczycielskiej w XIX wieku rozumiano jednak nieco szerzej. Świadczy o tym chociażby katalog wypożyczeń biblioteki Gimnazjum Mariackiego w Szczecinie. Zob. też: *Über die gegenwärtige Stellung der Gymnasien. Programm des Gymnasiums zu Stettin verfaßt von W. Böhmer*, Stettin 1841, 28.

9 Tamże, s. 37.

10 *Schüler- und Jugendbüchereien*, Bonn 1930, s. 4.

Znak proveniencyjny biblioteki szkolnej szczecińskiego gimnazjum

Organizację wewnętrzną i zasady funkcjonowania bibliotek szkolnych określały i regulowały przepisy, będące częścią składową ogólnych zarządzeń i regulaminów szkół. Zgodnie z ich postanowieniami dyrektor szkoły był zobowiązany do nadzorowania prac biblioteki w podległej mu placówce oraz czuwał nad pomnażaniem jej zbiorów. Taką właśnie organizację pracy biblioteki szkolnej, obserwujemy w Gimnazjum Miejskim

(*Stadtgymnasium*) w Szczecinie. Dyrektor gimnazjum, sprawujący bezpośredni nadzór nad biblioteką, powierzał funkcje bibliotekarzy nauczycielom, którzy na tym stanowisku pozostawali dwa lata. Za zgodą dyrektora, pełniący obowiązki bibliotekarza mógł swoje zadania przekazać innemu nauczycielowi, przed upływem dwuletniego terminu kadencji bibliotecznej. Jednym z ważniejszych zadań w tej bibliotece było zaplanowanie budżetu na zakup książek, głównie lektur z przeznaczeniem dla poszczególnych przedmiotów, zgodnie z realizowanym programem nauczania. Swoje życzenia co do zakupu książek, nauczyciele zgłaszali w „książce życzeń” (*Buch der Desiderata*), znajdującej się w pokoju konferencyjnym, pedagodzy mogli również wypowiadać się w kwestiach regulaminu bibliotecznego. Zakupy każdorazowo odnotowywano w księdze akcesyjnej¹¹. Na zasobność poszczególnych bibliotek szkolnych, wpływały w dużej mierze operatywność bibliotekarza oraz ofiarność darczyńców. Szkoły dysponowały także kwotami pochodzącymi z opłat uczniowskich, które mogły być wydatkowane na potrzeby biblioteki¹².

W myśl zarządzeń pruskich władz oświatowych, dyrektor szkoły był zobowiązany do corocznego, szczegółowego przeglądu stanu księgozbioru. Sprawdzeniu podlegały: stan zachowania książek, ustawienie na półkach, inwentarz i katalogi. Efekt kontroli czyli protokół, dołączano zwykle do sprawozdań szkolnych¹³. Wielkość bibliotek szkolnych i ich

11 *Bericht über Stadtgymnasium das Schuljahr von Michaelis 1840/1841*, Stettin 1841, s. 29.

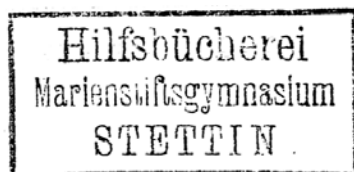
12 Zob.: S. Truchim, *Szkice z dziejów szkolnictwa i oświaty*, Poznań 1930, s. 80. H. Falkowska, *Z dziejów polskich bibliotek szkolnych*, Warszawa 1966.

13 S. Truchim, dz. cyt., s. 80; Pruskie władze oświatowe w rozporządzeniach i instrukcjach z lat 1824–1825 dotyczących gromadzenia zbiorów i administrowania bibliotek szkolnych nakazywały wszystkim szkołom zakładanie bibliotek uczniowskich, zalecały wnikliwą selekcję książek w tych bibliotekach i staranny dobór lektur. Sformułowano wówczas również zakaz korzystania przez młodzież szkolną z wypożyczalni publicznych. Przepisy i instrukcje dotyczące zarządzania bibliotekami szkolnymi, różniące się nieznacznie w szczegółach wynikających ze specyfiki poszczególnych szkół, były z reguły jednolite. W zaleceniach odnoszących się do bibliotek szkolnych w żeńskich zakładach nauczania czytamy, iż corocznie w okresie od 1 stycznia do 31 marca dyrektor szkoły był zobowiązany do przeprowadzenia kontroli w bibliotece szkolnej. Przy wyznaczeniu tego terminu brano pod uwagę fakt, iż świadectwo przeprowadzenia kontroli należało dołączyć do rocznego rozliczenia szkoły. Kontrola obejmowała prawidłowość prowadzenia katalogów, szczególnie zaś rejestr przybytków, organizację wewnętrzną biblioteki, wreszcie wrywkowy przegląd zbiorów na półkach. Przy prowadzeniu katalogów zalecano pruską instrukcję katalogowania alfabetycznego. Szczególnej uwadze polecano kontrolę zasobów historycznych. Zob. *Bibliotheken und Sammlungen, Bibliothekordnungen, Lehrmittel u. Lehrmittel-Verzeichnisse* [w:] *Handbuch über die Organisation und Verwaltung öffentlichen Preussischen Unterrichtsanstalten. In lexikalischer Form bearbeitet und herausgegeben von O. Heinemann*, Bd. I, Potsdam 1907.

organizacja stanowiły jednocześnie o ich znaczeniu, nie tylko w strukturze szkoły, ale też w najbliższym otoczeniu. Biblioteka szkolna miała bowiem, jak wspomniano częstokroć charakter ksiąźnicy publicznej.

Wiele danych o organizacji bibliotek szkolnych dostarczają regulaminy szkolne. Przepisy Gimnazjum Mariackiego w Szczecinie stanowiły, iż z biblioteki mogą korzystać przede wszystkim nauczyciele. Książki wypożyczano również pedagogom Gimnazjum Miejskiego, Szkoły im. Fryderyka Wilhelma (*Friedrich-Wilhelms Schule*) i innych szkół miejskich Szczecina. Nie wykluczano mieszkańców miasta i okolic, mających wymagane poręczenie. W ograniczonym zakresie udostępniano sztychy, mapy, rękopisy, dzieła ilustrowane. Nauczyciele Gimnazjum Mariackiego mieli prawo użytkować książki przez dłuższy czas, który jednak nie mógł przekraczać sześciu miesięcy. Dla innych okres wypożyczenia wynosił cztery tygodnie¹⁴. Jednym z typowych był regulamin biblioteki Gimnazjum Groeninga (*Gröningsche Gymnasium*) w Stargardzie, w którym czytamy: „Każdy uczeń ma prawo i obowiązek korzystania z biblioteki uczniowskiej w celu pogłębiania wiedzy i kształcenia. Uczeń otrzymuje książkę w dobrym stanie i taką zwraca. Odpowiada za uszkodzenia i zabrudzenia, ponosi koszty zwrotu książki zagubionej. Po ukończeniu nauki przedstawia dyrektorowi zaświadczenie od bibliotekarza, iż nie zalega z żadną książką w przeciwnym razie nie otrzyma świadectwa”. (1868) Uczniowie kwartalnie wnosili opłatę biblioteczną w wysokości jedenastu srebrnych groszy¹⁵.

Z kolei regulamin Towarzystwa Szkolnego w Szczecinie (*Schulgesellschaft*), w ramach którego działało Stowarzyszenie Czytelnicze (*Lesegesellschaft*) mówił, iż zarówno każdy członek Towarzystwa Szkolnego jest uprawniony do korzystania ze zbiorów bibliotecznych, jak też osoby nie zrzeszone w tej organizacji, ale bez prawa wypożyczenia na zewnątrz. Członkowie opłacali niewielką, półroczną składkę, a nowo przyjęci również opłatę wstępną. Jednorazowo można było wypożyczyć jedną książkę – osobiście lub przez posłańca. Wypożyczający podpisywał świadectwo odbioru i mógł korzystać z książki nie dłużej niż czternaście dni. Dużą wagę przywiązywano do terminowego zwrotu wypożyczonych woluminów. O księgozbiór i funkcjonowanie biblioteki troszczył się wybrany większością głosów przewodniczący Stowarzyszenia Czytelniczego. Księgozbiór jako dobro ogólne był własnością tutejszych szkół ludowych¹⁶.

Pieczętki Biblioteki Gimnazjum Mariackiego w Szczecinie

14 *Regeln für die Benutzung der Hauptbibliothek des Marienstifts-Gymnasiums zu Stettin*, „Programm des Marienstifts-Gymnasiums zu Stettin”, Stettin 1874, s. 12–13.

15 *Schulordnung des Königlichen und Gröningschen Gymnasiums zu Stargard in Pommern*, Stargard in Pommern 1868, s. 7.

16 Zob.: Rozdział: *Z ograniczonym dostępem. Biblioteki instytucjonalne*.

Regulaminy bibliotek szkolnych wskazują, iż procedury udostępniania zbiorów były z reguły bardzo podobne. Książki wypożyczano jeden lub dwa razy w tygodniu, na okres nie dłuższy niż dwa tygodnie. Powszechnie stosowano rewersy lub rejestrowano wypożyczenia w specjalnym zeszycie.

Szczecińskim gimnazjalistom w pierwszych latach XIX wieku stworzono możliwość korzystania ze zbioru przeznaczonego do prywatnej lektury. Nad księgozbiorem tym czuwał wyznaczony nauczyciel zwyczajny (*ordentlicher Lehrer*). W razie potrzeby mógł on liczyć na pomoc wybranych uczniów, obdarzonych szczególnym zaufaniem oraz mających umiejętności wymagane w pracy bibliotecznej. Uprawnionymi byli głównie uczniowie gimnazjalni z wyższych klas oraz nauczyciele. Z biblioteki mogli korzystać również inni czytelnicy, nawet spoza Szczecina, pod jednym wszakże warunkiem – poręczenia wiarygodnych obywateli miasta. Biblioteka miała więc znów charakter placówki publicznej. Czytelnik jednorazowo wypożyczał jedną książkę na okres nie dłuższy niż trzy tygodnie. Przedłużenie terminu zwrotu książki obwarowane było specjalnym pozwoleniem. Regulamin zawierał także ustęp odnoszący się do poszanowania książek, na egzemplarzach nie wolno było robić uwag, notatek i żadnych znaków. Biblioteka była czynna w środy i soboty, w godzinach popołudniowych¹⁷.

Zasady organizacji pracy bibliotek szkolnych, (technika wypożyczeń, rejestracja itp.) wielokrotnie były omawiane w fachowych publikacjach. W jednej z nich znajdujemy propozycję odnośnie dwóch sposobów wypożyczeń. Pierwsze rozwiązanie polegało na tym, iż kierownik biblioteki, samodzielnie rozdzielał książki, w drugim natomiast, dostarczał książki nauczycielom poszczególnych klas, którzy rozprawdzali je wśród uczniów. Było to rozwiązanie o tyle lepsze, że nauczyciele znając swoich wychowanków, mieli możliwość indywidualnego doradztwa w zakresie lektur. Sugerowano, by przydział książek dla klas odbywał się na początku każdego półrocza, przy ścisłej współpracy kierownika biblioteki i nauczycieli. Jako właściwy sposób rejestracji wypożyczeń wskazywano konto czytelnicze, mogące jednocześnie służyć jako karta wypożyczeń. Konto powinno zawierać następujące dane: nazwisko ucznia, wiek, sygnaturę, autora i tytuł książki oraz daty wypożyczenia i zwrotu. Informacje te były zapisywane w zeszycie¹⁸. W podobny sposób funkcjonowały biblioteki klasowe również w szczecińskich szkołach.

Katalogi i układ zbiorów nie były jednolite. Schemat działowy księgozbioru zależał od bibliotekarza. O ustawieniu książek na półkach można wnioskować na podstawie sygnatur naklejonych na odwrocie przedniej okładki. Sygnatura składała się zwykle z trzech znaków, wskazujących dział, szafę i półkę, na której znajdowała się książka. W bibliotekach Gimnazjum Mariackiego i Szkoły im. Fryderyka Wilhelma w Szczecinie, działy główne oznaczone były cyframi rzymskimi, poddziały natomiast miały oznaczenia literowe. Praktyczne wskazówki dla uczniów, zawarte w katalogu biblioteki Gimnazjum Mariackiego, pozwalają wnioskować o metodach pracy i organizacji tej biblioteki.

17 *Bibliothek der Gymnasiasten*, Stettin 1844, s. 3.

18 H. Lucas, *Technik und Verwaltung der Schulbücherei* [w:] *Schüler- und Jugendbüchereien*, dz. cyt., s. 10 i n.

Na karcie wypożyczeń uczeń wpisywał dział, numer i ewentualnie jedną z wielkich liter (A,B,C), jakimi były oznaczone odpowiednie poddziały w katalogu. Wypożyczonych książek uczniowie nie mogli wymieniać między sobą¹⁹.

29 stycznia 1851 roku ogłoszono Regulamin Bibliotek Gimnazjalnych Szczecina. Zawarto w nim strukturę organizacyjną bibliotek i zasady ich działania. Zgodnie z ustaleniami, pracownik biblioteki był zobowiązany do uczestniczenia w kwartalnych konferencjach, na których zgłaszał ewentualne dyspozycje dotyczące zakupu nowych książek. Swoje propozycje w tym względzie wysuwali także nauczyciele. Do obowiązków bibliotekarza należało wypożyczanie i ewidencja zwrotu wypożyczonych dzieł, katalogowanie, stemplowanie i pozostałe czynności techniczne. Regulamin ustalał czas otwarcia bibliotek. W soboty od 12.00 do 13.00 ze zbiorów bibliotecznych korzystali niemal wyłącznie nauczyciele gimnazjalni. Oprócz nich książki mogli wypożyczać także członkowie patronatu szkoły oraz ludzie nauki zrzeszeni w szczecińskich towarzystwach naukowych. Osoby spoza tego grona pragnące korzystać z księżnicy gimnazjalnej musiały złożyć pisemne poręczenie. Czytelnik ręczył za prawidłowe korzystanie i zwrot książki, którą można było wypożyczyć do domu wypełniając odpowiedni formularz. Kopersztychy, rękopisy i inne szczególnie cenne materiały nauczyciele mieli prawo wypożyczyć na miesiąc²⁰.

Regulaminowi bibliotek gimnazjalnych, towarzyszyły ustalenia odnoszące się również do bibliotek uczniowskich (*Schülerbibliothek*). Bibliotekarz wykorzystując pieniądze z uczniowskich składek, kupował książki, a efekty zakupów przedstawiał na konferencji nauczycielskiej, przedkładając jednocześnie rachunki i rozliczenia. Aprobatę otrzymywał na piśmie zatwierdzonym przez trzech uczestników konferencji na zamknięciu zarządu, któremu jednocześnie przysługiwało prawo rewizji²¹.

W wydanych trzydzieści lat później zarządzeniach dotyczących bibliotek szkolnych i ludowych (1893) podkreślono, iż wiedza zdobyta podczas lekcji powinna być pogłębianą i poszerzaną poprzez odpowiednie i celowe wykorzystanie zbiorów bibliotecznych. Do zarządzenia dołączono preferowane listy książek dla bibliotek szkolnych i ludowych. Wyboru dokonano na podstawie wcześniejszej propozycji Generalnej Konferencji Szkolnej (*General-Schulkonferenzen*). Według tegoż zarządzenia, biblioteki szkolne pełniły jednocześnie funkcje bibliotek ludowych i ich zadaniem było ułatwianie uboższej warstwie społeczeństwa dostępu do lektury. Na zakładanie takich właśnie bibliotek uboższe gminy miały otrzymać wsparcie ze środków państwowych. Zalecano także urządzenie okręgowych bibliotek nauczycielskich (*Kreislehrbibliothek*), poszerzających szanse pedagogów na pogłębienie wiedzy zawodowej.

Kierowanie biblioteką było z reguły zajęciem honorowym. Od nauczycieli oczekiwano, iż będą czynili to nieodpłatnie. Tam, gdzie było wielu chętnych do objęcia stanowiska bi-

19 *Bücher-Verzeichnis der Schülerbücherei. Beigabe zum Programm des Königl. Marienstifts-Gymnasiums zu Stettin*, Stettin 1912.

20 *Das Höhere Schulwesen in Preussen. Historisch-statistische Darstellung, im Auftrage des Ministers der geistlichen, Unterrichts-und Medicinal-Angelegenheiten herausgegeben von Dr. L. Wiese*, Berlin 1864, s. 689.

21 Tamże, s. 689.

bliotekarza, pierwszeństwo dawano pracownikom bardziej doświadczonym, o co najmniej kilkuletnim stażu pracy²².

Własne koncepcje organizacji i funkcjonowania bibliotek przedstawiało wielu nauczycieli niezwiązanych bezpośrednio z tą pracą. Postulowali oni zapewnienie stałego i bezpośredniego kontaktu ucznia z książką, poprzez tworzenie bibliotek klasowych (*Klassenbibliothek*). Potwierdzało to istnienie świadomości wśród pedagogów, co do roli jaką odgrywała biblioteka w szkole. Analiza rocznych sprawozdań wskazuje, iż już pod koniec XIX wieku w szczecińskich i pomorskich bibliotekach szkolnych wydzielano księgozbiory dla poszczególnych klas. W bibliotece Szkoły im. Fryderyka Wilhelma w Szczecinie odnotowywano w sprawozdaniach zakupy i dary książkowe dla wszystkich klas z wyszczególnieniem nazwisk nauczycieli – bibliotekarzy. W szczecińskim Gimnazjum Miejskim (*Stadtgymnasium ehemaliges Rats-Lyzeum*) w 1905 roku biblioteka uczniowska podzielona była na następujące podzbiory: dział pierwszy dla klas *Prima* i *Untersekunda*, dział drugi dla klasy *Tertia* oraz dział trzeci dla klas *Quarta* i *Quinta*²³.

Ideę biblioteki klasowej omówił Johannes Gierke, nauczyciel jednej ze szczecińskich szkół w artykule *Die Arbeit mit der Schülerbücherei im Unterricht*²⁴. Pisał on, iż głównym hasłem, przyświecającym organizatorom bibliotek w placówkach kształcenia było: „za-
szczepić w dzieciach i młodzieży miłość do dobrej książki”. Pełnej realizacji tego zadania nie sprzyjała biblioteka szkolna, w której udostępniano książki raz lub dwa razy w tygodniu. Uczniowie nie mogli liczyć na potrzebne im informacje, ani sugestie ze strony bibliotekarza, toteż książki „przechodziły z rąk do rąk na chybił trafił”, a młodzi czytelnicy wymieniając między sobą uwagi rekomendowali książki kolegom²⁵.

W takich warunkach nie mogła powstać właściwa relacja: *uczeń-książka-lekcja*, którą zapewniała dopiero biblioteka klasowa (*Klassenbücherei*). Jak pisał Gierke, nauczyciele poszczególnych klas każdego roku dokonywali wyboru książek z biblioteki szkolnej (*Zentralbücherei*) według potrzeb, do bibliotek klasowych, w których książki przechowywano w salach lekcyjnych, w przeznaczonych na ten cel szafach. Były one dostępne nieprzerwanie, w przeciwieństwie do książek z biblioteki szkolnej, otwartej dwa lub trzy razy w tygodniu. Kierownik biblioteki za zgodą komisji kupował nowości, sporządzał ich listę i zaopatrywał książki w numer i stempel. Do jego zadań należało sporządzanie spisu

22 *Allgemeine Verfügungen, betreffend das Volksschulwesen im Regierungsbezirk Stettin sachlich geordnet von Hermann König*, Breslau 1895, s. 364–374.

23 *Stadtgymnasium ehemaliges Rats-Lyzeum zu Stettin. XXXVI. Programm Ostern 1905*, Stettin 1905, s. 26–27. Podobnie było w bibliotekach szkolnych na Pomorzu. W Gimnazjum Bismarcka w Pырzycach biblioteka uczniowska rozdzielona na poszczególne klasy, podlegała opiece nauczycieli – wychowawców. Biblioteka uczniowska gimnazjum w Prenzlau wydzielona była dla oddziałów klasowych I–III oraz IV–VI. Książki z przeznaczeniem dla klas I–III przechowywano w szafkach w pokoju nauczycielskim, natomiast dla klas IV–VI w szafkach w salach lekcyjnych. Klasy dzieliły się na: *Ober und Unter-Prima* (klasa I wyższa i niższa), *Ober- Secunda* (klasa II wyższa), *Unter-Secunda* (klasa II niższa), *Ober-Tertia* (klasa III wyższa), *Unter-Tertia* (klasa III niższa), *Quarta* (klasa IV), *Quinta* (klasa V), *Sexta* (klasa VI).

24 J. Gierke, *Die Arbeit mit der Schülerbücherei im Unterricht*, „Bücherei und Bildungspflege. Zeitschrift für die gesamten außerschulmäßigen Bildungsmittel” 1929, H. 6, s. 392–398.

25 Tamże, s. 394. W podobnym duchu wypowiadali się i inni. Profesor F. Johannesson w artykule *Schülerbücherei für höhere Lehranstalten* pisał, iż zorganizowanie bibliotek klasowych, jest nieodzownym i koniecznym warunkiem skutecznego działania biblioteki szkolnej. Zob.: *Die Deutsche Unterrichts-Ausstellung*, Leipzig 1913, s. 18.

książek znajdujących się w bibliotece, z ustaleniem grup wiekowych, dla których były przeznaczone. W pierwszym przedziale wiekowym znajdowały się dzieci w wieku 8–9 lat, w drugim w wieku 10–12, a w trzecim w wieku 13–14 lat. Zbiory książek, przeznaczone dla poszczególnych grup dzielono na działy: baśnie, sagi, legendy, opowiadania, geografia. Wprowadzony podział mógł być prosty lub bardziej szczegółowy, w zależności od wielkości i różnorodności zbiorów. Miał on ułatwiać nauczycielom orientację w zasobie biblioteki i wybór właściwych książek.

Odpowiedzialnymi za bibliotekę klasową w wyższych klasach (IV–VI), byli dwaj wybrani uczniowie, sprawujący pieczę nad wypożyczeniami, pilnujący porządku i terminowego zwrotu woluminów. Wypożyczenia odnotowywano w zeszycie, w którym oprócz sygnatury, wpisywano również tytuł książki. Taka procedura pozwalała na koniec roku szkolnego sporządzić zestawienie, dokumentujące ilość przeczytanych książek i zakres tematyczny wykorzystanych lektur²⁶. Gierke zwracał uwagę na konieczność wdrażania dzieci i młodzieży do pracy z literaturą encyklopedyczną, słownikową i leksykonami wiedzy. Było to jedno z ważniejszych zadań jakie stawiano bibliotekom szkolnym, realizowane w Szczecinie.

Zabiegi pedagogów, zmierzające do nadania tym bibliotekom nowego modelu organizacyjnego, miały z pewnością swoje źródła we wcześniejszych praktykach odnoszących się do bibliotek szkolnych. Już w połowie XIX wieku postrzegano je jako integralną część procesu nauczania i wychowania, a czytelnictwo młodzieży było istotnym postulatem dziewiętnastowiecznej myśli pedagogicznej. Powszechnie uznawany był wówczas pogląd, iż poprzez właściwie dobraną lekturę można znacząco wpłynąć na utrwalenie i uzupełnienie wiedzy zdobywanej w trakcie lekcji. Biblioteka szkolna służyła zarówno rozrywce, jak i nauce. Obie te sfery miały się przenikać i wspierać ogólny proces kształcenia. Obawiano się wprowadzenia zakazu korzystania z literatury rozrywkowej. Gdyby element rozrywki został wyeliminowany, młodzież mogłaby jej szukać w miejskich wypożyczalniach, co doprowadziłoby do niekontrolowanego korzystania z bibliotek. Uczniom należało zaproponować lekturę, która mogłaby zaspokoić ich potrzeby intelektualne oraz duchowe. Dla poszczególnych klas przewidywano opisy historyczne i geograficzne, oraz powieści i książki podróżnicze. Proponowano literaturę piękną, młody czytelnik bowiem osiągnął już odpowiedni wiek do odbioru poezji. Zalecano literaturę historyczną, dzieła przybliżające obyczaje, sztukę i opisujące życie społeczne w dawnych wiekach. Zadaniem nauczycieli był wybór książek, odpowiednich do stopnia rozwoju młodzieży, mających nie tylko wspierać ogólne wykształcenie, ale również pielęgnować osobowość i wspomagać wychowanie. *„Poprzez pozytywne wzorce uspokajając żywiołową i nieposkromioną fantazję. Jeśli biblioteka miała odpowiadać ciągle rozwijającym się indywidualnym potrzebom ucznia, każda klasa powinna posiadać własny księgozbiór dopasowany do kierunku kształcenia”*. Nawet jeśli uczniom średnich i wyższych klas zezwalano na dowolność wyboru to w wytyczonych granicach, które musiały być określone i konsekwentnie przestrzegane²⁷.

26 J. Gierke, dz. cyt., s. 395.

27 Zob.: *Erziehungs- und Unterrichtslehre für Gymnasien und Realschulen von Dr. Wilhelm Schrader*, Berlin 1876, s. 470 i n.

Ciekawą inicjatywą oświatową była zorganizowana w Szczecinie w 1875 roku wystawa pomocy szkolnych. Zaprezentowane na niej książki wskazywały na powiązanie usług biblioteki szkolnej z oczekiwaniami uczniów, jak też całego środowiska, również pozaszkolnego. Ówczesny miejski inspektor szkolny Heinrich P. Balsam w przedmowie do katalogu wystawy zaznaczył: *Pośród obowiązków szkolnych, w życiu dzieci powinna być przestrzeń, w której uwolnione od naporu mechanicznej pracy mogą rozwijać się duchowo i uszlachetniać swój umysł i charakter. Ci którzy mają okazję porównać dawniejsze pomoce naukowe z obecnymi, wiedzą jaki nastąpił w tej dziedzinie postęp. Dzięki wystawie rodzice i nauczyciele mają okazję zapoznania się z tymi materiałami poglądowymi*²⁸. Ekspozycja została zorganizowana przy wsparciu władz miejskich oraz Pomorskiego Stowarzyszenia Sztuki (Pommersche Kunstverein). Zaprezentowano na niej pomoce naukowe dla dzieci niewidomych, głuchych, ułatwiające naukę czytania i pisanie (elementarze, podręczniki, katechizmy), aparaty do czytania i pisanie, wydawnictwa muzyczne. Szczególnie wyeksponowano przydatne na lekcjach religii mapy Palestyny i plany Jerozolimy, obrazy Ziemi Świętej i monografie słynnych świętyń. Portrety znanych osób oraz bogato ilustrowane książki upamiętniające ważne wydarzenia historyczne, opatrzone były komentarzem mówiącym, iż jest to wspaniały instrument do ożywienia lekcji historii w każdej szkole²⁹.

Biblioteki szkolne, czytelnictwo młodzieży i nowoczesne pomoce dydaktyczne, były przedmiotem żywego zainteresowania znajdującego odzwierciedlenie na łamach prasy pedagogicznej i w wielu publikacjach książkowych³⁰.

Wspólne działania, mające na celu wypracowanie optymalnego modelu biblioteki szkolnej, podejmowali niejednokrotnie dyrektorzy gimnazjów i szkół realnych prowincji pomorskiej. Na kolejnych konferencjach (1868, 1871) dyskutowali o urządzeniu bibliotek szkolnych i gromadzeniu zbiorów.

Problem właściwego gromadzenia zbiorów dla bibliotek szkolnych, stał się impulsem dla Georga Ellendta nauczyciela i bibliotekarza Królewskiego Gimnazjum Fryderycjańskiego (*Königl. Friedrichs-Collegium*) w Königsbergu do opracowania wzorcowego katalogu dla bibliotek szkolnych. Autor użył w nim określenia kanon lektur. Stanowiły go książki odpowiadające potrzebom emocjonalnym uczniów (baśnie, sagi, legendy), publikacje wspomagające proces kształcenia (historia, czasy współczesne) dzieła pobudzające postawy patriotyczne (znane postaci z historii rodzimej) wreszcie wydawnictwa kształtujące wrażliwość estetyczną (poezja, proza)³¹.

Wytyczne odnośnie gromadzenia zbiorów bibliotecznych zawarte były w sprawozdaniach rocznych szkół, w katalogach wzorcowych, w publikacjach oświatowych, wreszcie

28 *Stettiner Lehr und Lehrmittel – Ausstellung vom 4. bis 24. Juni 1875*, Stettin 1875.

29 Tamże, s. 3.

30 Refleksja teoretyczna na temat czytelnictwa młodzieży szkolnej dotyczyła m.in. takich zagadnień jak: upowszechnianie czytelnictwa, edukacja czytelnicza, kryteria doboru lektur. Publikacje z tego zakresu były dobrze znane miejscowym pedagogom. Świadczy o tym ich dostępność w bibliotekach szczecińskich szkół, co stwierdzamy na podstawie proveniencji. Dyskusje toczyły się również na łamach prasy i czasopism. Zob.: A. Troll, *Was sollen unsere Jungen lesen?* „Die Hochwacht” 1913, *Was die weibliche Jugend liest?*, „Gemeindeblatt für die evangelischen Gemeinden Stettins” 1925, Nr 46, s. 206.

31 *Katalog für die Schüler-Bibliotheken höherer Lehranstalten nach Stufen und nach Wissenschaften geordnet von Dr. Georg Ellendt*, Halle, 1878.

upowszechniane w formie zarządzeń i okólników zatwierdzanych, podobnie jak regulaminy bibliotek, przez Kolegium Szkolne Prowincji³². W zalecanym piśmiennictwie dla bibliotek uczniowskich znalazły się: podręczniki, literatura piękna, dzieła o treści historycznej i geograficznej oraz religijnej. Rejestr książek dla nauczycieli z 1891 roku notował 112 publikacji. Uprzywilejowane miejsce zajmowały dzieła pedagogiczne, proponowano książki takich autorów jak: Jan Amos Komenski – Comenius, Johann Henrich Pestalozzi, Friedrich Adolf Wilhelm Diesterweg, oraz wydawnictwa z obszaru historii, geografii, astronomii, chemii, przyrodoznawstwa i językoznawstwa³³.

Księgozbiory bibliotek szkolnych gromadzono i systematycznie uzupełniano poprzez zakupy oraz dary i wymianę. Zakup książek był możliwy dzięki środkom budżetowym, jakimi dysponowały szkoły oraz dotacjom państwowym i prywatnym. Fundusze na zakup księgozbioru przeznaczały również fundacje i stowarzyszenia. Opłaty uczniowskie zasilaly biblioteki podręczników³⁴. W Szczecinie składki uczniów w myśl zarządzenia z 1851 roku wynosiły dla klas starszych pięć a dla klas młodszych dziesięć srebrnych groszy³⁵.

Z funduszu uczniowskiego nabywano nie tylko książki, ale również wyposażenie pracowni przedmiotowych, zwłaszcza eksponaty historii naturalnej. Dla pełniejszego scharakteryzowania zarówno budżetu szkół, jak i opłat uczniowskich, warto przytoczyć kilka przykładów obrazujących zróżnicowanie posiadanych przez szkoły zasobów finansowych, od których w dużym stopniu zależał rozwój szkolnych księżnic³⁶.

Programm szczecińskiego Gimnazjum im. Króla Wilhelma (*König-Wilhelms-Gymnasium*) z 1882 roku wykazuje nadzwyczajną subwencję 2.000 marek dla biblioteki głównej i 1.000 marek dla biblioteki uczniowskiej. Biblioteka Gimnazjum Johanna Bugenhagena w Trzebiatowie, otrzymała na polecenie Kolegium Szkolnego Prowincji w 1879 roku 500 talarów³⁷. W księdze jubileuszowej z 1906 roku odnotowano roczną subwencję państwową na rzecz biblioteki w wysokości 500 marek. Suma ta pozwalała na planowe powiększanie zbiorów. Dla biblioteki uczniowskiej przeznaczono 150 marek³⁸.

32 *Schulordnung des Königliches*, dz. cyt., s. 6.

33 *Königliche Regierung Abteilung für Kirchen-und Schulwesen*, Stettin, den 1. Oktober 1891.

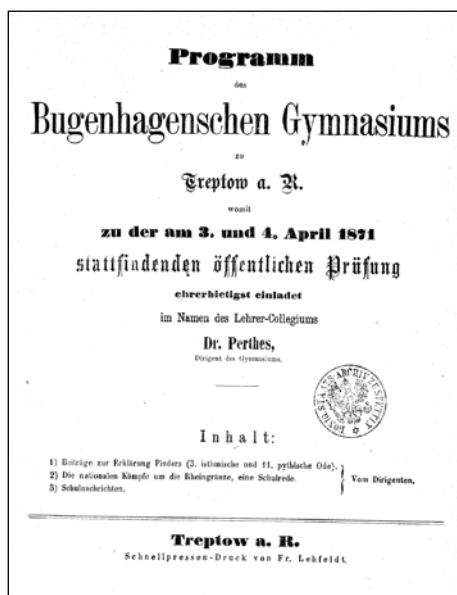
34 Przykładowo opłaty uczniowskie z przeznaczeniem na bibliotekę wynosiły: w prowincji Brandenburgia 1 talar, w prowincji Posen od 10 do 20 groszy, w Westfalii 15 groszy, na Śląsku 20 groszy (1863) Zob.: *Das Höhere Schulwesen in Preussen*, dz. cyt., s. 38 i 600 M.C. Hippeau w książce *Wychowanie publiczne w Niemczech* (Warszawa 1874, s. 133) podaje: *Opłata szkolna w gimnazjum zmienia się w rozmaitych krajach w miarę ważności miejsc, gdzie znajdują się szkoły. W Berlinie w Friedrich-Wilhelms-Gymnasium, uczniowie we wszystkich klasach płacą 27 talarów na rok, w Halli 16, 18, 20 talarów, stosownie do klass, w Wiedniu 18 reuldenów, w Lipsku (Thomasschule) 15, 18 i 24 talary, w Hanowerze 25 i 37 talarów, w Sztutgardzie 20 i 22 guldenów, w Jever (Książstwo Olenburskie) 6, 7 i 12 talarów stosownie do klass.* [Zachowano oryginalną pisownię].

35 *Das Höhere Schulwesen in Preussen* dz. cyt., s. 689.

36 Talar pruski będący monetą obiegową na Pomorzu dzielił się do 1821 roku na 24 grosze srebrne, grosz na 12 fenigów. Ustawa z listopada 1821 roku wprowadzała jednolity podział talara na 30 groszy. Kolejne ustawy (1838, 1857, 1871) zmierzały do ustalenia rynku pieniężnego w Niemczech. Ustawa z lipca 1873 roku wprowadziła walutę złotą jednolitą dla całych Niemiec, na miejsce dotychczasowych walut krajowych. Zob.: A. Wielopolski, *Gospodarka Pomorza Zachodniego w latach 1800–1918*, Szczecin 1959, s. 97–99.

37 *Festschrift zur fünfundzwanzigjährigen Stiftungsfeier des Bugenhagenschen Gymnasiums zu Treptow a. R. am 30. September 1881*, Colberg 1881, s. 29.

38 *Festschrift zur fünfzigjährigen Stiftungsfeier des Königlichen Bugenhagen-Gymnasiums in Treptow a. Rega am 27. September 1906*, Treptow a. Rega 1906, s. 27–28.

Środki budżetowe dla biblioteki nauczycielskiej Progimnazjum w Drawnie wynosiły 500 marek, natomiast ze składek uczniów, rocznie wpływało 350 marek dla biblioteki uczniowskiej. W gimnazjum w Szczecinku, zanim przyznano dla biblioteki szkolnej subwencje urzędowe, stworzono *Thalerfonds*, czyli fundusz, na który złożyły się talary wpłacone przez każdego nowo zapisanego do biblioteki ucznia³⁹.

Gimnazjum pyrzyckie otrzymało od kuratorium 600 talarów, która to suma stała się podstawą do założenia biblioteki nauczycielskiej. Dzięki niej możliwe było nabycie wielu cennych dzieł⁴⁰.

Na założenie biblioteki gimnazjalnej szkoła w Anklam otrzymała 1.000 marek od Ministerstwa Oświaty. Fundacja Mariacka przyznała

na ten cel 400 marek. Opłaty uczniowskie dla biblioteki wynosiły w klasach I–III czterdzieści fenigów w klasach IV–VI trzydzieści fenigów kwartalnie⁴¹. W planie budżetowym Gimnazjum im Fryderyka Wilhelma w Gryficach znalazło się 200 talarów na potrzeby biblioteki. Kuratorium przyznało też sumę 500 talarów na uzupełnienie zbiorów⁴². Gimnazjum i szkoła obywatelska w Słupsku dysponowała funduszem 890 marek przyznanych przez Patronat szkoły. Roczny budżet biblioteki uczniowskiej wynosił 296 marek⁴³. W gimnazjum katedralnym w Kołobrzegu, oprócz środków przyznanych bibliotece szkolnej przez Fundację Mariacką (50 marek), uczniowie płacili 10 srebrnych groszy. Szkoła ta organizowała wieczory muzyczne i wykłady, z których dochód przeznaczano na potrzeby biblioteki⁴⁴. Podobną działalność prowadziły inne szkoły dysponujące odpowiednimi pomieszczeniami. W 1858 roku kołobrzesci urząd miejski przyznał w trybie nadzwyczajnym 500 talarów na zbiory biblioteczne z przeznaczeniem na zakup dzieł filologii klasycznej⁴⁵.

Znaczna część księgozbiorów szkolnych pochodziła z darów. Nawet przybliżony charakter porównywanych danych skłania do przyjęcia wniosku, iż co najmniej połowa

39 *Blätter zur Geschichte und Statistik*, dz. cyt., s. 100, oraz o 49 i n. na temat gimnazjum w Szczecinku. Zob. też: *Kurze Nachricht von dem jetzigen Zustande des Königlichen Gymnasiums in Neu-Stettin* von D. Johann Samuel Kaulfuß, Cöslin 1830, s. 20–29.

40 „1. Programm des Gymnasiums der Stadt Pyritz“ Pyritz 1860, s. 35. Zob. też: *Die Geschichte des Pyritzer Gymnasiums von 1909–1934* von Dr. Robert Holsten, Pyritz 1934.

41 *Blätter zur Geschichte und Statistik*, dz. cyt., s. 70.

42 W. Kohrher, *Das Königl. Friedrich-Wilhelms-Gymnasium zu Greifenberg i. Pomm., von 1852–1902. Festschrift zur 50jährigen Jubelfeier am 15. Oktober 1902*, Greifenberg 1902, s. 10–11.

43 *Blätter zur Geschichte und Statistik*, dz. cyt., s. 83.

44 J. Becker, *Das Königliche Dom-Gymnasium und Real-Gymnasium zu Kolberg in seinen ersten fünfzig Jahren, Festschrift zum 15. Oktober 1895*, Kolberg 1895, s. 36. Zob. też: „Königliches Domgymnasium und Realschule 1.0. zu Colberg. Bericht über das Schuljahr 1876/1877, Progr. Nr 97“, Colberg 1877, s. 26–27.

45 J. Becker, dz. cyt., s. 36.

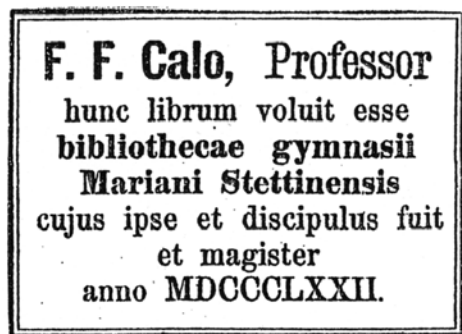

Gimnazjum w Pyrzycach, początek XX wieku

zbiorów szkolnych wpływała do biblioteki tą drogą. Darczyńców możemy podzielić na kilka kategorii. Duża grupa rekrutowała się spośród nauczycieli przekazujących szkołom, w których byli zatrudnieni, jak też innym placówkom nauczania, pojedyncze egzemplarze, bądź całe osobiste księgozbiory. O tym, że dary te nie zawsze musiały być dobrodziejstwem dla biblioteki mówił Erwin Ackerknecht: „Dawniej nierzadkie były wypadki, że członkowie grona pedagogicznego szkół średnich, zwłaszcza, w miastach nie mających biblioteki miejskiej testamentowo zapisywali swe księgozbiory własne bibliotece nauczycielskiej. Były to niekiedy zbiory specjalistyczne, które w publicznej bibliotece naukowej mogłyby służyć cenną pomocą niejednemu badaczowi. Fakt, iż jeszcze dziś znajdują się one w wielu bibliotekach nauczycielskich, często nawet bez dostatecznego fachowego skatalogowania, jest pomyłką nie tylko ze względu na naukowe potrzeby ogółu, lecz także z uwagi na faktyczny cel tych bibliotek i właściwe ich wykorzystanie. Zasoby tego rodzaju, jak zresztą każde dzieło przestarzałe, są dla biblioteki nauczycielskiej obciążeniem, zmniejszają jej przejrzystość i komplikują udostępnianie pozycji rzeczywiście przydatnych”⁴⁶. Z drugiej jednak strony, bardzo cenne czasami nauczycielskie dary, stały się chlubą szkoły.

Tytuły dzieł ofiarowanych przez nauczycieli pozwalają na orientacyjne scharakteryzowanie gromadzonych przez nich prywatnych zasobów. Były to zwykle księgozbiory związane z ich specjalnością lub biblioteki o charakterze uniwersalnym. Niektóre z nich tworzyły powszechnie znane kolekcje, jak chociażby prywatna biblioteka profesora Ferdinanda Friedricha Georga Calo (1814–1872) czy Gotthilfa Samuela Falbego (1768–1849).

46 Erwin Ackerknecht, dz. cyt., s. 34.

Profesor Calo przekazał zapisem testamentowym, bibliotece Gimnazjum Mariackiego w Szczecinie, gdzie był nauczycielem swój bogaty księgozbiór liczący 6000 tomów. Calo należał do najbardziej znanych i cenionych przedstawicieli szczecińskiego świata nauki w XIX wieku. Wychowane w szczecińskiego Gimnazjum Mariackiego, studiował na uniwersytetach w Berlinie i Lipsku. Karierę pedagogiczną rozpoczął jako nauczyciel gimnazjalny.

Uczył między innymi w Pedagogium w Putbus (1842–1846). Z licznych zagranicznych podróży naukowych do Grecji, Włoch i na Bliski Wschód wyniósł bogatą wiedzę, którą później dzielił się z uczniami. W 1862 roku otrzymał tytuł profesora i objął kierownictwo *Kolegium Jageteufla*, na tym stanowisku pozostawał do 1869 roku⁴⁷. Książki, przekazane przez niego bibliotece szkolnej, stworzyły kolekcję jego imienia, *Calosche Bibliothek* i otrzymały ekslibris z napisem: „*F.F. Calo Professor hunc librum voluit esse bibliothecae gymnasii Mariani Stettinensis cujus ipse et discipulus fuit et magister. Anno MDCCCLXXII*”⁴⁸.

Gotthilf Samuel Falbe, profesor i dyrektor Gimnazjum Groeninga w Stargardzie, honorowy obywatel miasta, przekazał bibliotece szkolnej 1345 książek i 27 manuskryptów ze swojej prywatnej biblioteki. Spis tego cennego daru opracowany przez Wilhelma Rolmanna obejmował siedem działów były to: filologia, historia i geografia, filozofia i pedagogika, matematyka, fizyka i medycyna, teologia, beletrystyka oraz manuskrypty. W ich obrębie książki zostały podzielone według formatów⁴⁹. Oprócz Falbego również inni nauczyciele ofiarowali bibliotece swoje zbiory, chociaż nie dorównywały one temu wspaniałemu legatowi. W 1894 roku większą część swoich książek przekazał Theodor Runge. Wilhelm August Wilde przeznaczył dla biblioteki szkolnej własne rękopisy oraz dzieła teologiczne, matematyczne i podręczniki szkolne. Natomiast dwieście tomów z biblioteki Karla Schirlitz, przekazanych przez jego spadkobierców złożyło się na kolekcję *Sammlung Schirlitz*⁵⁰.

47 Kolegium Jageteufla (Jageteufel-Kolegium) zostało założone w 1399 roku. Nazwę otrzymało od nazwiska założyciela, burmistrza Szczecina Otto Jageteufla (?–1412). Fundator zapisał w testamencie legaty na dalszy rozwój szkoły. W Kolegium Jageteufla uczyli się chłopcy z niezamożnych rodzin, których zwalniano z opłat. Szkoła została przekształcona później w Kolegium Mariackie i w dalszym ciągu stwarzała możliwość edukacji dla biedniejszej młodzieży. Zob.: *Geschichte des Jageteufelschen Collegiums in Stettin 1399–1899. Von Dr. M. Wehrmann*, Stettin 1899.

48 „Programm des Königlichen und Stadt-Gymnasium zu Stettin 1872/1873“, Stettin 1873, s. 25. Do biblioteki Gimnazjum Mariackiego trafił też zasób *Camminer Dombibliothek* liczący 41 ksiąg rękopiśmiennych. Dokładny ich opis dał Hugo Lemcke w „Programmie” z 1879 roku, dary asesora sądowego Contiusa, liczne dary nadprezydenta prowincji Pomorza Johanna Augusta Sacka.

49 *Das Gröningsche Gymnasium zu Stargard in Pommern. Eine Schulgeschichte*, Essen 1981, s. 201 i n.

50 *Festschrift zur Dreihundertjahrfeier des Staatlichen und Gröningschen Gymnasiums Stargard i. Pom. am 12. März 1931*, Stargard 1931, s. 18, 22, 48.

Dar Karla Gottfrieda Scheiberta, dyrektora Szkoły im. Fryderyka Wilhelma w Szczecinie, stworzył podwaliny biblioteki nauczycielskiej i uczniowskiej w tej szkole⁵¹. Należy również wymienić dary późniejszego dyrektora szkoły Alexa Friedricha Kleinsorgo oraz Eduarda Gottloba Glagaua. W latach 1860–1905 nauczyciele regularnie zasilali bibliotekę szkolną. Wśród ofiarodawców najczęściej powtarzały się nazwiska: Theodora Schmidta, Friedricha Wilhelma Aleksandra Langbeina, Adolfa Linckego, Augusta Hugo Emsmanna, Karla Eugena Pauliego, Hansa Hermanna Fritschego, Alberta Kocha⁵².

Ekslibris jednego ze szczecińskich nauczycieli

Również biblioteka uczniowska Miejskiej Szkoły Średniej w Szczecinie (*Städtische provisorische höhere Lehranstalt*), powołanej w 1868 roku, powstała dzięki darowi dyrektora tej placówki Alexa Gustava Sieverta, który ofiarował do działu uczniowskiego, kilkadziesiąt tomów, co odnotowano w publikacji *Programm der städtischen provisorischen höheren Lehranstalt zu Stettin* (Stettin 1869), będącej pierwszym sprawozdaniem szkoły, omawiającym między innymi jej początki oraz organizację.

Książki będące ważnym instrumentem doskonalenia zawodowego były z pewnością obecne we wszystkich nauczycielskich domach. Świadczą o tym nie tylko egzemplarze przekazywane bibliotekom, ale także listy prenumeratorów ogłaszane w czasopismach pedagogicznych wśród których nie brak nazwisk nauczycielskich. Problematiczną natomiast pozostaje liczebność profesorskich zbiorów. Przytaczany przykład sześciotysięcznego księgozbioru profesora Calo nie może być w tym względzie wyznacznikiem. Raczej 1.345 dzieł z biblioteki dyrektora Falbego pozwala przypuszczać, iż profesorska biblioteka mogła liczyć od 1.000 woluminów. Łatwiej wnioskować co do struktury posiadanych przez nauczycieli zbiorów. Wpływ na dobór książek, o czym była już mowa, miała oprócz zainteresowań własnych, specjalizacja dydaktyczna prywatnych księgozbiorów. Ważne miejsce zajmowały w nich wydawnictwa encyklopedyczne i słownikowe oraz czasopisma pedagogiczne⁵³.

Kolejną grupę ofiarodawców stanowili wychowankowie szkół. Absolwenci po opuszczeniu murów szkolnych chętnie przekazywali książki bibliotece, z której sami w trakcie pobytu w szkole korzystali. Domowe biblioteki uczniów nie były zbyt zasobne, więc przekazane bibliotece szkolnej dary, stanowiły zwykle pojedyncze egzemplarze. Sprawozdania roczne Szkoły im. Fryderyka Wilhelma w Szczecinie, notują absolwentów-ofiarodawców,

51 K. G. Scheibert był pierwszym dyrektorem szkoły, pełniącym tę funkcję do 1855 roku. W latach 1855–1873 piastował urząd inspektora szkolnego we Wrocławiu. Zob.: *Festschrift zur Feier des 50jährigen Jubiläums der Friedrich-Wilhelms-Schule zu Stettin*, Stettin 1890, s. 55.

52 „Programm der Friedrich-Wilhelms-Schule, Realschule erster Ordnung zu Stettin” za lata 1867–1915”, dz. cyt. Warto dodać, że nazwisko profesora Langbeina znajdujemy również wśród darczyńców Gimnazjum Miejskiego w Pyrzycach.

53 Na podstawie „Programmów” stwierdzamy, iż w profesorskich księgozbiorach znajdowały się tytuły periodyków pedagogicznych: „Literarische Zeitung”, „Schulzeitung”, „Centralblatt für die gesamte Unterrichtsverwaltung”.

wśród których zwraca uwagę doktor medycyny Malbranc (1876), dzięki któremu biblioteka wzbogaciła się w dzieła medyczne.

Wiele darów, biblioteki szkolne otrzymywały od instytucji oświatowych, także szczebla centralnego, choćby Ministerstwa Oświaty. Stałym darczyńcą było Kolegium Szkolne Prowincji, przekazujące systematycznie bibliotekom książki i wydawnictwa periodyczne, w tym publikacje o treści instrukcyjno-metodycznej. Również same szkoły wymieniały między sobą egzemplarze książek, głównie dublety⁵⁴.

Godne podkreślenia dary pojedynczych osób, są jednocześnie śladem po prywatnych księgozbiorach. Radca miejski August Moritz urodzony w Gryficach przekazał bibliotece gimnazjalnej (*Friedrich-Wilhelms-Gymnasium*) swojego rodzinnego miasta bogaty zbiór, który zappełnił kilka szaf⁵⁵. Z kolei dzięki hojności księcia Malte von Putbus (1785–1854) tamtejsza biblioteka Królewskiego Pedagogium (*Königliches Pädagogium*) otrzymała ponad 10000 tomów literatury z XVII i XVIII wieku oraz cenne dzieła z historii Pomorza⁵⁶. Na uwagę zasługuje pojawiające się w gronie ofiarodawców Szkoły im. Fryderyka Wilhelma w Szczecinie, nazwisko fabrykanta E. Grützmachera, który w 1874 roku podarował bibliotece szkolnej *Biblię sacrę* wydaną w Wittenberdze w 1661 roku oraz książkę pedagoga Augusta Niemeyera *Grundsätze der Erziehung*, będącą niezwykle cenioną pozycją dotyczącą kształcenia i wychowania młodzieży⁵⁷. Niektóre z darowanych zbiorów tworzyły odrębne kolekcje. Biblioteka gimnazjalna w Anklam w 1852 roku otrzymała osiemset pozycji z księgozbioru Juliusza Lauera. Na życzenie rodziny stały się one podstawą osobno przechowywanego i zarządzanego zasobu pod jego imieniem⁵⁸. Podobnie jak *Tesslersche Bibliothek*, czyli dar kupca Tesslera dla Gimnazjum i Szkoły Miejskiej w Słupsku (*Gymnasium und höhere Bürgerschule*), obfitujący w książki z nauk przyrodniczych, historycznych i politycznych oraz dzieła literatury niemieckiej⁵⁹.

Jako darczyńcy bibliotek szkolnych zapisywali się ludzie świata nauki, kultury i literatury. Wielokrotnie odnajdujemy na listach ofiarodawców, nazwiska Theodora Pyla, Roberta Grassmanna i wielu innych⁶⁰.

Źródłem przyrostu zbiorów były dary stowarzyszeń i związków. Uwagę należy zwrócić przede wszystkim na Towarzystwo Historii i Starożytności Pomorza (*Gesellschaft für pom-*

54 W 1852 roku szkoła w Gryficach otrzymała dublety książek i sprawozdań rocznych ze szkół w Stralsundzie, Greifswaldzie i Koszalinie. Podobnie biblioteka gimnazjalna w Anklam wzbogaciła się dzięki darom pięciu gimnazjów prowincji.

55 *Blätter zur Geschichte und Statistik*, dz. cyt., s. 75; W. Kohrher, dz. cyt., s. 10; *Bericht über die 75jährige Jubelfeier des Staatlichen Friedrich-Wilhelms-Gymnasiums zu Greifenberg i. Pomm. am 14.–16. Oktober 1927*, Greifenberg 1927, s. 17.

56 *Blätter zur Geschichte und Statistik*, dz. cyt., s. 59–60.

57 „Programm der Friedrich-Wilhelms-Schule, Realschule erster Ordnung zu Stettin”, Stettin 1874, s. 19; Polski przekład: *Zasady edukacji i instrukcji*, Warszawa 1808.

58 O zasobnej bibliotece nauczycielskiej w Gimnazjum w Anklam pisał prof. M. Sander w przewodniku po mieście: *Führer durch Anklam mit Abbildungen und Plan der Stadt*, Anklam 1911, s. 15.

59 *Blätter zur Geschichte und Statistik*, dz. cyt., s. 83.

60 Theodor Pyl (1826–1904) profesor Uniwersytetu w Greifswaldzie, wykładowca archeologii i historii sztuki, autor wielu utworów poetyckich i prozatorskich z dziejów Pomorza; Robert Siegfried Grassmann (1815–1901) matematyk, teolog, drukarz i redaktor „Norddeutsche Zeitung”. W 1875 roku spadkobiercy tajnego radcy medycznego dr Steffena ofiarowali bibliotece Gimnazjum Miejskiego wielką część jego biblioteki, w której obok pism medycznych znalazła się duża ilość cennych dzieł historycznych, filozoficznych i z historii naturalnej. Zob.: „Programm des Stadtgymnasiums zu Stettin. Ostern 1875”, Stettin 1875, s. 27.

mersche Geschichte und Alterthumskunde) Towarzystwo Pedagogiczne (*Pädagogische Gesellschaft*), Towarzystwo Politechniczne (*Politechnischer Gesellschaft*), Towarzystwo Wiedzy o Ziemi (*Verein für Erdkunde zu Stettin*), loże masońskie. Stałymi donatorami byli także drukarze i księgarze, którzy przekazywali bibliotekom szkolnym bieżącą produkcję wydawniczą, a czasami prywatne księgozbiory, jak chociażby Wilhelm Dunker, udziałowiec firmy wydawniczej Herrcke&Lebeling, który w 1881 roku, dużą liczbę cennych książek z prywatnego księgozbioru przeznaczył dla biblioteki Szkoły im. Króla Wilhelma w Szczecinie. Biblioteka tej szkoły wzbogaciła się również w wiele wartościowych dzieł dzięki ofiarności berlińskiej księgarni Weidmanna.

W bibliotekach szkolnych, głównie uczniowskich, wyodrębniano mniejsze jednostki organizacyjne i kolekcje zbiorów. W bibliotece Gimnazjum Bismarcka w Pyrzycach, wydzielono sprawozdania roczne różnych szkół, pod nazwą *Programmensammlung*, przeznaczone dla nauczycieli i udostępniane w czytelnicy⁶¹. Z kolei *Schulbücher-Sammlung*, jak wskazywała nazwa, to zbiór podręczników szkolnych. W pyrzyckim gimnazjum występowała jeszcze jednostka pod nazwą *Literatura Discipulorum gymnasii*, zawierająca głównie literaturę naukową, założona w 1873 roku przez Adolfa Zinzowa. Z zasobu tego korzystali przede wszystkim nauczyciele⁶². Przy szkołach organizowano także *Bibliotheca pauperum* dla wyróżniających się uczniów z niezamożnych rodzin⁶³. Dla uboższych uczniów zakładano również *Hülfsbibliothek*. W kołobrzeskim *Domgymnasium und Realschule* Towarzystwo Wspierania Biedniejszych Uczniów (*Vereins zur Unterstützung bedürftiger Schüler*) założyło „Bibliotekę pomocniczą” (*Hülfsbibliothek*) około 1895 roku⁶⁴. „Biblioteki pomocnicze” funkcjonowały także w wielu szczecińskich szkołach: *Arndt-Mädchenschule*, *Otto-Schule* i *Elisabethschule*. Również Miejskie Gimnazjum w Pasewalku (*Städtischen Progymnasium mit Realabteilung*) dysponowało taką biblioteką (*Schüler-Hülfsbibliothek*), uczniowie mogli wypożyczać z niej książki, głównie podręczniki na pisemny wniosek rodziców, pod warunkiem ich zwrotu⁶⁵. Rocznik gimnazjum w Stralsundzie wykazuje bibliotekę pomocniczą (*Schülerhülfsbibliothek*), która środki finansowe na zakup zbiorów posiadała w dużej mierze z zapisów testamentowych. Rekordową liczbę struktur bibliotecznych posiadało gimnazjum w Prenzlau. „Biblioteka naukowa” (*Die wissenschaftliche Bibliothek*) działała od 1824 roku. W jej ramach wydzielono „Bibliotekę pomocniczą do nauk przyrodniczych” (*Die Bibliothek für den naturwissenschaftlichen Unterricht*). Bi-

61 W 1908 roku ukazała się praca autorstwa Richarda Ullricha *Programmwesen und Programmbibliothek der höheren Schulen in Deutschland, Österreich und der Schweiz. Übersicht der Entwicklung im 19. Jahrhundert und Versuch einer Darstellung der Aufgaben für die Zukunft. Mit Programmbibliographie und einem Verzeichnis ausgewählter Programme von 1824–1906* (1907), Berlin 1908, 767 s. Była to obszerna monografia obejmująca bibliografię programów szkolnych od 1824 do 1906 roku, oraz rys historyczny obrazujący rozwój wydawnictw tego typu i ich znaczenie. Zamieszczono tutaj również ważniejsze rozporządzenia urzędowe władz odnośnie programów szkolnych w Niemczech, Austrii i Szwajcarii. Bogate indeksy: chronologiczny, rzeczowy i autorski ułatwiały korzystanie z tej cennej pozycji wszystkim zainteresowanym historią szkolnictwa i bibliotek.

62 „Programm des Königlichen Bismarck-Gymnasium zu Pyritz. Ostern 1898”, Nr 149, Pyritz 1898, s. 21; H. Schirmeister, *Die Geschichte des Pyritzer Gymnasiums von 1859–1909*, Pyritz 1909, s. 26.

63 *Das höhere Schulwesen in Preussen*, dz. cyt. s. XX. Agendę *Bibliotheca pauperum* posiadała między innymi biblioteka gimnazjalna w Anklam.

64 W. Kausche, *Das Königl. Domgymnasium und Realgymnasium zu Kolberg*, Kolberg 1908, s. 60–64; H. Schirmeister, dz. cyt., s. 26.

65 „1. Jahresbericht des Städtischen Progymnasiums mit Realabteilungen zu Pasewalk”, Pasewalk, 1901, s. 32.

biблиотека uczniowska im. dr Strahla (*Die Strahlsche Schülerleihbibliothek*), miała na celu wypożyczanie niezamownym uczniom podręczników szkolnych. Założona w 1835 roku przez ówczesnego konrektora dr Strahla, została nazwana jego imieniem. Jednostką tą zarządzało kuratorium złożone z dyrektora szkoły i dwóch członków Kolegium Nauczycielskiego. Oprócz wymienionych w gimnazjum w Prenzlau funkcjonowały jeszcze „Biblioteka pomocy naukowych” (*Die Bibliothek der Lehrmittel*), na której księgozbiór składały się głównie dary wydawców i księgarzy oraz „Biblioteka uczniowska” (*Die Schülerlesebibliothek*)⁶⁶. W Królewskim i Miejskim Gimnazjum w Koszalinie (*Königl. und Stadt Gymnasium*) zorganizowano zbiór muzyczny (*Musikaliensammlung*) oraz niespotykaną gdzie indziej *Der deutschen Lesebibliothek* gromadzącą głównie popularną beletrystykę dla młodzieży i *Französische Schüler-Bibliothek*, która jak nazwa wskazuje, gromadziła piśmiennictwo przydatne w nauce języka francuskiego⁶⁷.

W bibliotece Gimnazjum Mariackiego w Szczecinie na przestrzeni lat działały: *Bibliotheca discipulorum Gymnasi* (1872/1873) „Biblioteka Główna” (*Haupt-Bibliothek*), „Biblioteka Seminaryjna” (*Seminar-Bibliothek*), „Biblioteka uczniowska” (*Schüler-Bibliothek*) i „Biblioteka podręczników szkolnych” (*Schülbucher-Sammlung*, 1902)⁶⁸.

Wyodrębnianie tak wielu typów zbiorów może świadczyć o dużym zróżnicowaniu księgozbiorów w niektórych szkołach i próbach jak najlepszego dostosowania ich do potrzeb uczniów.

O ile dobrze udokumentowane są dzięki sprawozdaniom rocznym szkół, sposoby narażania zbiorów i organizacja pracy bibliotek, to trudniej wnioskować o samym urządzeniu bibliotek szkolnych. Ich kształt zależał od środków finansowych i możliwości lokalowych szkoły, jak też od ofiarności darczyńców. Wiadomości na ten temat czerpiemy z nielicznych wzmianek w sprawozdaniach, cenną egzemplifikację stanowią stare sztychy i ilustracje. Docenić należy również literaturę pamiątkarską, wspomnienia, listy jako źródło wiedzy o bibliotekach. „*Biblioteka szkolna do której uczęszczałem, miała opinię zasobnej. W rzeczywistości w kilku szafach jednego ze szkolnych pomieszczeń przechowywano książki*”⁶⁹. Te słowa berlińskiego nadradcy Ericha Hylla możemy odnieść do wielu bibliotek w Szczecinie i na Pomorzu. Z dokumentów, fotografii, publikacji i wspomnień wyłania się obraz biblioteki szkolnej jako: jednej sali w której przechowywane są książki, kilku pomieszczeń z książkami, albo po prostu szafy z książkami w poszczególnych klasach. Biblioteka Gimnazjum Mariackiego posiadała przy ul. Grodzkiej (*Mönchenstr.*) salę biblioteczną (*Bibliothek-Saal*) i ogrzewaną czytelną, z której korzystali uczniowie i nauczyciele oraz wszyscy chętni, szczególnie w miesiącach zimowych. „*Wejście do biblioteki, które prowadziło poprzez ruiny Kościoła Mariackiego zostało wygodnie urządzone*”⁷⁰. W szcze-

66 *Geschichte des Gymnasiums zu Prenzlau von 1543–1893. Festschrift zur Feier des 350jährigen Bestehens der Anstalt*, Prenzlau 1893, s. 290–291.

67 „Programm des Königlichen und Stadt Gymnasiums zu Cöslin”, Cöslin 1853, s. 25.

68 „Programm des Königl. Marienstifts-Gymnasiums zu Stettin für das Schuljahr von Ostern 1901 bis Ostern 1902”, Stettin 1902, s. 30.

69 E. Hylla, *Die Schülerbücherei einst und jetzt* [w:] *Zur Schülerbüchereifrage. Vier Aufsätze*, Stettin 1929, s. 12.

70 Pod koniec XVIII wieku biblioteka Gimnazjum Mariackiego – jak podaje M. Wehrmann – zajmowała pomieszczenie, którego długość wynosiła 44 stopy, szerokość 24 a wysokość 15 stóp. Okna usytuowane były odpo-

cińskim Gimnazjum Miejskim (*Stadtgymnasium*) biblioteka (*Büchersaal*) ozdobiona była, podobnie jak główna sala wykładowa, dziełami sztuki. Rocznik szkoły z lat 1825/1826 odnotowuje pozyskanie cennego obrazu dla biblioteki, zakupionego dzięki hojności władz (*Eines königl. Hohen Ministerii*). Podkreślano, iż z niewielkiego funduszu, jakim dysponowała biblioteka, nabycie tak cennego dzieła nie byłoby możliwe. Wartości eksponatu dla szkoły, upatrywano w funkcji dydaktycznej – obraz wpływał na kształtowanie wrażliwości estetycznej uczniów. Nie bez znaczenia była też jego funkcja ogólnospołeczna, szczególnie – na Pomorzu, które nie było zbyt zasobne w dzieła sztuki⁷¹. W szkole dla dziewcząt (*Töchter Schule der Stadt Stettin*) biblioteka znajdowała się na parterze i przyłączona była do pokoju konferencyjnego. Pokój biblioteczny (*Sammlungszimmer*) Szkoły Realnej im. Bismarcka w Szczecinie wyposażony był w szafy (dwie wbudowane w ściany i przeszklone, oraz jedną podwójną, wolnostojącą, o dużych rozmiarach), jak też w dwa stoły do pracy i biurko do pisania z nadstawką⁷². W greifswaldzkim gimnazjum i szkole realnej (*Gymnasium mit Realschule*) mowa jest o pokoju bibliotecznym (*Bibliothekszimmer*). W szkole w Prenzlau „Bibliotekę pomocniczą do nauk przyrodniczych”, wydzieloną z ogólnego księgozbioru, przechowywano w odpowiedniej pracowni lekcyjnej, pod opieką nauczyciela przedmiotu⁷³.

Historia bibliotek szkolnych jest tożsama z dziejami szkół. W drugiej połowie XIX wieku w Prusach funkcjonowało siedem rodzajów szkół średnich: gimnazja klasyczne, gimnazja realne, wyższe szkoły realne, progimnazja, progimnazja realne, szkoły realne i wyższe szkoły miejskie⁷⁴. Na Pomorzu rejencja szczecińska posiadała gimnazja klasyczne w Szczecinie (1543), Stargardzie (1633), Anklam (1847), Gryficach (1852), Trzebiatowie (1856) i Pyrzycach (1859). Rejencja koszalińska także w Szczecinku (1640), Koszalinie (1821), Słupsku (1857) i Kołobrzegu (1858), natomiast stralsundzka w Stralsundzie (1560), Greifswaldzie (1561) i w Putbus, gdzie funkcjonowało pedagogium (1836)⁷⁵. W większości gimnazjów humanistyczno-klasycznych głównymi przedmiotami nauczania były języki starożytne – łacina i greka, religia, historia, geografia. Cel wychowawczy zakładający, iż *młodzież ma się kształcić zgodnie z Pismem Świętym i osiągnięciami nauki*, realizowany w Gimnazjum Bismarcka w Pyrzycach, był znany we wszystkich innych tego typu placówkach⁷⁶. Jedną ze szkół (obok Gimnazjum w Prenzlau), legitymującą się najstarszą metryką było gimnazjum klasyczne w Stralsundzie, założone w 1560 roku. Szkoła w 1856

wiednio: cztery od strony północnej, trzy od strony zachodniej i dwa od strony wschodniej. Regały z książkami ustawione były nie przy ścianach, ale wzdłuż sali bibliotecznej. Pod oknami znajdowały się stoły i małe szafy, w których przechowywano eksponaty przyrodnicze. Zachodnia część sali służyła do przechowywania przyrządów matematycznych. Zob.: M. Wehrmann, *Geschichte der Bibliothek des Marienstifts-Gymnasiums in Stettin Separatabdruck aus den Baltischen Studien* XLIV, Stettin 1894, s. 20.

71 *Jahresbericht betreffend das Gymnasium zu Stettin während des Schuljahrs von Michaelis 1825/1826*, Stettin 1826, s. 51.

72 *Festschrift zum 25 jährigen Bestehen der Bismarck-Oberrealschule am 1. und 2. April 1933. Verfaßt von Oberstudiendirektor i. R. Dr. Oskar Preußner*, [Stettin 1933].

73 *Geschichte des Gymnasiums zu Prenzlau*, dz. cyt., s. 290.

74 Z. Surman, *Szkolnictwo i literatura* [w:] *Historia Śląska*, T. III 1850–1918. Część I, 1850–1890, pod redakcją S. Michalkiewicza, s. 492.

75 *Blätter zur Geschichte und Statistik*, dz. cyt., s. 43.

76 L. Turek-Kwiatkowska, *Życie kulturalne w Pyrzycach w XIX i XX wieku*, „Przegląd Zachodniopomorski” 2006, z. 4, s. 243–252.

roku liczyła 254 uczniów w siedmiu klasach od *Primy* do *Septimy*. Ich liczba systematycznie wzrastała. Nauczycie mieli do dyspozycji bibliotekę, którą kierował doktor Wähdel, a uczniowie korzystali z *Schülerhülfsbibliothek* oraz *Schülerlesebibliothek* zarządzanej przez doktora Thimena. W 1875 roku szkołę wizytował minister Adalbert Falck⁷⁷.

Początkowe lata XIX wieku przyniosły zmiany w pomorskim szkolnictwie, inspirowane przez administrację państwową. Reformy zmierzały w kierunku uznania elitarnego charakteru szkół średnich, popierania wzoru neohumanistycznego gimnazjum, które dla państwa pruskiego było oznaką wysokiej kultury i przynależności do elit intelektualnych i społecznych. Jednakże przewaga klasycznego modelu kształcenia spotkała się z biegiem czasu ze sprzeciwem ze strony burżuazji, inteligencji technicznej i środowiska mieszczańskiego. To niezadowolenie, jak też poczucie własnej wartości i równości wobec humanistów, stało się impulsem powoływania szkół realnych i zawodowych, które w swoich programach nauczania wychodziły naprzeciw zapotrzebowaniu na wykwalifikowane kadry ze średnim wykształceniem⁷⁸. W przeciwieństwie do gimnazjów klasycznych nie dawały one jednak podstaw do podjęcia studiów wyższych. Zmiany te pośrednio wpływały też na szkolne ksiąznice.

O ile historia większości szkół jest dobrze udokumentowana, to biblioteki szkolne pozostawały w cieniu macierzystych placówek. Wyjątek stanowiła Biblioteka Mariacka w Szczecinie opisana w literaturze. Często funkcjonowanie bibliotek kwitowano jedynie wzmianką (na temat wielkości zbiorów), jak w przypadku szkoły realnej w Stralsundzie, o bibliotece której dowiadujemy się, iż: „[...] nauczycielska liczyła 1.282 tomy, uczniowska 1.462 i pomocnicza 475”⁷⁹. Nie zmienia to jednak faktu, iż biblioteki szkolne były placówkami dającymi początek czytelnictwu powszechnemu. A szkoły, w których się rozwijały, zapewniały im ustabilizowany budżet, lokal oraz w miarę wykwalifikowanych pracowników.

„Praca umysłowa uczniów w bibliotece szkolnej” – jak zauważa – Marcin Drzewiecki „jest niezwykle ważnym elementem programu nauczania. Należy bowiem pamiętać, że doświadczenia nabyte w bibliotece szkolnej, przeniesione zostaną przez młodzież w dorosłe życie oraz mogą przyczynić się do powstania stałego nawyku korzystania z bibliotek”⁸⁰. Początek tych procesów obserwujemy już w dziewiętnastowiecznych bibliotekach szkolnych. Co prawda uczniowski aktyw biblioteczny nie był liczny i składał się z najlepszych uczniów, tym nie mniej, już wówczas rodziła się świadomość, iż doświadczenia nabyte w bibliotece szkolnej zaowocują w dorosłym życiu.

77 *Blätter zur Geschichte und Statistik*, dz. cyt., 32–39. Zob. też: *Urkundliche Geschichte des Stralsunder Gymnasiums von seiner Stiftung 1560 bis 1860. In sechs Beiträgen von E. H. Zober*, Stralsund 1860. K. Pawlik omawiający historię bibliotek w Nysie, przedstawił między innymi dzieje najstarszej biblioteki szkolnej Gimnazjum Carolinum oraz biblioteki tamtejszych szkół realnych. Charakteryzowały je te same tendencje rozwojowe jak w przypadku szkolnych ksiąznic w Szczecinie i na Pomorzu. Zob.: K. Pawlik, *Biblioteki w Nysie w latach 1810–1939*, „Roczniki Biblioteczne” 1991, z. 1–2, s. 195–227.

78 W rejencji szczecińskiej były to między innymi: *Friedrich Wilhelms-Schule*, w koszalińskiej *Realschule zu Colberg* w stralsundzkiej *Realschule zu Greifswald* i *Realschule zu Stralsund*. Zob.: W. Stępiński, *Szkolnictwo i instytucje dobroczynne w: Dzieje Szczecina 1806–1945*, pod red. B. Wachowiaka, Szczecin 1994, s. 241.

79 *Blätter zur Geschichte und Statistik*, dz. cyt., s. 98.

80 M. Drzewiecki, *Biblioteka i informacja w środowisku współczesnej szkoły*, Warszawa 2001, s. 75. Zob. też: M. Drzewiecki, *Edukacja biblioteczna i informacyjna w polskich szkołach*, Warszawa 2005.

WIELKOŚĆ KSIĘGOZBIORÓW I ICH STRUKTURA

Szkoły pomorskie dysponowały bibliotekami, na których zasobność wpływały rozmaite czynniki. Dane liczbowe obrazujące wielkość księgozbiorów szkolnych, pochodzą głównie ze szkolnych sprawozdań rocznych, ksiąg jubileuszowych i wydawnictw statystycznych. Podstawą ewidencji zbiorów były też drukowane katalogi bibliotek. Stosowane w tych źródłach określenia: książka, tom, wolumin, sztuka – utrudniają często zastosowanie konkretnej jednostki obliczeniowej. Jednakże zawarte w nich informacje, pozwalają na sformułowanie wniosku, iż wielkość księgozbiorów szkolnych, kształtowała się w granicach od tysiąca do kilku tysięcy egzemplarzy, największe liczyły ponad 20 tysięcy. Ustalenie liczebności księgozbiorów bibliotek szkolnych jest o tyle ważne, iż pozwala na ocenę skuteczności działania biblioteki.

Wpływ na wielkość zasobów w poszczególnych placówkach miały, o czym już wspomniano, kwoty funduszu uczniowskiego i środki budżetowe szkół. Ważnym czynnikiem była także tradycja szkoły.

Przykładem ilustrującym tego typu prawidłowość, może być księżnica Gimnazjum Mariackiego w Szczecinie. Bogaty księgozbiór tej biblioteki był gromadzony na przestrzeni kilku stuleci. Historia samego Gimnazjum sięga średniowiecza, kiedy to w 1263 roku książę Barnim I ufundował Kościół p.w. Najświętszej Marii Panny. Przy świątyni powstał zakład, który na mocy aktu fundacyjnego, został powierzony opiece Kapituły NMP, uzyskując przywileje nauczania. Na długie lata stał się on centrum oświaty i nauki w Szczecinie. Zasób naukowych metod stosowanych w tej wszechnicy nie wyszedł poza typową kościelną scholastykę wieków średnich. Jej adepci zdobywali umiejętność posługiwania się łaciną, ćwiczyli się w śpiewie chóralnym, zgłębiali arkana gramatyki, dialektyki i retoryki. Kształcili się tutaj głównie przyszli duchowni a obok nich żacy, przygotowujący się do pełnienia urzędów świeckich. Zarówno jednym, jak i drugim, wpajano ideały wychowania, polegające na kształtowaniu pobożności i pielęgnowaniu chrześcijańskich cnót.

Przełom w życiu umysłowym społeczeństw przyniósł renesans. Nowe prądy humanistyczne, objęły prawie wszystkie dziedziny życia. Powstały nowe typy szkół, mające na celu bardziej wszechstronny rozwój wychowanków. Znaczącą rolę w rozwoju oświaty odegrała reformacja. Gryfici zrealizowali w tym właśnie czasie obietnicę powołania w Szczecinie nowej szkoły czyli Pedagogium Książęcego, które otwarto w 1543 roku. Placówka ta odgrywała ważną rolę w życiu umysłowym miasta⁸¹. W XVII wieku za czasów szwedzkich, Pedagogium zostało przekształcone w Gimnazjum Carolinum (*Regium Gimnasium Carolinum*). Szkoła, dobrze wyposażona i zorganizowana, pozostawała nadal w ścisłej zależności od prebend Kościoła Mariackiego. Nie ominęły jej jednak liczne kryzysy. W 1677 roku, w czasie oblężenia Szczecina, budynek gimnazjum uległ zniszczeniu. Po przejęciu miasta przez Prusy, nowe władze na początku XVIII wieku przystąpiły do odnowy placówki. Ko-

81 S. Schwann, *Descriptio Paedagogii Stetinensis 1573. Opis Pedagogium Książęcego w Szczecinie*, Szczecin 1966.

lejne uroczyste otwarcie zakładu nastąpiło w 1716 roku. Powołane wówczas Gimnazjum Akademickie (*Gymnasium Academicum*), stało się główną placówką oświatową na Pomorzu. Pod koniec XVIII wieku zaczęto na nowo rozważać wysuwany już wcześniej projekt połączenia Gimnazjum Akademickiego z Liceum Miejskim (*Ratslyzeum*). Liceum Miejskie, sięgające tradycją początków XV wieku (1404), od 1792 roku zarządzane było przez Friedricha Kocha (1769–1849), teologa, historyka, wydawcę pisma „Eurynome”. Do fuzji obu szkół doszło w 1805 roku. Nadano jej wówczas miano Królewskiego i Miejskiego Gimna-

Katalog chińskich rękopisów ze zbiorów Andreasa Müllera, pochodzącego z Gryfina orientalisty i protosinologa. Do zbiorów Gimnazjum Mariackiego trafiły również książki z jego biblioteki oraz korespondencja z Athanasjusem Kircherem, znawcą języków orientalnych

zjum (*Königliches und Stadtgymnasium*). W tym czasie zbiory biblioteczne Liceum zostały włączone do wspólnej biblioteki. Liceum Miejskie, podobnie jak Gimnazjum Mariackie, było szkołą promującą absolwentów uprawnionych do wstępu na wyższe uczelnie. Udawali się oni na studia na wydziałach prawa, teologii, matematyki do Halle, Frankfurtu, Jeny. Już pod koniec XVIII wieku Liceum, dysponowało dużą biblioteką. Pomysłny dla jej rozwoju był rok 1803, kiedy to dzięki ofiarności uczniów i nauczycieli, została odpowiednio wyposażona w sprzęt, a jej zbiory wzbogaciły się o 300 tomów pism klasycznych z literatury niemieckiej. Spośród wyróżniających się w pracy bibliotecznej, dyrektor Koch wymie-

nił Karla Augusta Dreista. W 1868 roku szkoły ponownie rozdzielono. Z Królewskiego i Miejskiego Gimnazjum wydzielono Średnią Szkołę Miejską (*Höhere Burgerschule*) i szkołę o profilu humanistycznym pod dawną nazwą Gimnazjum Mariackiego. W tym kształcie placówka przetrwała do II wojny światowej⁸².

O jakości i liczności zbiorów *Biblioteki Mariackiej*, zdecydowała więc w przeważającej mierze jej wielowiekowa tradycja i historia. Licznym darowiznom zawdzięczano nie tylko książki i rękopisy, ale także obrazy, ikonografię, numizmaty, zapoczątkowujące szcześcińskie zbiory o charakterze muzealnym. Statystyka za rok 1881 wykazywała w bibliotece głównej 30.000 woluminów i 2.000 w bibliotece uczniowskiej. W publikacji z 1894 roku Martin Wehrmann wymienił liczbę 34.000 tomów, stwierdzając jednocześnie, iż *Biblioteka*

82 Informacje o bibliotece Liceum Miejskiego znajdujemy w publikacji: *Ideen zu einer Statistik des öffentlichen Schul- und Erziehungswesens; nebst Vorschlägen, Wünschen und Nachrichten das Lyceum zu Stettin betreffend womit zu der öffentlichen Redeübung (...) Stettin 1803*; L. Turek-Kwiatkowska, *Oświata, nauka i kultura szcześcińska w latach 1800–1939*, Szczecin 1986; *Festschrift zum dreihundertfünfzigjährigen Jubiläum des Königlichen Marienstifts-Gymnasiums zu Stettin am 24. und 25. September 1894*, Stettin 1894.

Mariacka dysponując taką ilością zbiorów, bezsprzecznie zajmuje pierwsze miejsce wśród szkolnych księżnic⁸³. Mogła z nią konkurować biblioteka Gimnazjum Groeninga w Stargardzie, której zbiory na początku XX wieku osiągnęły około 20.000 tomów⁸⁴.

Interesujące są dzieje biblioteki Szkoły im. Fryderyka Wilhelma w Szczecinie. Bibliotece nauczycielskiej dyrektor placówki Karl Gottfried Scheibert, ofiarował 180 tomów będących zaczątkiem księgozbioru pedagogicznego, natomiast 80 tomów Scheibert przeznaczył na utworzenie zbioru uczniowskiego. U schyłku XIX wieku księgozbiór liczył ponad 8.000 tomów w bibliotece nauczycielskiej i ponad 2.000 w uczniowskiej⁸⁵.

Liczne informacje o wielkości księgozbiorów szkolnych, zawiera wydawnictwo *Blätter zur Geschichte und Statistik der höheren Schulen in Pommern. Besonders in den Jahren 1856–1881*. Przedstawione tu dane liczbowe potwierdzają, iż większość bibliotek szkolnych liczyła ponad 1000 egzemplarzy. Stan ich posiadania podlegał szybkim zmianom, co świadczy o dynamicznym przyroście zbiorów bibliotecznych. „Biblioteka naukowa” (*Die wissenschaftliche Bibliothek*) gimnazjum w Prenzlau notowała w 1824 roku 1224 dzieła w 2.068 woluminach, do 1893 roku ich liczba wzrosła do 3.564 dzieł w 7.500 woluminach. To zwiększenie liczby zbiorów, zawdzięczano w dużej mierze zakupom, częściowo darom, ale także księgarzom,

Swoszowice, pow. wielicki, w Galicji.
Sternschuss Adolf († 1915). Zbiory etnograficzne: splądrowane przez puki czeskie podczas wojny 1914 r. Po śmierci właściciela przekazane zostały, podobnie jak i lwowskie zbiory Sternschussa, Muzeum Narodowemu w Krakowie.

Szadów, w Szawelskim.
Ropp'ów dominium. Archiwum rodzinne. Galeria obrazów (Tyejan, Correggio i inni) po staroście Szadowskim, Teodorze bar. Roppie.

Szalowa, w Galicji.
Biblioteka kościelna w stare druki zasobna.

Szamotły, w W. Ks. Poznańskim.
Biblioteka kościelna.

Szaros Patań, w ziemi pińskiej, na Węgrzech.
Biblioteka collegium reformowanego, zał. w r. 1531, posiada oryginalną Biblię – rękopiśmienny przekład polski Pisma Św., dokonany w r. 1455 przez ks. Jędrzeja z Jasowic dla czwartej żony Wład. Jagielly, Zofii; najcenniejszy zabytek języka polskiego XV w. (liczy zaledwie kilkadziesiąt kart).

Szawle, w Kowieńskim.
Biblioteka Tow. lekarskiego.

Szczecin.
Zabów dominium. Biblioteka i archiwum z dokumentami, dotycz. Białej Rusi z czasów Rzeczypospolitej.

Szczecin, na Pomorzu.
Archiwum państwowe (dla całego Pomorza).
Biblioteka gimn. Maryjskiego, zał. przed r. 1574, (35057 dzieł, 34642 broszury i 104 rękop.) ma głównie „pommeranica”, aczkolwiek jest sporo „Poloniców”. Por.: Lemke H. „Die Hdsch. u. alt. Drucke der Bibl.”. I. Abt. Progr. (1879); Wehrmann M. „Geschichte d. Bibl. d. M. St.-G.”. (*Baltische Studien* z r. 1894 T. 44).

Bibl. miejska (ok. 52500 t.), zał. w r. 1902 z połączenia bibl. ratuszowej z bibl. Muzeum Pomorskiego. W r. 1905 zreformowana. Por.: Kuntze W. „Die Stettiner Bibliothek”. (*Zentralblatt f. Bibliothekswesen* z r. 1906 zesz. I.); Kętrzyński W. „Z archiwów i bibliotek szczecińskich”. (Lwów, 1909); Weber F. „Die Inkunabeln der Stettiner Stadtbibliothek”. Odb. z „*Baltische Studien*”. (1910).

Fragment poświęcony bibliotece Gimnazjum Mariackiego w Szczecinie w książce Edwarda Chwalewika, „Zbiory polskie, archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie”, Warszawa 1916

83 M. Wehrmann, *Geschichte der Bibliothek des Marienstifts-Gymnasiums in Stettin*, Separatabdruck aus den *Baltischen Studien* XLIV, Stettin 1894, s. 30–31.

84 A. Majewska, *Dzieje pewnej stargardzkiej biblioteki*, „Bibliotekarz Zachodniopomorski” 2005, nr 1, s. 54–58; Tam również dalsza literatura.

85 *Festschrift zur Feier des 50jährigen Jubiläums der Friedrich-Wilhelms-Schule zu Stettin*, Stettin 1890, s. 55. Sprawozdania szkolne niejednokrotnie wykazywały dokładną liczbę tomów przypadających na każdą klasę – przykładowo: *Prima i Obersekunda* – 746 tomów, *Untersekunda* 274, *Obertertia* 153, *Untertertia* 112, *Quarta* 134, *Quinta* 69, *Sexta* 55. Dawało to liczbę 1543 dzieł, (dane za 1886 r.).

wydawcom i mecenasom szkoły. Biblioteka uczniowska w tej placówce na początku XIX wieku liczyła zaledwie 89 dzieł, by pod koniec wieku zamknąć się liczbą około 2000 tomów. „*Strahlsche Schülerbibliothek*”, powołana w 1835 roku i nazwana imieniem fundatora dra Strahla, wypożyczała książki uboższej młodzieży, ułatwiając jej tym samym edukację. W *Programmie* z 1835 roku założyciel ogłosił publiczną prośbę o dary książkowe i wpłaty na rzecz biblioteki. Już wcześniej od nauczycieli i uczniów zebrano 147 książek i kwotę 175 talarów. W 1893 roku księgozbiór ten liczył 192 tomy i posiadał oprocentowany kapitał pozwalający na pomnażanie zbiorów. Biblioteka pomocy naukowych (*Die Bibliothek der Lehrmittel*) w tej szkole liczyła 404 tomy.

Biblioteki nauczycielskie były bogato reprezentowane. O precyzyjnym doborze wydawnictw do działu nauczycielskiego, mogą świadczyć tytuły dzieł, niezbędnych między innymi do doskonalenia zawodowego kadry nauczającej. Działy uczniowskie tworzone i uzupełniano z dużą starannością. Najmniej liczne były jednostki pomocnicze typu: *Biblioteca pauperum* czy *Literatura discipulorum gymnasii*⁸⁶.

Książki dla dzieci i młodzieży w tym podręczniki, gromadzone w bibliotekach szkolnych i publicznych w XIX wieku, są źródłem do poznania dziejów oświaty i historii kultury tego okresu. Narodziny książki dla tej kategorii czytelników przypadają na drugą połowę XVIII stulecia. Ich kulturowa i źródłowa wartość nie zawsze była dostrzegana. W bibliotekach szkolnych szybko ulegały *zacytaniu* i po krótkim czasie były wycofywane z użytkowania. W bibliotekach publicznych nie przywiązywano zbytnej wagi do ich systematycznego gromadzenia. Widowym śladem obiegu tego piśmiennictwa są katalogi księgarskie, czasopisma dziecięce i młodzieżowe, wykazy lektur szkolnych, katalogi biblioteczne i sprawozdania szkolne. Pomijano je jednak w bibliografiach fachowych⁸⁷.

W czasopismach specjalistycznych rozpatrywano różne aspekty literatury dla dzieci i młodzieży. Periodyki pedagogiczne, jak choćby wydawany w Szczecinie „*Pädagogisches Archiv*”, omawiały literaturę beletrystyczną dla młodego czytelnika, stosując rozmaite kryteria wartości. Treść i walory wychowawcze zajmowały wśród nich poczesne miejsce. W prasie natomiast uwagę poświęcano kwestiom artystycznym literatury dziecięcej i informacjom o charakterze reklamowym. Duże trudności nastroczało w XIX wieku sformułowanie wyrażnej definicji książki dziecięcej, którą stanowiły także elementarze i inne podręczniki⁸⁸.

86 Tendencję taką obserwujemy w większości szkół. Biblioteka Gimnazjum Bugenhagena w Trzebiatowie oferowała nauczycielom w 1881 roku 1445 dzieł. W 1906 roku zbiory wzrosły do 4301 woluminów. Biblioteka uczniowska natomiast złożona z trzech działów obejmowała: w pierwszym (*oberen*) 935 dzieł, w drugim (*mitteln*) 334 i w trzecim (*unteren*) 378. Biblioteka Gimnazjum Bismarcka w Pyrzycach liczyła w dziale nauczycielskim 3300 tomów i w uczniowskim 2600 (1909 r.). Biblioteka gimnazjalna w Kołobrzegu (1853) posiadała w dziale nauczycielskim 822 dzieła, uczniowskim 557 dzieł i w *Hilfsbibliothek* 126. Biblioteka Szkoły Miejskiej w Słupsku w roku szkolnym 1855/1856 notowała w zasobie uczniowskim 659 woluminów.

87 Bibliografią rejestrującą piśmiennictwo dziecięco-młodzieżowe na przestrzeni kilku wieków jest praca: H. Weghaupta *Alte deutsche Kinderbücher: Bibliographie 1507–1850: zugleich Bestandsverzeichnis der Kinder- und Jugendbuchabteilung der Deutschen Staatsbibliothek zu Berlin*, Berlin 1979.

88 Podręczniki szkolne mające określonego adresata, jakim była młodzież szkolna, musiały być zarówno w treści jak i formie, dostosowane do możliwości percepcyjnych młodych czytelników. Stosowane w nich już od końca XVIII wieku, reguły psychologii i metodologii, były pomocne w przekazywaniu uczniom treści i umiejętności potrzebnych w życiu codziennym i służących jednocześnie dobru publicznemu. Wybór podręczników i pomocy naukowych w Szczecinie, zależny był od decyzji kolegium nauczycielskiego, wymagana jednak była również

Biblioteki szkolne gromadziły różnorodne materiały i dokumenty. Dzielili się one zazwyczaj na zbiory (*Sammlungen*) i pomoce naukowe (*Lehrmittel*). Zbiory to książki, czasopisma, dokumenty życia społecznego natomiast pomoce naukowe składały się głównie z eksponatów. W większości szkół wyodrębniano zbiory surowców naturalnych (*Naturaliensammlung*), wzory rysunkowe i kaligraficzne (*Zeichnapparat*) mapy, atlasy (*Kartensammlung*) i nuty (*Notenschatz*). W zasobie surowców naturalnych wydzielano eksponaty zoologiczne i botaniczne: płazy, gady, ptaki, tablice gatunków ryb, zbiory owadów, tablice flory i fauny. Wzory rysunkowe i kaligraficzne przeznaczone były na lekcje kreślarstwa. W dziale tym znajdowały się pomoce do nauki rysunku i kaligrafii. Pozyskane przez szkoły eksponaty częstokroć służyły jako dekoracja sali rysunków lub pokoju bibliotecznego. Gromadzono także urządzenia matematyczno-fizyczne i chemiczne (wanny pneumatyczne, gazometry, nie brakło również urządzeń optycznych). Szczecińska szkoła im. Cesarzowej Augusty Wiktorii (*Kaiserin Auguste Viktoria – Schule*) dysponowała mikroskopem i akwariem. Opiekujący się tym obiektami nauczyciele, niejednokrotnie tworzyli tematyczne gabinety, zabiegając o powiększanie kolekcji⁸⁹.

Czynnikiem decydującym o zawartości księgozbiorów szkolnych był profil szkoły. Wpływał on znacząco na politykę gromadzenia zbiorów mającą odmienny charakter w gimnazjum klasycznym i szkole realnej. Dzieła autorów starożytnych i języki klasyczne były lekturą uczniów gimnazjum humanistycznego, natomiast książki z dziedziny

G c 3
acc. 9/106

Bücherverzeichnis

der

Schüler-Bibliothek

des

Königlichen Gymnasiums

zu Köslin.

KÖSLIN 1906.
Gedruckt bei C. G. Hendess.

1906. Progr. No. 175.

Katalog biblioteki szkolnej w Koszalinie

zgodą władz nadzorczych prowincji. Jeżeli podręcznik, którego wprowadzenie było pożądane, nie był jeszcze w danej prowincji w użyciu, należało zdobyć zezwolenie ministra oświaty. W publikacji *Zur Geschichte des Schulwesens der Stadt Usedom bis 1918* autorstwa R. Burkhardta (Swinemünde 1931, s. 39–40), czytamy, iż w uznamskiej Szkole Miejskiej (*Usedomer Städtische Schule*) już w 1814 roku funkcjonowała mała biblioteka nauczycielska, posiadająca przydatne na lekcjach geografii mapy ścienne Europy i Prus. Dla nauczycieli zakupiono także pierwszą gazetę szkolną. Biblioteka uczniowska istniała od 1902 roku. W 1905 roku została połączona z Biblioteką Ludową. Pierwszym podręcznikiem jaki wprowadzono tutaj w XVIII wieku, był *Pruski przyjaciel dziecka* (*Der preussische Kinderfreund*). W 1834 roku został on zastąpiony przez książkę *Welt und Menschenkunde* a 1877 roku w użyciu był podręcznik Gabriela i Suppriana.

89 Sprawozdania szkolne wymieniają wielokrotnie jako darczyńcę eksponatów przyrodniczych, Carla Augusta Dohma, znanego w Szczecinie przyrodnika, kolekcjonera, założyciela Szczecińskiego Stowarzyszenia Entomologicznego (*Stettiner Entomologische Verein*).

Znak proveniencyjny zbiorów o charakterze zawodowym

domu również nuty⁹².

Kierunek gromadzenia zbiorów określały tym samym treści programu nauczania. Pełna analiza chronologiczna, językowa i rzeczowa księgozbiorów szkolnych jest utrudniona, ze

rachunkowości, handlu, towaroznawstwa – dominowały w bibliotece Miejskiej Szkoły Handlowej (*Städtische Handels-Schule*) w Szczecinie, stawiającej sobie za cel przekazanie podstaw wiedzy fachowej, ułatwiającej dalszą drogę zawodową. Dysponowała ona początkowo jedynie biblioteką nauczycielską. Jej zorganizowanie było możliwe dzięki środkom przyznawanym przez kuratorium. Uczniowie, którzy początkowo nie mieli biblioteki podręczników, dzięki życzliwości dyrektora Biblioteki Miejskiej Erwina Ackerknechta, mogli korzystać ze zbiorów kierowanej przez niego placówki⁹⁰.

Przykładem służy również biblioteka *Königliche Baugewerkschule*, szkoły o profilu budowlanym w której zbiorach bibliotecznych znajdowały się publikacje z zakresu przemysłu budowlanego oraz modele i wzory sztukaterii⁹¹.

Specjalistyczny zasób posiadała biblioteka *Loewe-Konservatorium Stettiner Hochschule für Musik und Opernschule*. Sprawozdanie Konserwatorium im. Carla Loewego za rok 1909/1910 wykazuje 2000 dzieł o tematyce muzycznej, zgromadzonych dzięki darom i zakupom. Biblioteka była do dyspozycji nauczycieli i uczniów. W wyjątkowych przypadkach wypożyczano do

90 *Städtische Handels-Schule. Erstes Schuljahr 1911*, Stettin 1911, s. 10; W marcu 1911 roku władze miejskie w porozumieniu ze szczecińskim kupiectwem podjęły decyzję o założeniu Miejskiej Szkoły Handlowej dla młodzieży męskiej. Zadecydowała o tym sytuacja w Szczecinie, gdzie z roku na rok dziesiątki młodych ludzi poszukiwały możliwości kształcenia się w jakimś zawodzie. Okazję taką stwarzały w tym okresie tylko szkoły prywatne. W kwietniu 1910 roku została otwarta *Städtische gewerbliche Fortbildungsschule*. Szkoła kształciła w zawodach: bednarz, blacharz, fryzjer, piekarz. Roczники szkolne nie mówiły o bibliotece ale wykazywały dary książkowe szczecińskich wydawców Leona Sauniera i J.G. Prüfera oraz napływające z Berlina, Hamburga, Wiednia egzemplarze czasopism fachowych: „Deutsche Schmiede Zeitung”, „Bildhauer Zeitung”. Dary te świadczą o istnieniu księgozbioru w szkole. Wicedyrektor jednej ze szczecińskich szkół rzemieślniczych, Conrad Barth zaznaczył, iż księgozbiór szkół zawodowych miał podwójne zadanie: jako pomoc dydaktyczna, oraz lektura wspomagająca rozwój intelektualny i duchowy uczniów. Barth wymienił następujące grupy tematyczne w bibliotece kierowanej przez siebie placówki: *Historia, Opisy podróży, Literatura przygodowa, Przyroda, Literatura techniczna i zawodowa, Gry i zabawy, Poezja i proza, Filozofia i polityka*. Zob.: *Vier Aufsätze*, Stettin 1929, s. 49.

91 „Königliche Baugewerkschule Stettin. Jahresbericht für das Schuljahr 1905”, Stettin 1905, s. 8.

92 *Loewe Konservatorium Stettiner Hochschule für Musik und Opernschule Stettin. Jahres-Bericht über das Schuljahr 1909/1910*, Stettin 1910, s. 17.

względem na niepełne opisy bibliograficzne występujące w katalogach, jak również z uwagi na to, iż katalogi często dotyczyły tylko pewnych wycinków czasowych.

Problem doboru lektur mających być skutecznym instrumentem wychowawczym, podejmowały środowiska nauczycielskie. Pedagodzy byli autorami wykazów książek zalecanych dla bibliotek szkolnych. Było to zgodne z polityką placówek kształcenia, które odpowiedzialnymi za uczniowską lekturę czynili nauczycieli. Nauczyciel nie mógł przy tym powodować się tylko własnymi preferencjami. Jak pisał H. Niemeyer: „*Nie czytamy jednak wyboru książek do czytania z młodzieżą podług gustu własnego. Pisarze, których duchem przy czytaniu ich pism nauczyciel jest zupełnie przejęty, nie są dogodnymi dla poczynających*”⁹³. Dla Antona Petera, nauczyciela na Śląsku, zasadniczym kryterium oceny książki była jej wartość wychowawcza, zarówno w tematyce, jak i w warstwie językowo-stylistycznej. Lektura powinna być dla młodego czytelnika pomocnym narzędziem, służącym wszechstronnemu rozwojowi. Jako szkodliwe i nie nadające się do bibliotek szkolnych i ludowych, Peter systematyzował książki tendencyjne politycznie, podważające moralność i opisujące ekstremalne sytuacje. W opracowanym przez siebie katalogu, zamieścił listę książek uznanych za wartościowe, oraz wykaz tytułów nieodpowiednich dla młodzieży⁹⁴. Podobny katalog opracował wspomniany już Georg Ellendt, który mówiąc o problemach funkcjonowania bibliotek szkolnych, powołał się na wypowiedź jednego z dyrektorów szkół: „*my potrzebujemy znacznie mniej książek, niż posiadamy w naszych bibliotekach, ale potrzebujemy dobrych książek w większej ilości egzemplarzy*”⁹⁵. W obydwu katalogach wymienione zostały nazwiska zalecanych autorów niemieckich: Wilhelma Herchenbacha, Ferdinanda Schmidta (1816–1890), Richarda Barona, Christova Schmidta, Gustava Nieritza (1795–1876), Bartholda Georga Niebuhra (1776–1831), Karla Simrocka (1802–1876), Hermanna Wagnera (1840–1929). W większości byli to autorzy powieści, opowiadań i powiastek umoralniających, propagujących postawy patriotyczne.

W zestawach literatury pięknej w większości szczecińskich bibliotek szkolnych, pojawiały się nazwiska wymienionych wyżej twórców, podobnie jak książki wielu innych, popularnych w tym okresie pisarzy. W analizowanych wykazach lektur i katalogach bibliotecznych tutejszych szkół, pozycję uprzywilejowaną zajmował Gustav Freytag (1816–1895), autor powieści: *Winien i ma*, *Przodkowie*, *Obrazy z niemieckiej przeszłości* oraz utworu *Techniki dramatu*. Powieść *Winien i ma*, o szowinistycznym, antysemickim i antypolskim wydźwięku, przez wiele lat była popularną lekturą. Osiągnąwszy rekordową liczbę czterdziestu wydań w XIX wieku, mogła skutecznie kształtować stereotypy myślowe i uprzedzenia. Licznie reprezentowane były w szczecińskich i pomorskich bibliotekach szkolnych, powieści Felixa Dahna (1834–1912), przede wszystkim jego najpopularniejsza książka *Walka o Rzym*

93 Cytat za: M. Adrianek, *Rola szkoły w rozwijaniu zainteresowań czytelniczych w okresie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego do roku 1831*, „Studia o Książce”, Wrocław 1979, T. 19, s. 55.

94 Cytat za: I. Socha, *Für die Jugend nicht geeignete – dla młodzieży niewłaściwe... O cenzurowaniu książek szkolnych w drugiej połowie XIX wieku na Śląsku austriackim* [w:] *W kręgu książki, biblioteki i informacji naukowej. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Zbigniewowi Żmigrodzkiemu*, pod red. K. Heskiej-Kwaśniewicz, Katowice 2004, s. 254, 256.

95 *Katalog für die Schüler-Bibliotheken höherer Lehranstalten nach Stufen und nach Wissenschaften geordnet von Dr. Georg Ellendt*, Halle 1878.

(*Ein Kampf um Rom*, 1876). Nie brakowało w spisach nazwisk: Christiana Fürchtgotta Gellerta (1715–1769), którego *Bajki i opowiadania* cieszyły się ogromną popularnością, Johanna Heinricha Vossa (1751–1826) tłumacza Homera, Friedricha Maksymiliana Klingera (1752–1831) twórcy dramatu *Burza i napór* od którego swą nazwę zaczerpnął cały reformatorski ruch literacki przełomu XVIII i XIX wieku, a także Conrada Ferdinanda Meyera (1825–1898), autora popularnych utworów *Ostatnie dni Huttena* i *Angela Borgia* (1891). Znany był w bibliotekach szkolnych Wilhelm Raabe (1831–1910). Jego książki *Kronika Wróblego Zaułka* i *Abu Telfan* to lektury uczniów szczecińskiego Gimnazjum Mariackiego. Ten reprezentant nurtu plebejskiego w literaturze niemieckiej, starał się uchwycić i opisać istotne problemy społeczne. Obok wymienionych autorów, których książki stanowiły poważny procent szkolnych zasobów, eksponowane miejsce zajmowali także: Gotthold Ephraim Lessing (1729–1781), Heinrich von Kleist (1777–1811), Johann Wolfgang Goethe (1749–1832), Friedrich Schiller (1759–1805) i Theodor Fontane (1819–1898). Z wybitnych twórców literatur obcych dużą poczytnością cieszyły się dzieła: Pierre'a Corneille'a, Moliera, Jeana Baptisty Racine'a, Juliusa Verna, Charlesa Dickensa. Williama Szekspira, Miguela de Cervantesa, Dantego i Francesca Petrarki. Katalog *Bibliothek der Gymnasia-sten* wskazuje, iż oprócz czołowych literatur europejskich młodzież mogła poznać również dzieła literatury arabskiej w tym *Baśnie z tysiąca i jednej nocy*.

Zestawienie porównawcze książek dla młodzieży szkolnej – jak zauważa I. Socha – pozwala stwierdzić, że ówczesne kanony lekturowe (pruskie, austriackie, polskie, galicyjskie) miały charakter narodowy. Przeważały w nich bowiem utwory rodzimych autorów, których twórczość miała wydźwięk patriotyczny i wychowawczy⁹⁶. Oprócz tego wpływ na lekturę miała oczywiście konwencja literacka epoki.

O profilu gromadzonych zbiorów decydowały, oprócz charakteru szkoły, również aktualne tendencje w oświacie, nauce, kulturze, polityce⁹⁷. Nauka i oświata, w tym pruska szkoła ludowa, jak zauważa Salmonowicz, odegrały istotną rolę w tworzeniu mitu pruskiego. Wpływy te obserwujemy również w księgozbiorach szkolnych. Lektury z zakresu historii w bibliotece Gimnazjum Mariackiego pogrupowano w działach: *Niemcy* oraz w zakresie regionalnym *Pomorze* i akcentujące szczegółowo przełomowe daty pruskiej historii działy: *Państwo prusko-brandenburskie; Fryderyk Wielki i jego czasy; Wojny wyzwolenie 1813–1815; Lata 1864–1866; Lata 1870–1871; Hohenzolernowie, Wojny kolonialne*. Wśród autorów książek we wspomnianym zasobie znaleźli się historycy będący przedstawicielami nacjonalistycznej historiografii, apologety pruskiego mitu: Leopold Ranke (1795–1886) i Heinrich von Treitschke (1834–1896), Johann Gustav Droysen (1808–1884), Heinrich von Sybel (1817–1895), Max Duncker. W zarządzeniach ministerialnych z lat 1907–1909 zalecano, by na lekcjach historii realizować zagadnienia z niemieckiej historii starożytnej

96 I. Socha, dz. cyt., s. 259.

97 *Kultura Prus XIX w. była już kulturą par excellence mieszczańską, nawet jeżeli poważne miejsce w pierwszej połowie XIX wieku zajmowały w niej romantyczne reakcje antyosiwieceniowe, literatura i historiografia gloryfikujące przeszłość i głoszące w polityce obronę przywilejów feudalnych (...). Od połowy XIX wieku, wraz z ogromnym wzrostem gospodarczym Prus, rozwojem techniki i postępem w zakresie kultury materialnej, na znaczeniu w kulturze epoki zyskiwały prądy pozytywistyczne, naturalizm i realizm w literaturze oraz realizm w sztuce. Zob.: S. Salmonowicz, *Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa*, Warszawa 1998, s. 321.*

i średniowiecznej. Główny nacisk należało jednak położyć na nowsze dzieje ojczyste, szczególnie historię Prus⁹⁸. Młodzież miała opuszczać mury szkolne z ugruntowaną wiedzą o najważniejszych wydarzeniach i datach z historii ojczystej. Było to, o tyle istotne, iż młodzi ludzie po zakończeniu edukacji mogli już nie zetknąć się z problematyką historyczną. Stąd w propozycjach czytelniczych, dzieła z zakresu historii krzewiące patriotyzm zajmowały poczesne miejsce.

W pierwszej połowie XIX wieku podkreślano jeszcze odrębność historii Pomorza i historii Prus⁹⁹. Po 1871 roku, w warunkach centralizacji życia społecznego, kiedy zintensyfikowało się oddziaływanie państwa na oświatę, zaczął przeważać model wychowania w duchu prusko-niemieckiego lojalizmu. Szkoła stała się miejscem realizacji polityki oświatowej państwa. W wyniku integracji Pomorza z Niemcami zaczęła kształtować się nowa świadomość historyczna. *„Do końca XIX w. konieczność uwzględniania w historiografii regionalnej prusko-pomorskiej historii była w zasadzie procesem zakończonym. Ustaliło się przekonanie, że dwuwiekowa przynależność do Prus jest wystarczającym powodem, by historię z okresu pruskiego traktować jako historię regionalną”*¹⁰⁰.

Tematykę książek bibliotek uczniowskich oddają katalogi. Ciekawy zasób „Biblioteki Gimnazjalistów” (*Bibliothek der Gymnasiasten*), zawierał: *Historię i biografie, Geografię i etnologię, Literatury narodowe, Tłumaczenia, Varia i Czasopisma*. Drukowane katalogi biblioteki uwzględniały wśród przekładów, dzieła Francesco Petrarci, Torquato Tasso, Williama Szekspira oraz tłumaczenie *Konrada Wallenroda* Adama Mickiewicza wydane w Lipsku w 1834 roku. W katalogu zamieszczono również informację o sposobie przechowywania i cenach książek¹⁰¹.

Wydany w 1912 roku katalog biblioteki Gimnazjum Mariackiego, opracowany i przygotowany do druku przez Rudolfa Erzgraeberra, dyrektora szkoły realnej w Stargardzie i Theodora Oelgartego, ujmował księgozbiór w siedemnastu grupach rzeczowych. Znalazły się wśród nich historia, teologia, literatura, geografia, nauki przyrodnicze i sztuka. Książki w poszczególnych działach uporządkowano według alfabetycznego spisu autorów. Zastosowano też bardziej szczegółowe podziały stosownie do treści. Publikację otwierało hasło: *„Sznujcie książki. Są one powierzonym dobrem i jeszcze wielu po was powinny przynieść radość”*¹⁰².

Z kolei katalog biblioteki nauczycielskiej Gimnazjum Realnego im. Schillera (*Schiller-Realgymnasium*), grupował piśmiennictwo w dwunastu działach: *Teologia i nauka religii, Filozofia, Pedagogika i szkolnictwo, Filologia klasyczna, Literatura i języki: francuski, angielski, włoski, Historia, Geografia, Język niemiecki i literatura, Matematyka, Nauki*

98 *Abriß der geschichtlichen Entwicklung der preußischen Volksschule*, von E. Weyher, Breslau 1912, s. 75.

99 L. Turek-Kwiatkowska, *Obraz przeszłości regionu w świadomości historycznej społeczeństwa pomorskiego w I poł. XIX w.*, Szczecin 1986, s. 70.

100 L. Turek-Kwiatkowska, *Polityka kulturalna państwa pruskiego na Pomorzu Zachodnim w XIX wieku [w:] Państwo i społeczeństwo na Pomorzu Zachodnim do 1945 roku*, pod redakcją naukową W. Stępińskiego, Szczecin 1997, s. 178 i n.

101 *Bibliothek der Gymnasiasten*, Stettin 1844, s. 25; *Bibliothek der Gymnasiasten. Erste Vermehrung*, Stettin 1850, s. 11.

102 *Bücher-Verzeichnis der Schülerbücherei. Beigabe zum Programm des Königl. Marienstifts-Gymnasiums zu Stettin*, Stettin 1912.

przyrodnicze, Sztuka, Varia. Przy dużym zróżnicowaniu treści, zakresy chronologiczny i językowy były bardziej jednolite. Główną część księgozbioru stanowiły książki wydane na początku i w połowie XIX wieku. Był to więc w przeważającej mierze księgozbiór współczesny. Katalog odnotowuje tylko jedną pozycję wydaną w XVI wieku, trzy w XVII wieku i trzynaście w XVIII wieku. Poza kilkoma książkami w językach angielskim, francuskim i łacińskim, zbiór składał się wyłącznie z literatury niemieckojęzycznej. Ogółem katalog zawiera 1269 tytułów książek i czasopism. W tej liczbie w 22 tytułach jako miejsce wydania podany jest Szczecin¹⁰³.

Członkowie grona pedagogicznego większości szkół mieli do dyspozycji bogaty wybór literatury z zakresu pedagogiki i oświaty. Wśród pomocy naukowych w postaci wydawnictw encyklopedycznych i słownikowych, najczęściej wymieniane były *Allgemeine Deutsche Biographie* i *Wörterbuch* Grimmów. W księgozbiorach nauczycielskich znajdowały się również wydawnictwa statystyczne, księgi pamiątkowe szkół z całych Niemiec oraz literatura w językach obcych (powieści, opowiadania, nowele), co było uzasadnione zawsze aktualną koniecznością upowszechniania praktycznej znajomości języków obcych.

Interesującego materiału badawczego dostarcza „Księga wypożyczeń” (*Ausgabe Journal*), biblioteki nauczycielskiej Gimnazjum Mariackiego w Szczecinie z końca XIX wieku. Wynika z niej, iż największą aktywność czytelniczną wykazywali profesorowie: Dreist, Knaack, Loewe, Lütke, Miller, Schmolling, Wehrmann, Weicker i Wellmann. Martin Wehrmann najczęściej chyba sięgający do zasobów biblioteki, studiował między innymi *Kodeks Dregera*, utwory autorów starożytnych i jako jedyny – książki z zakresu bibliotekarstwa oraz dzieła Jana Długosza i Joachima Lelewela¹⁰⁴. Nauczyciele chętnie korzystali z licznie zgromadzonych tu *Programów*, zarówno szkół pomorskich, jak i placówek oświatowych z Berlina, Drezna, Poczdamu, Frankfurtu, Lubeki.

Pracownicy bibliotek szkolnych byli inspiratorami ruchu regionalnego. Szerzące się w XIX wieku idee romantyzmu podkreślały rolę tradycji ludowej, jako ważnego komponentu kultury narodowej. Motywy ludowe przedstawiające obrazy pracowitego, heroicznego życia ludu, miały wpływać na młodzieńczą wyobraźnię oraz kształtować właściwą hierarchię wartości. Krajoznawstwo (*Heimatkunde*) traktowano w szczecińskich szkołach nie jako dodatek do lekcji geografii, ale jako dopełnienie wiedzy geograficznej, historycznej i kulturowej o regionie. Poprzez wycieczki i spacery przedmiot ten miał za zadanie zapoznawać z historią „małej ojczyzny” i z najbliższym otoczeniem. Ciekawą i wartościową inicjatywą było powołanie w 1909 roku w Gimnazjum Miejskim w Szczecinie „Pomorskiej Biblioteki Ojczyznianej” (*Pommersche Heimatbücherei*). Wśród wspierających tę inicjatywę znaleźli się konsul Willy Ahrens, profesor Otto Altenburg, pisarz Heinrich Bandlow, firmy księgarskie Friedricha Nagla i Leona Sauniera oraz wielu innych wybitnych przedstawicieli świata kultury i nauki, nie tylko ze Szczecina. Utworzenie biblioteki o takim profilu dowodziło

103 *Katalog der Lehrer-Bibliothek des Schiller-Realgymnasiums zu Stettin*. Zusammengestellt von Prof. Dr. F. Krankenhagen. Beilage zum Osterprogramm 1894, Stettin 1894; Katalog biblioteki z 1878 roku uwzględniał 11 działów. Zob.: *Katalog der Lehrer-Bibliothek der zweiten Realschule zu Stettin 1878*, Stettin 1878.

104 Archiwum Państwowe Szczecin: Gimnazjum Mariackie, *Journal Ausgabe 1872–1881 i 1881–1904*, syg. 1340, 1346. Zob. też: *Bericht des Professor Schimdt über seine Bibliotheksarbeit*, syg. 1330.

troski o rozwój zainteresowań regionalnych młodzieży i świadczyło o docenieniu roli biblioteki w środowisku szkolnym. Spis książek biblioteki krajoznawczej, opatrzony hasłem „*Kto szuka ten znajduje*”, zawierał wiele interesujących tytułów z historii Szczecina i Pomorza, które z pewnością były nieocenioną pomocą dla młodzieży w poznawaniu „małej ojczyzny”. Oprócz książek, biblioteka posiadała także pomorskie pocztówki, mapy, obrazy, zdjęcia i staloryty. Organizatorzy podkreślali fakt, iż księgozbiór ten nie konkurował z Działem Pomorzoznawczym Biblioteki Miejskiej. *Pommersche Heimatbücherei* gromadziła wprawdzie naukowe pisma, jednak, jak zauważono, zawarte w nich treści nie przekraczały możliwości percepcyjnych uczniów¹⁰⁵.

W celu wzbogacenia treści kształcenia regionalnego publikowano odpowiednie spisy literatury. Takim właśnie przeglądem ważniejszego piśmiennictwa regionalnego z obszaru Pomorza była publikacja *Heimatkunde und Heimatschutz. Ein Verzeichnis wichtiger Schriften, vornehmlich Pommern betreffend* (Stettin 1924), opracowana przez Rudolfa Bescha. *Der Bund Heimatschutz, Landesverein Pommern*, który partycypował w wydaniu publikacji, świadczył bezpłatne porady fachowe we wszystkich kwestiach dotyczących krajoznawstwa oraz wypożyczał za niewielką opłatą materiały piśmiennicze i ikonograficzne. Zapotrzebowanie na takowe można było zgłaszać u sekretarza związku Martina Reepela, nauczyciela gimnazjalnego i znanego krajoznawcy pomorskiego, autora przewodników po regionie. Konsultantami przy opracowaniu wykazu byli: dyrektor Archiwum Miejskiego w Szczecinie Karl Otto Grotefend, historyk, Alfred Haas, miejski radca biblioteczny Wilhelm Braun oraz wspomniany Reepel. Ogółem spis wymieniał 794 pozycje, pogrupowane w działy krajoznawstwo i ekologia. W pierwszym uwzględniono poddziały: *Bibliografia i czasopisma; Opracowania ogólne; Przyroda; Mieszkańcy; Folklor; Varia*. W drugim znalazły się: *Opracowania ogólne; Ochrona przyrody; Ochrona krajobrazu; Ochrona zabytków architektury; Genealogia; Sztuka cmentarna*.

Bezpośrednio dla szkół przeznaczony był poradnik *Wanderziele in und um Stettin. Ein Ratgeber für Schulen, Jugendverbände und Heimatfreunde* (Stettin 1933).

Ekslibris kolekcji regionalnej biblioteki szczecińskiego Gimnazjum Miejskiego

105 *Deine Heimat in und nach dem Weltkrieg! Gedanken zur Heimatpflege nebst Verzeichnis einer Heimatbücherei. Von Gymnasialdirektor Doktor Gustav Eskuche*, Stettin 1916, s. 29. Kwestie dotyczące regionalizmu podejmował między innymi niemiecki filozof i pedagog Paul Natorp (1854–1924). Postulował on również tworzenie bibliotek szkolnych. Por.: P. Natorp, *Die Einheitschule*, Berlin 1916 oraz *Hofnungen und Gefahren unserer Jugendbewegung*, Jena 1920. W drugiej połowie XIX wieku nastąpiło ożywienie regionalnych badań historycznych na Pomorzu. Znalazło to odzwierciedlenie również u szkół, gdzie propagowano ideę małych ojczyzn i realizowano regionalne tematy: *Otto z Bambergu, Barnim Dobry, Nadanie Szczecinowi praw miejskich, Książę Bogusław X, Reformacja, Kultura i nauka w czasach księcia Filipa II, Sydonia von Borck*. Z podręczników o tematyce regionalnej można wymienić: *Pommer-Buch oder Vaterländisches Lesebuch für die Provinz Pommern*, Stralsund 1820, M. Wehrmann, *Landeskunde der Provinz Pommern*, Breslau 1909, *Die Heimat. Lesebuch für ländliche Fortbildungsschulen und die Landbevölkerung sowie die gesamte Jugendpflege in Pommern*, Langensalza 1912, *Das Pommersche Heimatbuch*, Berlin 1926, *Heimatkunde des Kreises Bütow*, Bütow 1929.

Kronika Towarzystwa Czytelniczego w Gimnazjum Mariackim w Szczecinie. Na zdjęciach: Członkowie Towarzystwa oraz sceny z przedstawień teatralnych organizowanych w szkole

Ten wykaz ważniejszej literatury wprowadzającej do pomorskiego krajoznawstwa, sporządzono z podziałem na klasy od *sexta* do *prima*. Autor publikacji, Ernst Zahnow, współpracujący z autorem poprzednio wymienionego spisu Rudolfem Beschem pisał, iż bez odpowiedniej literatury trudno mówić o właściwym rozwoju regionalizmu. Jako przykład regionalnej serii szkolnej mogą służyć też zeszyty *Heimatliche Lesestoffe*. Na podstawie proveniencji stwierdzamy, iż znajdowały się one również w domowych biblioteczkach uczniów.

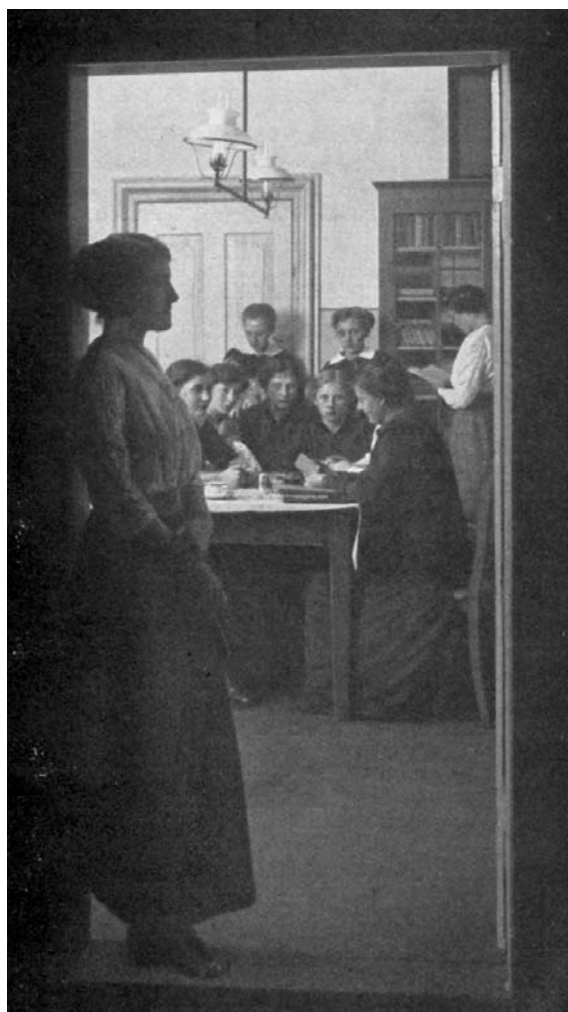
W „Bibliotece pomocniczej” szczecińskiego Gimnazjum Miejskiego, gromadzono również serię poświęconą historii kościoła *Die Heimatkirche*¹⁰⁶.

Zainteresowania czytelnicze, młodzież mogła pogłębiać w ramach zajęć Towarzystw Czytelniczych (*Leseverein*). W Gimnazjum Mariackim (1914) towarzystwo takie gromadziło uczniów na spotkaniach, w czasie których czytano Szekspira, Kleistą, Ajschylosa i recytowano współczesnych poetów niemieckich. Do dyspozycji miłośników lektury w Gimnazjum Mariackim pozostawał wyodrębniony zbiór książek z opracowanym katalogiem. Działą dramatyczne z tego zasobu służyły niejednokrotnie jako scenariusz do przedstawień teatralnych organizowanych przez członków *Leseverein*.

Założone w 1899 roku w Gimnazjum Friedricha Wilhelma w Gryficach, kółko czytelnicze, miało na celu zapoznanie uczniów z klasyką poezji, szczególnie utworami Szekspira. Uczniowie wyższych klas spotykali się w ramach towarzystwa na cotygodniowych *Lesestunden*. Lektury czytali uczniowie bądź nauczyciele, którzy przy tej okazji omawiali sylwetki autorów, ich dorobek, akcentowali szczególne zalety prezentowanych dzieł. Taki uzupełniający komentarz miał przygotowywać uczniów do przyszłych, samodzielnych wyborów czytelniczych, już po zakończeniu edukacji szkolnej. Również szczecińska Biblioteka Miejska wyszła naprzeciw edukacji czytelniczej. Wilhelm Braun bibliotekarz ze *Stadtbibliothek* pisał, iż korzystanie z nowoczesnej i dobrze zorganizowanej biblioteki nie zawsze było dla użytkownika proste. Biblioteki proponowały więc w mniejszym lub większym zakresie kształcenie czytelników, w zakresie: informacji, doradztwa w wyborze książek i celowego wykorzystania księgozbioru podręcznego w czytelni. Od maja 1913 roku przy Bibliotece Miejskiej w Szczecinie organizowano wykłady dla uczniów szkół średnich, które z biegiem czasu przekształciły się w regularne kursy.

Uczniowie szkół średnich na początku XX wieku stanowili w bibliotekach publicznych, (w przeciwieństwie do wieku poprzedniego), pokaźną rzeszę użytkowników. Biblioteki – jak zauważył Braun – upatrywały w tej grupie, swoich przyszłych czytelników, przychodzących tu z pełnym zaufaniem i mających świadomość, że biblioteka to jeden z ważniejszych

106 Zeszyt czwarty tej serii opracowany przez Walthera Völke, zatytułowany „Pommern” (wyd. Leipzig 1927), obejmował historię pomorskiego kościoła od czasów wprowadzenia chrześcijaństwa, poprzez średniowiecze, reformację i kolejne epoki do początków XX wieku. Publikacja – nie pozbawiona tendencyjności (akcenty antykatolickie) – zawierała w podsumowaniu opinię, iż Pomorze jest i pozostanie ewangelickie. Z kolei książka Johanna Allendorffa *Religiöse Heimatkunde* omawiała historię kościoła katolickiego na Pomorzu. Książka – jak pisał we wstępie autor – miała być pomocą dla nauczycieli na lekcjach religii oraz służyć uczniom, również absolwentom, w umacnianiu wiary i umiłowaniu Kościoła i pomorskiej ojczyzny. Zob.: *Religiöse Heimatkunde. Geschichte der katholischen Kirche in Pommern von Dr. phil. Johannes Allendorff*, Stettin 1930.

Mädchenjugendheim. Przy lekturze

Hilfsbücherei
des Staatlichen und Gröningschen
Gymnasiums zu Stargard i. Pom.
Nr. 2004

Znaki proveniencyjne pomorskich bibliotek szkolnych

ośrodków pozyskiwania wiedzy zarówno zawodowej, jak i ogólnej. Kurs przeprowadzał bibliotekarz w obecności co najmniej jednego nauczyciela. Uczniowie zapoznawali się z księgozbiorem podręcznym, katalogami alfabetycznym i rzeczowym, literaturą encyklopedyczną a także zdobywali umiejętność posługiwania się bibliografią¹⁰⁷.

Przejawem troski o rozwijanie aktywności czytelniczej wśród młodych ludzi było powoływanie bibliotek w Domach Młodzieży. Nie były to biblioteki szkolne, ale służyły tej samej grupie wiekowej. Szczeciński *Mädchenjugendheim* posiadał niewielki, ale starannie dobrany księgozbiór dla dziewcząt, corocznie uzupełniany o nowości¹⁰⁸. W bibliotece otwartej w środy w godzinach wieczornych, odbywały się też odczyty o różnorodnej tematyce oraz wieczory czytelnicze. Trzonem księgozbioru była beletrystyka. Czytelnicy mieli do dyspozycji książki Ernsta Zahna (1867–1952), Gustava Freytaga, Wilhelma Raabe oraz cieszącego się największą popularnością Paula Kellera (1873–1932). Organizatorzy otwartego w 1911 roku Miejskiego Domu Młodzieży (*Städtische Jugendheim*), dla realizacji zamierzonych celów wychowawczych i rekreacyjnych, oprócz planowanych wykładów, przedstawień teatralnych, zajęć gimnastycznych, czy wycieczek, zadbali również o bibliotekę, w której znalazła się wartościowa beletrystyka, literatura popularnonaukowa, piśmiennictwo fachowe i czasopisma¹⁰⁹. Wypożyczalnia, kierowana przez nauczyciela Wagnera, udostępniała zbiory w poniedziałki i czwartki od 19.00 do 21.00. Wyniki miała lepsze, niż niejedna biblioteka szkolna. Młodzi czytelnicy najchętniej sięgali po książki: Schreckenbacha, Ganghofera, Lönsa, Speckmanna, Hansjakoba, Rosena i Hansa Hoffmana¹¹⁰.

ZAWÓD BIBLIOTEKARZA. PRACOWNICY BIBLIOTEK SZKOLNYCH

O zawodzie bibliotekarza można mówić począwszy od XIX wieku, kiedy to pojawiły się głosy domagające się fachowego przygotowania kandydatów do pracy w bibliotekach. Było to związane przede wszystkim z rozwojem czytelnictwa i kultury masowej. W drugiej połowie XIX stulecia otwarto pierwsze szkoły o profilu bibliotekarskim, organizowano kursy metodyczne, wprowadzono egzaminy kwalifikacyjne do służby bibliotecznej. Działania te stworzyły podstawy do rozwoju i usamodzielnienia zawodu bibliotekarskiego¹¹¹. Otwarcie w 1886 roku na Uniwersytecie w Getyndze katedry bibliotekoznawstwa pod kierunkiem filologa klasycznego Karla Dziatzko (1842–1903), uregulowało instytucjonalne formy kształcenia bibliotekarzy w Niemczech¹¹².

107 W. Braun, *Lehrgänge zur Einführung in die Büchereibenutzung*, „Bücherei und Bildungspflege. Zeitschrift für die gesamten außerschulmäßigen Bildungsmittel”, 1930, H. 1, s. 2–7.

108 K. Krieger, *Im Mädchenjugendheim*, Stettin 1916, s. 7.

109 *Zweck und Einrichtung des städtischen Jugendheims*, Stettin 1911, s. 4.

110 *Verwaltungsbericht der Stadt Stettin*, Stettin 1919, s. 24.

111 *Encyklopedia Wiedzy o Książce*, hasło: *Bibliotekarz*, Wrocław, Warszawa, Kraków 1971, szp. 205–207.

112 Tamże, szp. 639. Zob. też: Z. Gębołyś, *Kształtowanie się zawodu bibliotekarskiego w Niemczech w latach*

Kwestie kwalifikacji bibliotekarskich normowały akty państwowych władz oświatowych. Rozporządzenia ministerialne stanowiły, iż kandydat do służby bibliotecznej jest zobowiązany do uczestnictwa w dwuletnim wolontariacie w Bibliotece Królewskiej w Berlinie lub w jednej z krajowych bibliotek uniwersyteckich. Starający się o możliwość odbycia wolontariatu przedstawiał wymagane dokumenty: świadectwo dojrzałości jednego z niemieckich gimnazjów humanistycznych lub świadectwo promocji doktorskiej, życiorys, zaświadczenie, iż ma zabezpieczone środki finansowe na okres dwóch lat odbywania praktyki bibliotecznej, zgodnie ze swoim statusem społecznym. Wniosek o przyjęcie do grona wolontariuszy należało przedłożyć dyrektorowi odpowiedniej biblioteki. Praktyka kończyła się egzaminem składanym przed trzyosobową komisją (przewodniczący i dwóch członków). Otrzymane świadectwo upoważniało, po dopełnieniu stosownych formalności, do posługiwania się tytułem asystent biblioteczny (*Bibliothekassistent*)¹¹³. Złożenie egzaminu z pomyślnym wynikiem nie było jednak równoznaczne z natychmiastowym zatrudnieniem.

Pruski regulamin egzaminów z 1930 roku formułował wygórowane kryteria dla kandydatów na bibliotekarzy. Warto przytoczyć niektóre z jego postanowień. Bibliotekarski egzamin odbywał się w Berlinie przed państwową komisją, której przewodniczący był jednocześnie aktualnym prezesem Pruskiej Rady Nadzorczej do Spraw Bibliotek (*Preussische Beirat für Bibliotheksangelegenheiten*). Dla kandydatów pretendujących do pracy w bibliotekach naukowych obejmował on w części pisemnej: sporządzenie w czasie czterech tygodni pracy pisemnej z bibliotekoznawstwa lub drukarstwa oraz przygotowanie następujących prac klauzurowych:

- rozprawy na jeden z wybranych tematów fachowych,
- opracowania alfabetycznego dzieł w językach: niemieckim, angielskim, francuskim i łacińskim według pruskiej instrukcji katalogowania alfabetycznego,
- próbę stenografii i maszynopisania.

Egzamin pisemny dla kandydatów do pracy w bibliotekach ludowych obejmował podobne zagadnienia, aczkolwiek główny nacisk położony był na kwestie praktyki zawodowej.

Część ustna egzaminów, była podzielona na ogólną i specjalną. Ogólna przeznaczona została dla obydwu grup kandydatów i dotyczyła następujących tematów:

- systematyczny podział literatury – terminologia,
- księgarstwo, drukarstwo, ilustracja książkowa, oprawy,
- bibliotekarstwo,
- system katalogów i wypożyczeń,
- demografia,

1871–1914, [w:] *Od księgoznawstwa przez bibliotekoznawstwo do nauki o informacji XXI wieku*, Białystok 2007, s. 43–63. Tam dalsza literatura. Jeszcze w 1909 roku na łamach polskiej prasy bibliotekarskiej pisano: *Kto jest bibliotekarzem w Europie? Rzadko bywa to człowiek zawodowo wykształcony. Przeważnie są uczeni, rozgłośniej sławy, pracujący w różnych dziedzinach wiedzy i umiejętności humanistycznych, a zajmujący się bibliotekarstwem jako czymś dodatkowym do powołania głównego. Najczęściej są to przeważnie ze swego wykształcenia szkolnego historycy, przede wszystkim paleografowie albo filozofowie klasyczni (np. w Niemczech). Są to ludzie wykształceni, a wśród nich i samodzielnie pracujący uczeni*. Cyt. za: *Biblioteki amerykańskie*, „Przegląd Biblioteczny” T. II, z. 4. 1909, s. 287.

113 *Die Berufsausbildung nach den Berechtigungen der höheren Lehranstalten in Preußen*, hrsg A. Beier, Halle’a. S., 1907, s. 56–57.

– podstawy pracy biurowej i księgo-
wej.

W części specjalnej egzaminu ust-
nego dla kandydatów do bibliotek nauko-
wych przewidziano zagadnienia:

– organizacja i metody pracy bibliotek
naukowych,

– wykorzystanie różnych rodzajów
katalogów,

– pruska instrukcja biblioteczna,

– literaturoznawstwo i naukoznaw-
stwo,

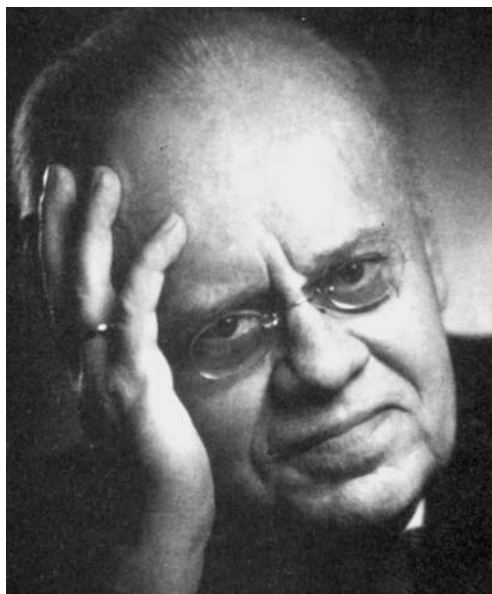
– ważniejsze bibliografie niemieckie,
francuskie, angielskie i amerykańskie,
słowniki i kompendia, jak też niemieckie
bibliografie dziedzinowe,

– tłumaczenie tekstów łacińskich,
francuskich i angielskich.

Egzamin dla kandydatów do bibliotek
ludowych, miał niższy stopień trudności.

Podobnie jak w części pisemnej, wśród zagadnień egzaminacyjnych, dominowały kwestie
praktycznego bibliotekarstwa i czytelnictwa¹¹⁴.

Zawód bibliotekarski w XIX wieku był zdominowany przez mężczyzn, gdyż w ich cha-
rakterze upatrywano odpowiednich cech i predyspozycji, pozwalających na zatrudnienie
w bibliotekach. Wśród najważniejszych zdolności ułatwiających pracę wymieniano pamięć
i staranny charakter pisma. Dobra pamięć ułatwiała bibliotekarzowi orientację w zbiorach
– szczególnie tam – gdzie brakowało systematycznie prowadzonych katalogów. Umiejęt-
ność czytelnego, kaligraficznego pisania była niezbędna przy wypełnianej ręcznie doku-
mentacji, w tym katalogów klamrowych lub kartkowych. Ten bezwzględny warunek został
złagodzony z chwilą wyposażenia bibliotek w maszyny do pisania. W szczecińskiej Biblio-
tece Miejskiej (*Stadtbibliothek*) pierwszą maszyną do pisania zakupiono w roku 1904. Wy-
magano również od bibliotekarzy znajomości języków obcych oraz umiejętności wykony-
wania drobnych prac technicznych i introligatorskich. Niezwykle istotne kryterium stanowiły

*Erwin Ackerknecht, dyrektor szczecińskiej Biblioteki
Miejskiej*

114 *Preußische Bibliotheksprüfungsordnung vom 24. September 1930*, s. 1–8. Natomiast z wcześniejszych ure-
gulowań dotyczących egzaminów bibliotekarskich można wymienić dekrety ministra kultury z 15 XII 1893 roku
i 24 III 1916 roku o kwalifikacjach do naukowej służby bibliotecznej. Wśród wymagań znalazły się: budowni-
ctwo biblioteczne i wyposażenie bibliotek, rękopisoznawstwo i językoznawstwo, biblioteki krajowe. Za: *Hand-
buch der wissenschaftlichen Bibliothekskunde* von V. Gardthausen, Leipzig 1920, s. 78. Dla porównania warto
przytoczyć wymagania dla kandydatów do pełnienia państwowej służby archiwalnej. Okazuje się bowiem,
iż egzaminy bibliotekarskie często nie ustępowały im stopniem trudności i zasięgiem materiału. Od przyszłego
archiwisty wymagano dobrej znajomości nauk pomocniczych historii jak też biegłego opanowania najczęściej
używanych języków: łacińskiego, francuskiego górno- i dolnoniemieckiego. Starający się o tę posadę musi-
li wykazać się przekrojową znajomością historii Niemiec od czasów najdawniejszych do współczesnych, posia-
dać wiedzę o państwie i prawie, niemieckim i pruskim prawie państwowym, prawie kościelnym, zagadnieniach
ekonomiki.

walory moralne i zalety osobiste bibliotekarza, które to, dopiero świadczyły o jakości jego pracy, wśród nich jako szczególnie ważne postrzegano: pilność, humanitaryzm i zamiłowanie do porządku¹¹⁵.

Kryteria stawiane bibliotekarzom i kandydatom do tego zawodu były wysokie, natomiast ich pracę nie zawsze doceniano. Z tradycji poprzednich epok, wyniesiony został obraz bibliotekarza jako wałkonía (*Tagedieb*), traktującego swoją posadę niejednokrotnie jako *synekurę dla uczonego*¹¹⁶. Na uznanie społeczne bibliotekarzom przyszło czekać prawie do końca XIX wieku. Kultura masowa, industrializacja, rozwój badań naukowych zrodziły potrzebę szerszego i częstszego wykorzystywania książek. Ta nowa sytuacja przyczyniła się do nobilitacji zawodu bibliotekarza, który był niejako dysponentem coraz częściej wykorzystywanych zasobów książkowych. Nasuwa się tutaj analogia do dzisiejszych czasów, kiedy to w dobie multimediów, wzrasta rola bibliotekarza, jako dysponenta zasobów informacyjnych.

Interesującą typologię bibliotekarskich postaw, sformułował Erwin Ackerknecht, wyszczególniając pięć typów zachowań bibliotekarza wobec książki i czytelnika. Jako pierwszą wymienił postawę ewidencyjną (*Registratorenverhältnis*), dla której książka była jedynie dokumentem administracyjnym. Dla drugiej postawy – archiwalnej (*Archivarverhältnis*), książka stanowiła wyłącznie przedmiot gromadzenia, dla trzeciej – mentorskiej (*Schulmeisterverhältnis*) była obiektem cenzury a czwartej – użytkowej (*Geniesserverhältnis*) przedmiotem rozrywki i wreszcie w piątej, którą Ackerknecht określił jako duszpasterską (*Seelsorgerverhältnis*), bibliotekarz traktował książkę jako powierzone sobie i czytelnikom źródło sił duchowych i umysłowych¹¹⁷.

Na początku XX wieku w księżnicach na stanowiskach bibliotekarskich zaczęto zatrudniać kobiety. Jak wykazywało doświadczenie, to właśnie one, dysponowały wieloma cechami niezbędnymi w bibliotekarskiej profesji takimi jak: łagodność, życzliwość, wyrozumiałość i chęć służenia innym. Początkowo przyjmowano je dorywczo w bibliotekach ludowych, później w bibliotekach publicznych, wreszcie w naukowych. W bibliotekach ludowych angażowano kobiety ze średnim wykształceniem, które w toku pracy nabywały praktycznych umiejętności. Biblioteki naukowe, miejskie i niektóre ludowe, obligowały swe urzędniczki do złożenia pruskiego egzaminu dyplomowego dla służby bibliotecznej średniego szczebla. Wśród wymogów, jakie stawiano przed adeptkami zawodu bibliotekarskiego były: dobra znajomość literatury pięknej i naukowej oraz cytowane już wyżej: znajomość języków obcych (m.in. języka greckiego) w bibliotekach naukowych oraz orientacja w zagadnieniach rynku księgarskiego. Zakres wymaganych umiejętności wskazuje, iż zwracano uwagę na potrzebę wszechstronnego wykształcenia kadry bibliotekarskiej. Jednakże praca bibliotekarek – którym przysługiwały następujące tytuły zawodowe: pomoc bibliotekarska (*Bibliotheksgeliffin*), bibliotekarka (*Bibliothekarin*), asy-

115 Z. Gębołyś, *Zawód bibliotekarski na ziemiach niemieckich w latach 1789–1871: teoria i praktyka*, Katowice 2002, s. 74 oraz J. Petzholdt, *Katechismus der Bibliothekenlehre*, Leipzig 1856, s. 8.

116 Zob.: P. Ladewig, *Politik der Bücherei*, Leipzig 1912.

117 E. Ackerknecht, *Bibliothekarische Berufsgesinnung*, „Bücherei und Bildungspflege. Zeitschrift für die gesamten außerschulmäßigen Bildungsmittel”, 1925, H. 4, s. 209 i n.

stenka (*Assistentin*), sekretarka biblioteczna (*Bibliotheksssekretärin* - polegała w głównej mierze na wypożyczaniu książek, porządkowaniu zasobów i prowadzeniu korespondencji z zamiejscowymi bibliotekami i księgarniami¹¹⁸. Nazewnictwo urzędowe było zróżnicowane i nawet w obrębie jednej biblioteki występowały rozmaite kategorie pracowników: pierwszy bibliotekarz (*der erste Bibliothekar*), kustosz biblioteczny (*Bibliothekskustos*), pisarz biblioteczny (*Bibliotheksschreiber*), goniec biblioteczny (*Bibliotheksbote*)¹¹⁹. Spośród pomorskich bibliotekarek możemy wymienić: Ingrid Pogge, Charlotte Gudopp, Liselotte Starck, Dorę Büll.

Zawód bibliotekarza – jak pisano – dawał wiele duchowych podniet, ale był też nużący. Zwracano również uwagę na to, iż rynek pracy nie oferował wielu miejsc zatrudnienia w bibliotekach. Polecano bibliotekarstwo tym osobom, których warunki bytowe pozwalały oczekiwać na posadę nawet kilka lat.

Nie łatwa droga do uzyskania kwalifikacji zawodowych prowadziła poprzez prywatne uczestnictwo w lekcjach i wykładach uniwersyteckich, kursy bibliotekarskie i szkoły zawodowe. W większości dużych miast funkcjonowały wyżej wymienione formy kształcenia. W Dortmundzie uruchomiono Seminarium dla bibliotekarek (*Seminar für Bibliothekarinnen*), w Lipsku Szkołę urzędniczek bibliotecznych i muzealnych (*Bibliotheks-und Museum-sbeamtenschule*), w Berlinie kursy bibliotekarskie przy Pruskim Centralnym Instytucie do Spraw Wychowania i Nauki (*Zentralinstitut für Erziehung und Unterricht*). W Szczecinie 2 XI 1932 roku otwarto Państwową Szkołę Bibliotekarską (*Stettiner Büchereischule*), która funkcjonowała do kwietnia 1934 roku. Szkoły bibliotekarskie uzyskiwały państwową akceptację na podstawie wniosku kompetentnego prezydenta rejencji skierowanego do ministra oświaty. We wniosku należało określić: podstawy finansowania szkoły, nazwiska nauczycieli z wyszczególnieniem ich wykształcenia, liczbę uczniów, plan zajęć, przestrzenne rozmieszczenie szkoły.

W kursach bibliotekarskich uczestniczyło zazwyczaj około dwudziestu osób. Programy nauczania były bardzo zbliżone. W Szczecinie kształcono według założeń programowych sprawdzonych w innych placówkach tego typu w Niemczech. W dużych pomorskich bibliotekach miejskich, odbywały się kursy jak i praktyki do służby w bibliotekach ludowych, natomiast w bibliotece uniwersyteckiej w Greifswaldzie, organizowano praktyki umożliwiające podjęcie pracy w bibliotekach naukowych.

118 100 Berufe für Frauen und Mädchen des deutschen Mittelstandes von K. Schrey, Leipzig 1917, s. 259–263.

119 *Besoldungsreform und mittleres Bibliothekspersonal*, „Bücherei und Bildungspflege. Zeitschrift für die gesamten außerschulmäßigen Bildungsmittel“ 1921, H. 7–8, s. 176–177; Z. Gębolyś, *Nomenklatura zawodowa*, [w:] *Zawód bibliotekarski*, dz. cyt., s. 45–49. W szczecińskiej *Stadtbibliothek* do 1945 stosowano następujące funkcje i stanowiska: bibliotekarz (*Bibliothekar*), bibliotekarz miejski (*Stadtbibliothekar*), bibliotekarz pomocniczy (*Hilfsbibliothekar*), pomocnik naukowy (*wissenschaftlicher Hilfsarbeiter*), pracownik biblioteczny (*Büchereiangestellte*), asystent biblioteczny (*Büchereiassistent*), sekretarz biblioteczny (*Büchereisekretär*), miejski radca biblioteczny (*Stadtbüchereirat*), pomoc biblioteczna (*Büchereihilfe*), praktykant biblioteczny (*Büchereipraktikant*), pomoc techniczna (*Technische Hilfe*), wolontariusz (*Wolontär*), goniec (*Bote*), woźny (*Hausmeister*). Zob. też: D. Jank, *Frauen im höheren Bibliotheksdienst vor dem Zweiten Weltkrieg* [w:] *Verein Deutscher Bibliothekare 1900–2000, Festschrift*, oprac. E. Plassmann, L. Syre, Wiesbaden 2000, s. 302–313 oraz *Pracownicy Stadtbibliothek/Stadtbücherei w Szczecinie 1902–1945* [w:] *Od Stadtbibliothek do Książnicy Pomorskiej 1905–2005*, Szczecin 2005, s. 425–429 i A. Habermann, R. Klemmt, F. Siefkes, *Lexicon deutscher wissenschaftlicher bibliothekare 1925–1980*, Frankfurt/Main 1985.

Rudolf Baier, bibliotekarz miejski Stralsundu

W Szkole Bibliotekarskiej w Lipsku, jednym z głównych przedmiotów było gromadzenie i opracowanie zbiorów. Słuchacze poznawali drogę książki, od jej umieszczenia w zasobie biblioteki, co następowało poprzez zakup, wymianę, dary i egzemplarz obowiązkowy, do dotarcia książki do rąk czytelników. Szczegółowo omawiano zasady opracowania zbiorów w oparciu o instrukcję pruską, oraz wzory amerykańskie i angielskie. Osobne wykłady poświęcone były bibliografii, jak też prowadzeniu rachunków zakupu od księgarzy i osób prywatnych oraz handlowi antykwarycznemu. Uwagę zwraca fakt, iż wśród wielu zagadnień praktycznych, związanych z ewidencją zbiorów, katalogowaniem i udostępnianiem, znalazły się również wykłady z dziejów książki i bibliotek. Omawiano na nich historię bibliotek poczynając od Aleksandrii

i Pergamonu, jak również budownictwo biblioteczne oraz przedstawiano przekrojowy obraz rozwoju różnych typów bibliotek – klasztornych, kościelnych, dworskich, uniwersyteckich, szkolnych, miejskich, ludowych.

W Bibliotece Miejskiej w Berlinie na kursach bibliotekarskich podejmowano kwestie pracy oświatowo-wychowawczej, dostrzegano więc tym samym dydaktyczną rolę biblioteki. Dla zwiększenia efektywności kształcenia opublikowano dla kursantów serię fachowych zeszytów. Zawarty w nich bardzo szeroki wachlarz zagadnień, od wykazów zalecanych lektur dla przyszłych pracowników bibliotek, zeszytów ćwiczeń, ułatwiających tłumaczenia obcojęzycznych tekstów i przykładów katalogowania różnych książek, po poradniki traktujące o administrowaniu i urządzaniu bibliotek, świadczy o integralnym spojrzeniu na zawód bibliotekarza, a uwzględnienie wśród bibliotekarskich lektur fachowych, cenionej książki Charlotte Bühler *Das Seeleben des Jugendlichen*, (Jena 1925), o rozpatrywaniu czytelnictwa młodzieży w oparciu o zdobycze psychologii.

Kształcenie bibliotekarzy przebiegało podobnie również w innych krajach. Zazwyczaj też pracownicy bibliotek zdobywali doświadczenie, ucząc się od bardziej doświadczonych kolegów, głównie swoich kierowników.

Na Pomorzu załączków profesji bibliotekarskiej można szukać już wśród udostępniających książki właścicieli prywatnych wypożyczalni. Kolejną kategorię stanowią opiekunowie księgozbiorów stowarzyszeniowych jak dr Otto Schür właściciel wytwórni wody mineralnej w Szczecinie, sprawujący pieczę nad zasobem Towarzystwa Politechnicznego czy dr Emil Wisotzky, mający w gestii księgozbiór Towarzystwa Wiedzy o Ziemi. Jako wzór bibliote-

karzy naukowych, fachowców, należy wskazać: Erwina Ackerknechta, Wilhelma Brauna, Dorę Büll autorkę opracowania *Einfaches Verwaltungsverfahren und Ausleih-Verfahren für kleine Büchereien* (Stettin 1924), Arnolda Kopena z Pyrzyca, udzielającego się w pomorskich organizacjach bibliotekarskich, Martina Thilo ze Słupska, Rudolfa Baiera bibliotekarza miejskiego Stralsundu, bibliotekarzy uniwersyteckich z Greifswaldu Theodora Hirscha, czy Kurta Gassena. Pozostaje wreszcie wymienić nauczycieli kierujących bibliotekami szkolnymi jak i ludowymi.

Dla bibliotekarzy szkolnych (Lehrerbibliothekare), praca w bibliotece była dodatkowym zajęciem, obok podstawowych obowiązków pedagogicznych i wychowawczych, do których pełnienia byli dobrze przygotowani, bowiem „Rząd pruski dokładał usilnych starań, aby nauczycieli szkół wyższych utrzymać

na wysokości wytkniętego zadania. W tym celu przy każdym uniwersytecie połączone są z fakultetami filozoficznymi seminaryja przeznaczone do kształcenia wyższych nauczycieli, a nadto od niedawna istnieją seminaryja pedagogiczne w kilku większych miastach jako to: w Berlinie, Wrocławiu, Szczecinie i Królewcu”¹²⁰. „Nauczyciele niemieccy, utrzymując ciągłą łączność z ruchem naukowym i literackim do późnych lat starają się pozostać na wysokości nauki, a skoro coś stało się powszechną jej własnością, ani na chwilę nie ociągają się z wprowadzeniem nowości do szkoły”¹²¹.

O nauczycielach powołanych do opieki na księgozbiorami w pomorskich szkołach, można powiedzieć, iż utrzymywali również łączność z ruchem bibliotekarskim, o czym świadczy fachowa literatura z tego zakresu obecna w szkolnych księżnicach, jak też udział nauczycieli prowadzących szkolne biblioteki ludowe w kursach bibliotekarskich, organizowanych przez szczecińską Bibliotekę Miejską i pomorskie organizacje bibliotekarskie. Trzeba bowiem pamiętać, iż biblioteka ludowa na wsi i w małych miejscowościach z reguły miała swój początek w szkole.

W oparciu o materiały, jakimi dysponujemy, łatwo zobrazować sytuację kadrową w bibliotekach Gimnazjum Mariackiego w Szczecinie i Gimnazjum Groeninga w Stargardzie oraz w tych szkołach, które w publikowanych księgach pamiątkowych i sprawozdaniach rocznych, wykazywały nazwiska nauczycieli sprawujących pieczę nad zbiorami biblio-

Eigenthum
des Königl. Schullehrer-Seminars
zu Pyritz.

Ankaufs-Journal *1898.*

112 111

Znaki proveniencyjne pomorskich bibliotek

¹²⁰ *Gimnazya i szkoły realne pruskie a nasze ze względu na organizację i metodę nauczania. Sprawozdanie do Wysokiego Wydziału królestwa Galicyi i Lodomerji wraz z Wielk. Księstwem Krakowskiem, ułożone przez Dra Zygmunta Samolewicza i Dra Karola Benoniego, Lwów 1871, s. 1.*

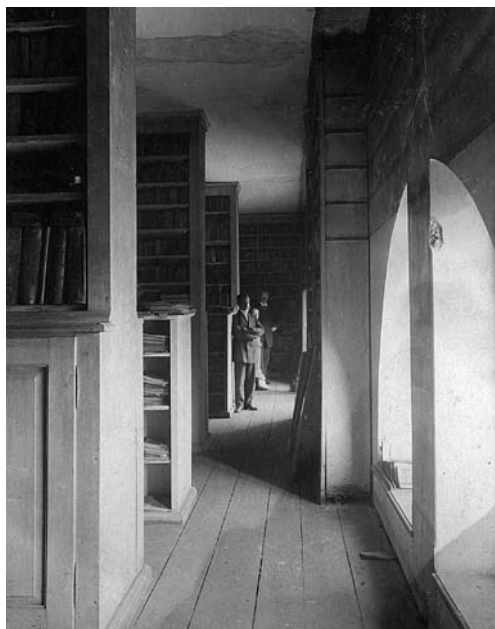
¹²¹ Tamże, s. 37.

tecznymi. Najpełniejszy ich wykaz dał Martin Wehrmann w opracowaniu *Geschichte der Bibliothek des Marienstifts-Gymnasiums* (Stettin 1894)¹²². Wynika z niego, iż w ciągu czterech stuleci biblioteką kierowało wielu wybitnych nauczycieli, wśród nich kolejni dyrektorzy szkoły. Średni czas urzędowania bibliotekarzy w Gimnazjum Mariackim wynosił kilkanaście lat. W innych bibliotekach szkolnych zmieniali się oni bardzo często, co nie dawało możliwości stabilizacji kadrowej w szkolnych księżnicach. Zasadniczy wpływ na działalność biblioteki Gimnazjum Mariackiego wywierali znani i cenieni profesorowie: Friedrich Koch, Karl Friedrich Hasselbach, Hugo Lemcke.

Lemcke należący do wybitnych przedstawicieli szczecińskiej humanistyki, zarządził biblioteką po śmierci profesora Schmidta w 1869 roku. Praca w bibliotece była dla niego inspirująca. Zachęcał do niej zdolnych uczniów ze starszych klas, chcąc tym samym pobudzić ich zainteresowania czytelnicze. Lata pracy pedagogicznej Lemckego przypadły na czasy ścierania się nowych idei pedagogicznych i nowego wychowania. Dominujące prądy ówczesnej pedagogiki to naturalizm i humanizm. Lemckemu znane były zapewne nazwiska Johanna Friedricha Herbart, Friedricha Froebela czy Friedricha Diesterwega – znanych przedstawicieli niemieckiej myśli pedagogicznej. Praktykę nauczycielską rozpoczął w szkole miejskiej w Bytowie. W 1860 roku zatrudnił się jako nauczyciel pomocniczy w Gimnazjum Mariackim, szkole w której wcześniej był uczniem. Przepelniała go wówczas duma i radość wypływająca z faktu, iż dołączył do grona swoich dawnych profesorów. By uczynić zadość wymaganiom, jakie stawiano przed nauczycielami, w listopadzie 1861 roku złożył w Greifswaldzie państwowy egzamin filologiczny. Główne kwalifikacje otrzymał w językach starożytnych, religii, języku francuskim i niemieckim. Ze świadectw i opinii, jakie dawano o jego pracy nauczycielskiej wynika, iż był wybitnym pedagogiem, którego indywidualność w istotny sposób zaważyła na rozwoju szkoły. Jako charakterystyczne cechy jego osobowości nauczycielskiej wskazywano godność i dostojęństwo. Szczególne triumfy święcił w klasach starszych w nauczaniu łaciny i historii, która była określana *koroną jego zajęć*. W 1881 roku objął urząd dyrektora Gimnazjum Miejskiego. W marcu 1906 roku odchodząc ze szkoły powie słowami biblijnego Syracha: „*Gdy człowiek sądzi, że w badaniach dobiega końca, dopiero zaczyna, a kiedy zaprzestaje, wtedy widzi, ile jeszcze brakuje*”. W tej biblijnej mądrości, która, jak sam wyznał zawsze go poruszała, zawarł się jego życiowy entuzjazm i twórcza pasja pozostająca w ciągłym nienasyceniu i towarzysząca mu do późnej

122 Wykaz obejmuje następujących bibliotekarzy: Daniela Schütze (1564–1572), Joachima Frieze (1572–1586), Joachima Styge (1586–1593), Martina Glambecka (1593–1595), Daniela Cramera (1595–1597), Joachima Prätoriausa (1597–1633), Christiana Grassa (1633–1645), Theodora Schambacha (1646), Joachima Fabriciusa (1647–1655), Salomona Matthiasa (1657–1660), Caspara Gottfrieda Mundinusa (1661–1671), Daniela Kansdorfa (1672–1682), Gottlieba Ecksteina (1686–1709), Laurentiusa Davida Bolhagena (1709), Heminga Ubechela (1711–1712), Joachima Sander (1712–1725), Johanna Wilhelma Löpera (1725–1738), Heinricha Moritza Titiusa (1738–1749), Joachima Friedricha Schrödera (1749–1760), Joachima Bielcke (1760–1763), Johanna Adolpha Schinmeiera (1764–1774), Friedricha Gottloba Vogela (1774–1775), Davida Friedricha Eberta (1775–1789), Friedricha Ludwiga Engelke (1789–1793), Johanna Jacoba Sella (1793–1816), Friedricha Kocha (1816–1827), Karla Friedricha Hasselbacha (1827–1849), R. Schmidta (1849–1869), Hugo Lemckego (1869–1881), Karla Conradta (1881–1888), Emila Waltera od 1889. Zob. też: *Abschied vom Marienplatz 20. Oktober 1915. Ein Gedenkwort für alte und junge Marienstiftler von Georg Huth*, Stettin 1915, s. 23–24.

starości¹²³. Prawie piętnaście lat biblioteką szkolną kierował długoletni nauczyciel gimnazjum Ernst Schmolling, uczestnik wojny francusko-pruskiej. Był on wychowawcą klasowym, nauczycielem języka niemieckiego i języków klasycznych, autorem prac naukowych. Schmolling zajmował się też działalnością literacką jako przewodniczący Pomorskiego Towarzystwa Filologicznego, a po złożeniu urzędu został jego członkiem honorowym¹²⁴. Kolejne sprawozdania szkolne z końca XIX i początku XX wieku zawierały nazwiska nauczycieli-bibliotekarzy: Wilhelma Asmusa, Rudolfa Erzgraebera, Georga Hutha. Nauczyciel Theodor Eichert zanim zatrudnił się w Gimnazjum Mariackim, gdzie powierzono mu opiekę nad biblioteką pracował w szkolnictwie w Prusach wschodnich.

W bibliotece Gimnazjum Mariackiego w Szczecinie

W Szczecinie drogę zawodową rozpoczął w 1896 roku jako *Gemeindeschuller*. Geograf i lingwista Georg Pinkwart po złożeniu stosownych egzaminów rozwinął działalność pedagogiczną w Koszalinie i Stralsundzie oraz Szczecinie, również jako opiekun biblioteki szkolnej w Gimnazjum Mariackim.

W Szkole im. Fryderyka Wilhelma w Szczecinie, jednym z bardziej zasłużonych dla tamtejszej książki był Eduard Gottlob Glagau. Przygotowany przez niego w 1851 roku katalog biblioteczny, uwzględniał 442 dzieła, umieszczone w dziesięciu działach, uzupełnionych z biegiem czasu o dwa kolejne. W 1853 roku prowadzenie biblioteki przejął August Hugo Emsmann (1810-1889) i kierował nią do emerytury. Ten wszechstronnie wykształcony przyrodnik pozostawił swój ślad w placówkach oświatowych w Gorzowie Wielkopolskim i Frankfurcie nad Odrą. Większą część życia spędził jednakże w Szczecinie. Niewątpliwie należał do najbardziej twórczych pedagogów Szkoły im. Fryderyka Wilhelma, opracowując na przestrzeni lat rozprawy zamieszczane w rocznikach szkoły, publikując liczne artykuły w czasopismach technicznych i przyrodniczych. Położył również zasługi jako autor podręczników. Jego miejsce zajął Gustaw Reyher, który z kolei zdobywał doświadczenie jako nauczyciel we Francji i Anglii. Po powrocie do Niemiec i uzyskaniu promocji doktorskiej zatrudnił się w Eberswalde a następnie w Szczecinie. Reyher pracując nad katalogiem zaszerzegował rozdzielone

123 O. Altenburg, Hugo Lemcke. *Ein Leben der Arbeit und des Erfolges*, Stettin 1935; *Pommersche Lebensbilder. Pommern des 19. und 20. Jahrhundert*, Stettin 1934, s. 266-274.

124 *Programm des Königl. Marienstifts-Gymnasiums zu Stettin für das Schuljahr von Ostern 1904 bis Ostern 1905*, Stettin 1905, s. 22.

dotychczas książki w językach nowożytnych do zbioru nauczycielskiego, wyodrębnił także znaczną liczbę dzieł należących do biblioteki uczniowskiej i przesunął je do biblioteki nauczycielskiej. W pracach biblioteki uczestniczyli też Oskar Pilz i Hermann Höfer¹²⁵. Opracowany został wówczas katalog kartkowy dysertacji. Kontynuowana przez trzy lata praca i melioracja katalogu (1888) doprowadziła do wyodrębnienia trzynastu głównych działów i trzydziestu dwóch poddziałów.

W 1885 roku, w wyniku gruntownego przeglądu biblioteki, wycofano wiele książek ze względu na znaczny stopień ich zniszczenia. Wiele dzieł otrzymało nowe oprawy i sygnatury. W bibliotece uczniowskiej, podzielonej na klasy, pracowało siedmiu nauczycieli. Na księgozbiorem *Primy* i *Obersekundy* liczących w 1885 roku 742 woluminy czuwał Albert Koch, *Untersekundy* (274 wol.) Hermann Höfer, *Obertertii* (152 wol.) Franz Heyse, *Untertertii* (11 wol.) Adolf Ulich, *Quarty* (134 wol.) Paul Fischer, *Quinty* (69 wol.) Ernst Thiele, *Sexty* (57 wol.) Hermann Bahlmann. Wydrukowano w tym czasie katalog obejmujący 1.539 woluminów. Wymienieni nauczyciele opiekujący się zbiorami specjalizowali się głównie w historii i językach klasycznych.

Dobrze udokumentowana jest obsada biblioteki Gimnazjum Groeninga w Stargardzie. Opiekunowie zbiorów w pierwszej połowie XIX wieku, pełnili swoje obowiązki zazwyczaj kilka lat. Znalazł się w tym gronie teolog i matematyk Wilhelm August Wilde, kierujący biblioteką uczniowską razem z Wilhelmem Schirlitzem. W 1837 roku Wilde otrzymał tytuł profesora. W stargardzkim gimnazjum uczył matematyki, fizyki i religii. Był autorem wielu dysertacji naukowych oraz twórcą podręcznika *Lehrbuch der Mathematik für den Schul- und Selbstunterricht* (Leipzig 1845–1848) Biblioteka szkolna dzięki jego hojności wzbogaciła się w wiele dzieł teologicznych i matematycznych¹²⁶. Wilhelm Schirlitz w Gimnazjum Groeninga pozostawał w latach 1828–1856. W bibliotece uczniowskiej udzielał się przez wiele lat. Był lubianym i cenionym pedagogiem, którego lekcje dzięki jasnemu wykładowi, stawały się zrozumiałe dla wszystkich, również słabszych uczniów. Wychowanków potrafił zmobilizować do samodzielnego myślenia¹²⁷.

Biblioteka wiele zawdzięczała Paulowi Venzke (Ventzke) (1859–1920), absolwentowi uniwersytetów w Greifswaldzie i Halle. Od 1884 roku uczył on w gimnazjum Groeninga języków klasycznych, religii, historii i geografii. W latach 1888–1905 kierował biblioteką uczniowską, a od 1904 roku do przejścia na emeryturę, zarządzał *Gymnasialbibliothek*, dla której opracował katalog kartkowy. Na czas wykonania tej pracy udzielono mu w 1907 roku urlopu naukowego. Dyrekcja szkoły umożliwiła Venzkemu również uczestnictwo w kursach języka francuskiego w Genewie i podróże samokształceniowe po Grecji i Italii. Pracując w bibliotece sporządził on cenny wykaz bibliotecznych cymeliów: *Verzeichnis der in der Gymnasialbibliothek zu Stargard in Pommern befindlichen Inkunabeln und Frühdrucke bis 1525* (Stargard i. Pom. 1910)¹²⁸.

125 *Festschrift zur Feier des 50jährigen Jubiläums der Friedrich-Wilhelms-Schule zu Stettin*, Stettin 1890, s. 55.

126 *Festschrift zur Dreihundertjahrfeier des Staatlichen und Gröningschen Gymnasiums Stargard i. Pomm. am 12. März 1931*, Stargard i., Pomm., 1931, s. 12, 14.

127 *Programm des Königlichen und Gröningschen Gymnasiums zu Stargard in Pomm.*, Stargard 1879, s. 12.

128 Tamże, s. 45–46. Jako bibliotekarze stargardzkiego gimnazjum pracowali także: Carl Schmidt (1800–1882)

Ernst Heidemann, Karol Fischer, Karl Lütke i Richard Klotz byli nauczycielami – bibliotekarzami trzebiatowskiego Gimnazjum im. Johanna Bugenhagena. E. Heidemann to absolwent Seminarium Nauczycielskiego w Policach i nauczyciel w tamtejszej szkole średniej dla dziewcząt. W 1869 roku udał się do Berlina, gdzie dwa lata później złożył egzamin w Królewskiej Akademii Sztuki (*Königl. Akademie der Künste*), na mocy którego uzyskał uprawnienia do nauczania rysunków (*Zeichenlehrer*). Heidemann był jednym z nielicznych nauczycieli bibliotekarzy o takim profilu wykształcenia. Pozostali, podobnie zresztą jak bibliotekarze Gimnazjum Mariackiego i Szkoły im. Fryderyka Wilhelma w Szczecinie, mieli wykształcenie filologiczne lub historyczne¹²⁹. K.G. Fischer studiował historię i język niemiecki na uniwersytetach w Rostocku i Berlinie, w 1902 roku uzyskał tytuł profesora, był autorem wielu prac naukowych, podobnie R. Klotz filolog klasyczny, który również udzielał się naukowo. Karl Lütke z kolei jest przykładem nauczyciela zatrudnianego na przestrzeni lat w różnych placówkach nauczania, w których obejmował funkcję bibliotekarza. Filologię i teologię studiował również Karl August Bernhard Todt nauczyciel w niejednej pomorskiej szkole. Todt, autor wielu prac naukowych założył w Gimnazjum w Trzebiatowie bibliotekę nauczycielską i opracował katalog. Wzorcowy sposób jej zorganizowania wskazuje, iż jako jeden z nielicznych nauczycieli miał przygotowanie bibliotekarskie¹³⁰.

Szeroką działalność prowadził Adolf Zinzow (1822–1902), absolwent uniwersytetu w rodzimym Greifswaldzie oraz w Berlinie, późniejszy dyrektor gimnazjum w Pyrzycach. Doświadczenie pedagogiczne zdobywał jako nauczyciel gimnazjalny w Berlinie, uzyskując przedtem stopień doktorski. W kolejnych latach pracował w gimnazjum w Stargardzie a następnie na stanowisku dyrektora gimnazjum w Pyrzycach. W 1873 roku utworzył w bibliotece pyrzyckiego gimnazjum jednostki: *Bibliotheca pauperum* i *Literatura discipulorum gymnasi*, w którym znalazło się wiele prac będących świadectwem naukowych

teolog i filolog, cieszący się zaufaniem społecznym, radny miejski; Wilhelm Engel (1812–1875) ofiarodawca 51 tomów dla biblioteki szkolnej z zakresu filologii, filozofii i historii; Theodor Runge (1814–1896) prawnik, nauczyciel łaciny i greki, historii i geografii; Ludwig Ziemssen (1823–1895) nauczyciel historii, geografii, łaciny i języka niemieckiego. Wielu absolwentów tej szkoły pracując zarówno w Stargardzie jak i w innych placówkach oświatowych kierowało bibliotekami. Byli to między innymi: August Schröder (1827–1891) matematyk i przyrodnik; Rudolf Kuhnke (1831–1906) nauczyciel łaciny, języka niemieckiego i historii; Ludwig Streit (1837–1894) autor pracy o zasobach czasopism w zbiorach bibliotek szkół pomorskich; Friedrich Newie (1837–1907) profesor łaciny, greki i języka francuskiego; Julius Rohleder autor rozprawy: *G. E. Lessings Emilia Galotti als Lektüre für Prima*; Hermann Ziemer (1845–1910) profesor, kierował jednym z działów biblioteki uczniowskiej; Robert Schmidt (1845–1920) doktor filologii, nauczyciel historii, geografii i języków, kierował biblioteką nauczycielską; Karl Lütke, kierował biblioteką uczniowską i nauczycielską; Alfred Viereck autor prac naukowych, oprócz biblioteki, prowadził również *Gymnasial-Ruder-Riege*; Karol Schulze filolog klasyczny; Johannes Goethe studiował w Halle i Tybindzie filologię klasyczną, filozofię, język niemiecki, od 1925 roku kierował biblioteką uczniowską. Za: *Festschrift zur Dreihundertjahrfeier des Staatlichen und Gröningschen Gymnasiums Stargard i. Pomm. am 12. März 1931*, Stargard i., Pomm., 1931, s. 11–64.

129 Inni bibliotekarze z Gimnazjum im. J. Bugenhagena w Trzebiatowie to: Ferdinand Wilhelm Julius Vogel filolog, autor podręcznika dla *Quarty* i licznych rozpraw naukowych zamieszczanych w *Programm*; Erich Haupt studiował filologię klasyczną i orientálną oraz teologię w Berlinie; August Tegge. Za: *Festschrift zur fünfundzwanzigjährigen Stiftungsfeier des Bugenhagenschen Gymnasiums zu Treptow a. R. am 30. September 1881*, Colberg 1881, s. 47–65. Zob. też: F. Kössler, *Personenlexicon von Lehrern des 19. Jahrhunderts Berufsbio-graphien aus Schul-Jahresberichten und Schulprogrammen 1825–1918 mit Veröffentlichungsverzeichnissen. Vorabdruck, Universitätsbibliothek Gießen*. Giessener Elektronische Bibliothek 2008.

130 Tamże, s. 51–52.

i literackich zainteresowań uczniów tej szkoły. Zinzow był też autorem wielu rozpraw naukowych, zamieszczanych w sprawozdaniach szkolnych. Zbiorem *Programmensammlung* w tej bibliotece zarządzał Gotthold Marseille znany również ze szkół w Putbus i Gryficach, nauczyciel języków niemieckiego i greckiego oraz historii i geografii. Karl Schmidt wykładający języki hebrajski, łacinę i język francuski kierował zasobem *Schulbücher-Sammlung*, z którego wydawano uczniom podręczniki szkolne za pokwitowaniem sekretarza szkolnego. Biblioteka uczniowska rozdzielona na poszczególne klasy była nadzorowana przez wychowawców, jednakże ogólny nadzór sprawował nad nią Otto Retzlaff nauczyciel matematyki, fizyki i przyrody¹³¹.

Nazwiska nauczycieli pełniących funkcje bibliotekarzy wzmiankowane są w większości publikacji i źródeł dotyczących szkół¹³². Z tych drobnych faktów trudno wyprowadzić ogólniejsze prawa funkcjonowania bibliotekarzy szkolnych. Analiza danych jakimi dysponujemy uprawnia jednakże do kilku ogólniejszych konstatacji. Wśród pedagogów-bibliotekarzy wymienionych szkół daje się zauważyć dominacja filologów klasycznych i historyków. Wy tłumaczenia tego zjawiska można szukać w profilu szkół, przeważnie gimnazjów klasycznych, w których uprzywilejowaną pozycję w programach nauczania zajmowały języki starożytne i historia. Byli oni autorami podręczników szkolnych, opracowań lektur, rozpraw naukowych zamieszczanych w *Programmach* oraz drukowanych katalogów bibliotek. Pozostawiali również bibliotekom szkolnym swoje prywatne księgozbiory. Angażowali się w działalność kulturalną i społeczną, wydawali czasopisma, propagowali czytelnictwo, udzielali się w organizacjach szkolnych i towarzystwach naukowych, piastując często stanowiska przewodniczących i sekretarzy. Jak z powyższego wynika nauczyciele-bibliotekarze należeli do najbardziej twórczej części kadry pedagogicznej szkół. Nawet te fragmentaryczne przykłady świadczą o ich wysokich aspiracjach kulturalnych i naukowych.

Wielu z nich nie mając fachowego przygotowania, doświadczenie zdobywało opiekując się księgozbiorami w kolejnych szkołach a rozwój biblioteki szkolnej stawał się niejednokrotnie ich osobistą ambicją. Obecność w wielu księgozbiorach nauczycielskich książki Juliusa Petzholdta *Katechismus der Bibliothekenlehre* skłania do wniosku,

131 *Erstes Programm des Gymnasiums der Stadt Pyritz, womit zu der öffentlichen Prüfung welche den 2. April stattfinden wird, ergebenst einladet Dr. Adolf Zinzow, Director, Pyritz 1860*, s. 36; H. Schirmeister, *Die Geschichte des Pyritzer Gymnasiums 1859–1909*, Pyritz 1909.

132 W miejskim Progimnazjum w Pasewalku bibliotekarzami byli: Wilhelm Gronert (1847–) kierujący biblioteką nauczycielską, nauczyciel greki, łaciny i fizyki oraz Robert Pieritz absolwent filologii nowożytnych uniwersytetów w Berlinie i Greifswaldzie, kierownik Schüler-Hülfsbibliothek. Za: *Erster Jahresbericht städtischen Progymnasiums mit Realabteilung zu Pasewalk von Ostern 1900 bis Ostern 1901 erstattet vom Direktor Dr. Christian Reuter*, Pasewalk 1901, s. 26; W Gimnazjum Friedricha Wilhelma w Gryficach biblioteką nauczycielską założoną w 1866 roku kierował prorektor Pikann a następnie dyrektor Campe i profesor Fischer, który zapoczątkował prace nad katalogiem kartkowym. Biblioteką uczniowską złożoną z trzech oddziałów kierowali nauczyciele: Große, Loth i Bodenstein. Za: W. Kohrherr, *Das königl. Friedrich-Wilhelms-Gymnasium zu Greifenberg i. Pomm von 1852–1902. Festschrift zur 50jährigen Jubelfeier am 15. Oktober 1902*, Greifenberg 1902, s. 64; W kołobrzeskim gimnazjum jednym z bibliotekarzy wymienionych w księdze pamiątkowej szkoły był Richard Duncker, nauczyciel języka niemieckiego, łaciny i religii. Za: W. Kausche, *Das königl. Domgymnasium und Realgymnasium zu Kolberg*, Kolberg 1908, s. 38, 61. W gimnazjum w Prenzlau twórcą biblioteki szkolnej był Heinrich Karl Friedrich Strahl (1801–1873), teolog, matematyk, nauczyciel hebrajskiego. Za: *Geschichte des Gymnasiums zu Prenzlau von 1543–1893. Festschrift zur Feier des 350jährigen Bestehens der Anstalt*, Prenzlau 1893, s. 278–279.

iż nauczyciele bibliotekarze mieli świadomość celów i zadań, jakie stawiano przed nimi w szkolnych księżnicach. Również w świetle wymienionych powyżej predyspozycji, cech i umiejętności wymaganych od bibliotekarzy, opiekunowie szkolnych bibliotek jawią się jako wszechstronne indywidualności. Egzemplarze książek z prywatnych zasobów profesorów bibliotekarzy, noszące ślady przynależności w postaci dedykacji i zapisków proveniencyjnych, ujawniają staranny charakter pisma, nieodzowny w swoim czasie w pracy bibliotecznej. Można również przypuszczać, iż cechował ich humanitaryzm i *duszpasterski*, według typologii Erwina Ackerknechta, stosunek do książki i czytelnika, zwłaszcza, iż mieli do czynienia z młodym odbiorcą, w którego edukacji czytelniczej, dostrzegali możliwości skutecznego pogłębiania wiedzy wychowanków i oddziaływania na ich postawy.

ZAKOŃCZENIE

Przywołane w studium o pomorskich bibliotekach, fakty i pojawiające się tu osoby, należą do historii, zarówno bibliologii, jak i dziejów życia społecznego i kulturalnego, ale są to zdarzenia i osoby, bez których obraz tutejszej kultury byłby nie pełny.

Dzieje bibliotek są jedną z najstarszych gałęzi bibliologii historycznej. Rozważając ten temat należy wziąć pod uwagę biblioteki jako instytucje z ich zbiorami, organizacją, czytelnikami, pracownikami, architekturą oraz spojrzeć na nie jako na komponent kultury i edukacji w swoim środowisku, na relacje z otoczeniem. A relacje te, dawno już zakładały aktywną postawę wobec użytkownika, współpracę z innymi placówkami kultury, współkształtowanie działań kulturalnych w lokalnej społeczności, pozyskiwanie mecenasów.

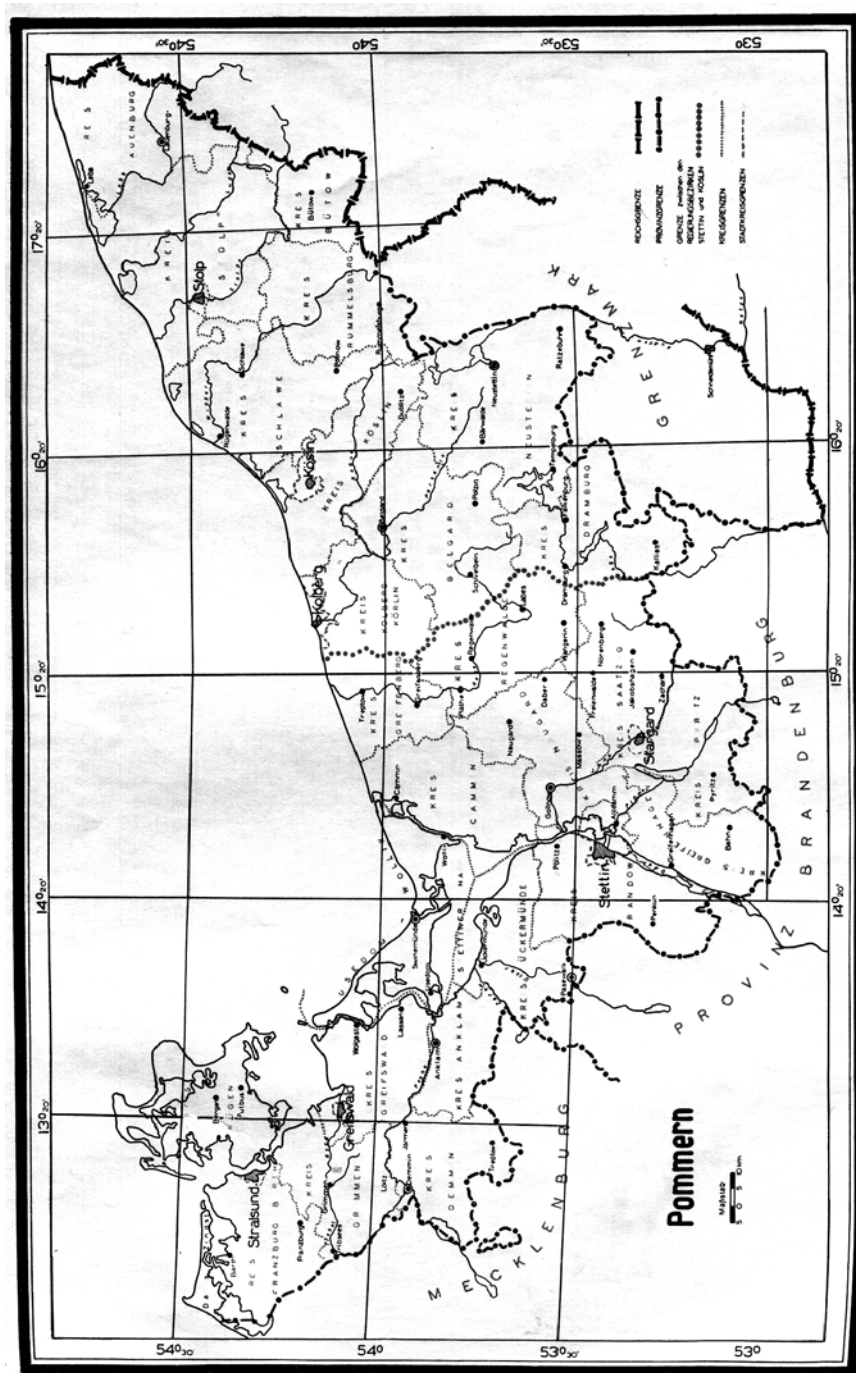
Wszystko to daje podstawę do odczytania obrazu rzeczywistości społecznej, w jakiej funkcjonowały. Wielka to zasługa bibliotek, które tym samym stają się odbiciem kultury, literatury, myśli naukowej, idei. Zasługa jeszcze nie w pełni wykorzystana. A przecież: „*biblioteka jest nieocenionym źródłem do badań nad rozwojem kultury narodowej i uniwersalnej*”¹. Kulturę omawianego w pracy obszaru, kształtowały różnorodne instytucje i zjawiska, wyzwalające warunki do coraz dynamiczniejszego jej rozwoju². W procesach tych swój udział miały biblioteki, spełniające z czasem wielorakie funkcje i dostosowujące się do rytmu zmian środowiskowych. Kształt bowiem i funkcjonowanie bibliotek pozostaje zawsze w zależności od kultury swoich czasów. Gromadzenie książek to cykl przemian, w których dawne wzory zostają zastąpione nowymi, odpowiadającymi aktualnym prądom życia umysłowego. Widać to szczególnie na Pomorzu, gdzie rozwój teoretycznej myśli bibliotekarskiej w pierwszych dekadach XX wieku, stawiał pytania o nowoczesną organizację bibliotek, strukturę treściową zbiorów, odbiorcę słowa drukowanego, symbiozę bibliotekarstwa i oświaty i gdzie tworzone poradnie bibliotekarskie różnego szczebla, miały odpowiadać na potrzeby chwili.

Tak więc rozpoznanie historii bibliotek i księgozbiorów to jednocześnie rozpoznawanie kultury danego czasu, uzupełnienie materiałów dotyczących „*środowisk, warsztatów naukowych, osobowości, mentalności a nawet życiowych losów twórców... to odtworzenie poglądów, upodobań, standardów wielu miejsc, postaci i faktów nieuchwytnych w inny sposób, wypełniających i wzbogacających obraz przeszłości szczegółami niejednokrotnie istotnymi a zawsze interesującymi i pouczającymi*”³.

1 J. Kołodziejka, *Biblioteka jako przedmiot badań naukowych*, [w:] *Książka i biblioteka w społeczeństwie. Materiały międzynarodowego seminarium*. Warszawa-Radziejowice, czerwiec 1980, Warszawa 1982, s. 248–260.

2 Zob.: L. Turek-Kwiatkowska, *Kultura na Pomorzu w XIX wieku*, Koszalin 2000.

3 B. Bieñkowska, *Kilka uwag i propozycji w sprawie badań księgozbiorów historycznych*, „*Studia o Książce*” 16 (1986), s. 3–15.

Mapa Pomorza z okresu międzywojennego XX wieku

BIBLIOGRAFIA (WYBÓR)

Źródła niepublikowane

Archiwum Państwowe w Szczecinie

Naczelne Prezydium Prowincji Pomorskiej w Szczecinie.

Rejencja Szczecińska.

Akta urzędów powiatowych.

Związek Samorządu Prowincji Pomorskiej.

Gimnazjum Mariackie w Szczecinie.

Akta fundacji, instytucji kulturalno-naukowych, opiekuńczych i społecznych.

Stowarzyszenia i organizacje – zbiór szczątków zespołów 1813-1944.

Kościół św. Jakuba w Szczecinie

Landes Archiv Greifswald

Handschriften der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde

Książnica Pomorska

Oddział Rękopisów

Źródła drukowane

„Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger für Stettin auf das Jahr 1829”, Stettin 1829

„Adress-und Geschäfts-Handbuch für Stettin, die Stadt Grabow, die Ortschaften Bollinchen, Bredow, Frauendorf, Gotzlow, Herrenwiese und Züllichow” za lata 1858-1933.

Allgemeiner deutscher Sprachverein. Zweigverein Stettin. Bücherei, Stettin 1906.

Bibliografia Pomorza Zachodniego: piśmiennictwo zagraniczne, T.1 (1945-1956), oprac. C. Z. Galczyńska, (Szczecin 1978) oraz T. 2 (1957-1961 (Szczecin 1983), T. 3 (1962-1966) (Szczecin 1986), T. 4 (1967–1970) (Szczecin 1991).

Bericht des Provinzialverbandes der Vaterländischen Frauenvereines und des Provinzialvereins vom Roten Kreuz in Pommern über die ersten fünf Kriegsmonate, Stettin 1915.

„Bericht über die Verwaltung der Gemeinde-Angelegenheiten der Stadt Stettin” za lata 1880-1934.

„Bericht über die Verwaltung der Stettiner Stadtbibliothek. Rechnungsjahr 1905/1906”, Stettin 1906.

Bibliothek der Gymnasiasten. Stettin 1844.

Bibliothek der Gymnasiasten. Erste Vermehrung, Stettin 1850.

Bibliothek des Ökonomischen Vereins zu Stettin, Stettin [b.r.].

Bibliothek des Stettiner-Zweig-Vereins der Pomm. Ökonom. Gesellschaft, Stettin [1838].

Bibliotheks-Gesetze der Abendhalle in Stettin, Stettin 1854.

Bücher-Verzeichnis. Städtische Volksbücherei zu Bütow, Bütow 1928.

Bücher-Verzeichnis der Johannis-Loge “Tempel des Friedens” zu Stettin, Belgard 1930.

Bücher-Verzeichnis der Lesebibliothek des Buchdruckers Carl Wilhelm Struck, Stettin 1824.

Bücher-Verzeichnis der öffent. Bücher. u. Lesehalle zu Greifswald, Greifswald 1920.

Bücher-Verzeichniss der Schülerbücherei. Beigabe zum Programm des Königl. Marienstifts-Gymnasiums zu Stettin, Stettin 1912.

Bücher-Verzeichnis der städtischen Volks-Bücherei Stargard i. Pomm., Stargard 1926.

Bücher-Verzeichnis der städtischen Volksbibliothek zu Bergen (Rügen), Bergen auf Rügen 1905.

Bücher-Verzeichnis der Volks-Bibliothek zu Greifswald, Greifswald 1905.

Bücher-Verzeichnis der Volksbibliothek in Stralsund, Stralsund 1905.

Bücher-Verzeichnis der Volks-Bücherei Garz auf Rügen, Putbus auf Rügen 1925.

Bücher-Verzeichnis der Werk-Bibliothek F.M. Lenzner Stettin, Stettin 1911.

Bücher-Verzeichnis des Kösliner Volksleseheim. Ausgegeben 1908, Köslin 1908.

Bücher-Verzeichnis Städtische Volks-Bücherei Kolberg, Kolberg 1927.

Bücherverzeichnis der Dürergesellschaft, Stettin 1894 i 1908.

Bücherverzeichnis der Pommerschen Landeswanderbücherei, Stettin 1923.

Bücherverzeichnis der Städtbücherei zu Pyritz, Pyritz 1922.

Bücherverzeichnis der Volksbibliothek zu Demmin, Demmin 1913.
Bücherverzeichnis der Volksbibliothek zu Treptow a.d. Rega, Treptow 1904.
Bücherverzeichnis der Volksbücherei des Allgemeinen Bildungsvereins Greifenhagen i. Pomm., Greifenhagen 1912 i 1914.
Bücherverzeichnis der Volksbücherei zu Stettin, Stettin 1922.
Bücherverzeichnis der Volksbücherei Naugard, Naugard 1931.
Bücherverzeichnis der Wanderbücherei des Kulturamtes der deutschen Kulturverwaltung, Rewal 1931.
Bücherverzeichnis des Vereins zur Förderung überseeischer Handelsbeziehungen zu Stettin, Stettin 1904.
Bürgerbuch der Stadt Stettin, Stettin 1912.
Catalog der Bibliothek des 2-ten Artillerie-Regiments, Stettin 1858.
Catalog der Officier-Bibliothek des Neumärkischen-Dräger-Regiments Nr.3, Treptow a. R. 1872.
Erster Jahresbericht des Städtischen Progymnasiums mit Realabteilungen zu Pasewalk von Ostern 1900 bis Ostern 1901 erstattet vom Director Dr. Christian Reuter, Pasewalk 1901.
Fritz Reuter. Verein für plattdeutsch Sprak un Oart in Stettin. Bäukerverkeiknis, Stettin 1918.
Fünftehnte Fortsetzung. Bücher-Verzeichniss der Lesebibliothek des Buchdruckers Carl Wilhelm Struck, Stettin 1824 i 1825.
Haupt-Bücherverzeichnis der Städtischen Volksbücherei Stolp i Pomm., Stolp i. Pomm., 1920.
Heimatkunde und Heimatschutz. Ein Verzeichnis wichtiger Schriften, vornehmlich Pommern betreffend, hrsg. vom Bund Heimatschutz. Landesverein Pommern E.V., Stettin 1924.
Jahrbuch der deutschen Volksbüchereien, Leipzig 1926.
Katalog der Bibliothek 3. Division, Stettin 1889.
Katalog der Bibliothek der Geographischen Gesellschaft zu Greifswald enthaltend die zum Ausleihen disponiblen Werke. Juni 1887. Im Auftrage des Vorstandes zusammengestellt von dem Vereinsbibliothekar, Lehrer Giehr-Eldena, Greifswald 1887.
Katalog der Bibliothek der Loge zu den drei Zirkeln in Stettin, Stettin 1904, 1914.
Katalog der Bibliothek der Polytechnischen Gesellschaft zu Stettin, Stettin 1867.
Katalog der Bibliothek des Königl. Appell.-Gerichts zu Stettin, Stettin 1875.
Katalog der Bibliothek des Magistrats in Stettin, Stettin 1876.
Katalog der Bibliothek des Vereins junger Kaufleute zu Stettin, Stettin [1888].
Katalog der Bücherei des Füsilier-Regiments Königin Victoria von Schweden (Pommersches) Nr.34, Stettin 1909.
Katalog der Bücherei der Synagogengemeinde, Stettin 1930.
Katalog der Camminer Volksbibliothek, Cammin in Pom., 1913.
Katalog der Gesamt Kirchen-Bibliothek zu Stettin, Stettin 1862.
Katalog der Geographischen Gesellschaft zu Greifswald, Greifswald 1887.
Katalog der Lehrer-Bibliothek des Schiller-Realgymnasiums zu Stettin. Zusammengestellt von Dr. F. Krankenhagen. Beilage zum Osterprogramm, Stettin 1894.
Katalog der Lehrer-Bibliothek der zweiten Realschule zu Stettin, Stettin 1878.
Katalog der Militär-Bibliothek zu Stettin, Stettin 1908.
Katalog der Stadtbücherei zu Pyritz, Pyritz 1922.
Katalog für die Schüler-Bibliotheken höherer Lehranstalten nach Stufen und nach Wissenschaften geordnet von Dr. G. Ellendt, Halle 1878.
Kösliner Volksleseheim. Bücherverzeichnis, Köslin 1917.
Lektüre für Fabrikarbeiterinnen, Berlin 1897.
Musterverzeichnis für Volks- und Fabrik-Bibliotheken, Berlin 1910.
Musterkatalog für Volksbibliotheken, Leipzig 1900.
Nachtrag 1910 zum Katalog der Militär-Bibliothek zu Stettin, Stettin 1910.
Neues Bücherverzeichnis der Städtischen Volksbücherei Stolp i. Pom., Stolp i. Pom., 1909.
Die Neuordnung des naturwissenschaftlichen Museums-Denkschrift von Kustos Dr. Otto Lutz, Stettin 1927.
Pommersche Landeswanderbücherei. Verzeichnis, Stettin 1929.
Programm der Friedrich-Wilhelms-Schule, Realschule erster Ordnung zu Stettin, Stettin 1865-1914.
[Erstes] Programm des Gymnasiums der Stadt Pyritz, womit zu der öffentlichen Prüfung welche den 2. April stattfinden wird, ergebenst einladet Dr. Adolf Zinzow, Director, Pyritz 1860.
Programm des Königlichen und Stadt-Gymnasiums zu Stettin, Stettin 1869-1916.
Stadthaushalt von Stettin 1890-1933.
Statistische Vierteljahresberichte der Stadt Stettin, Stettin 1912-1915.
Statistischer Jahresbericht der Stadt Stettin, Stettin 1910-1931.
Stettiner Handwerker-Verein-Bibliotheks Ordnung [b.m.r.].
Taschenbuch für Bibliothekare, Bibliophilen, Bibliographen, Halle 1926.
Verzeichnis der Bibliothek des Pommerschen Museums in Stettin. Oktober 1867, Stettin 1867.
Verzeichnis der Bücher und Charten in der Bibliothek der Königl. Regierung zu Stettin, Stettin 1829.
Verzeichnis der Bücher und Charten in der Bibliothek der Königl. Regierung zu Stettin, Stettin 1868.
Verzeichnis der Bücherei d. Ornitholog. Vereins zu Stettin, Stettin 1900.
Verzeichnis der Bücherei des Polytechnischen Vereins zu Naugard 1913, Naugard 1913.

Verzeichniss der Bücherei des Stettiner Turnvereins, Stettin 1890.
 Verzeichniss der Büchersammlung bei der Loge zu den drei goldenen Zirkeln in Stettin, Stettin [1817].
 Verzeichniss der in der Bibliothek der Divisionsschule der dritten Division enthaltenden Bücher, Karten, Modelle und Instrumente, Stettin 1858.
 Verzeichniss der Jugendschriften der Städtische Volksbücherei Stolp i. Pom., Stolp i. Pom., 1919.
 Verzeichniss der Leihbücherei. Leon Sauniers Buchhandlung, Stettin 1931.
 Verzeichniss der Bücherei der Oberpostdirektion in Stettin, Stettin 1925.
 Verzeichniss sämtlicher Bücher der Bibliothek des Königlichen Medicinal-Collegiums zu Stettin, Stettin 1835, 1854.
 Vier und dreissigste Fortsetzung Bücher-Verzeichniss der Leihbibliothek von Fr. Sabath früher Müller und Sohn, Stettin 1841.
 Volksbücherei zu Swinemünde. Verzeichniss, Swinemünde 1917.
 Volksbücherei Stettin. Bücherverzeichniss, Stettin 1920
 Werkbücherei der Stettiner Portland-Cement-Fabrik, Stettin [1920].
 Wohlfahrtspflege in der Stadt Stettin, Stettin 1920.

Opracowania

Abschied vom Marienplatz 20. Oktober 1915. Ein Gedenkwort für alte und junge Marienstifter von Georg Huth, Stettin 1915.
 Ackerknecht E., *Die Entwicklung des deutschen Volksbüchereiwesens in den letzten Jahren*, Stettin 1931.
 Ackerknecht E., *Zehn Jahre Stettiner Volkshochschule*, Stettin 1928.
 Adrianek M., „Rola szkoły w rozwijaniu zainteresowań czytelniczych w okresie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego do roku 1831”, *„Studia o Książce”* 1979, T. 9.
Allgemeine Verfügungen, betreffend das Volksschulwesen im Regierungsbezirk Stettin, mit den zugehörigen gesetzlichen Bestimmungen und Ministerial-Erlassen, sachlich geordnet, mit erläuterndem Texte und mit Registern versehen von Hermann Königk, Breslau 1895.
 Barsuk L., *Teoretyczne problemy księgoznawstwa*, „Studia o Książce” 1973, T. 4, s. 202-229.
 Bartosik M., *Stadtbibliothek der Stadt Stettin: Biblioteka Miejska Miasta Szczecina* [w:] *Od Stadtbibliothek do Książnicy Pomorskiej 1905-2005*, Szczecin 2005.
 Berghaus H., *Landbuch des Herzogtums Pommern und des Fürstenthums Rügen. Enthaltend Schilderung der Zustände dieser Lande in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Anklam-Berlin-Wriezen 1865-1874.
 Bialecki T., Mazurkiewicz M., Muszyński A., *Podziały administracyjne Pomorza Zachodniego w latach 1800-1970*, Szczecin 1970.
Bibliotekarstwo, pod redakcją Z. Żmigrodzkiego, Warszawa 1998.
Biblioteki wielkopolskie i pomorskie, pod redakcją S. Wierczyńskiego, Poznań 1929.
 Bienkowska B., *Badania regionalne w historiografii książki*, „Studia o Książce” 1988, T. 17.
 Bienkowska B., *Inwentarze księgozbiorów prywatnych jako źródło do badań nad dziejami czytelnictwa*, „Studia o Książce” 1989, T. 18.
 Bienkowska B., *Kilka uwag i propozycji w sprawie badań księgozbiorów historycznych*, „Studia o Książce” 1986, T. 16.
 Bienkowska B., Chamera H., *Zarys dziejów książki*, Warszawa 1987.
 Bienkowska B., przy współpracy E. Maruszak, *Książka na przestrzeni dziejów*, Warszawa 2005.
Blätter zur Geschichte und Statistik der höheren Schulen in Pommern besonders in den Jahren 1856-1881, Stettin 1881.
 Braun W., *Die Beratungsstelle für das Volksbüchereiwesen der Provinz Pommern*, „Pommersche Heimatpflege. Nachrichtenblatt für Museumswesen, Denkmalpflege, Landes- und Volkskunde, Büchereiwesen sowie sonstige heimatliche Kulturpflege” 1930, H. 2.
 Büll D., *Einfaches Verwaltungs- und Ausleih-Verfahren für kleine Büchereien*, Stettin 1924.
 Buske N., *Historia kościoła na Pomorzu w danych*, Schwerin 2004.
 Chamera H., *Akta hipoteczne i notarialne jako źródło badań nad księgozbiórami prywatnymi XIX i XX w.*, „Z badań nad polskim księgozbiorem historycznymi” 1981, z. 5.
 Chmielewski G., *Polskie biblioteki ludowe na pograniczu zachodnim w rejonie babimojsko-międzyrzecko-skwierzyńskim latach 1880-1939*, Zielona Góra 2002.
Die Chronik der Feldmühle, Stettin 1935.
 Chwałewik E., *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w zestawieniu alfabetycznym według miejscowości*, Warszawa 1916.
 Czarnik A., *Ruch hitlerowski na Pomorzu Zachodnim 1933-1939*, Poznań 1969.
 Czarnik A., *Stosunki polityczne na Pomorzu Zachodnim w okresie Republiki Weimarskiej 1919-1933*, Poznań 1983.
Czytelnie i biblioteki w województwie koszalińskim. Wspomnienia z pola walki o utrzymanie kultury polskiej w latach 1848-1939. O jej upowszechnienie w latach 1948-1958, Koszalin 1959.
Die Deutsche Heeresbücherei in Berlin. Von Dr. Friedrich Stuhlmann, Berlin 1927.
 Drewniak B., *Początki ruchu hitlerowskiego na Pomorzu Zachodnim*, Poznań 1962.
 Drewniak B., *Ze wspomnień Edmunda Fryki o szczebińskiej Polonii w latach 1914-1922*, „Szczecin. Miesięcznik Pomorza Zachodniego” 1958, z. 11/12, s. 99-106.

Drewniak B., Poniatowska A., *Polonia szczecińska (1890-1939)*, Poznań 1961.

Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. T. 4: Pomorze. Oprac. A. Kawecka-Gryczowa i K. Korotajowa, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962.

Drzewiecki M., *Biblioteka i informacja w środowisku współczesnej szkoły*, Warszawa 2001.

Drzewiecki M., *Edukacja biblioteczna i informacyjna w polskich szkołach*, Warszawa 2005.

Dunin J., *Pismo zmienia świat. Czytanie Lektura Czytelnictwo*, Warszawa-Łódź 1998.

Dziechciowski T., *Do zakrytych po książki. O pracy księży wśród wychodźstwa polskiego byłej rejencji szczecińskiej*, „Przegląd Powszechny” 1978, Nr 19.

Dzieje Szczecina, T. III: 1805-1945, pod redakcją B. Wachowiaka, Szczecin 1994

Encyklopedia Szczecina, pod redakcją T. Białeckiego, T. I (A-O), Szczecin 1999, T. II (P-Z), Szczecin 2000.

Encyklopedia Wiedzy o Książce, Wrocław-Warszawa- Kraków 1971.

Erwin Ackerknecht- bibliotekarz, humanista (1880-1960) wybór pism, Szczecin 2007.

Escarpié R., *Revolucja książki*, Warszawa 1969.

Falkowska H., *Z dziejów polskich bibliotek szkolnych*, Warszawa 1966.

Fenske H., *Die Verwaltung Pommerns 1815-1945*, Köln-Weimar-Wien 1993.

Fercz J., Niemczykowa A., *Podstawy nauki o książce, bibliotece i informacji naukowej*, Warszawa 1991.

Festschrift zum dreihundertfünfzigjährigen des Königlichen Marienstifts-Gymnasium zu Stettin um 24. und 25. September 1894, Stettin 1894.

Festschrift zum 75jährigen Bestehen des Stettiner Turnvereins, Stettin 1922.

Festschrift zur Dreihundertjahrfeier des Staatlichen Gröningschen Gymnasiums in Pommern am 12. März 1931, Stargard i. Pom., 1931.

Festschrift zur Eröffnung des Städtischen Museums zu Stetin am 23. Juni 1913. Gewidmet vom Entomologischen Verein zu Stettin, Stettin 1913.

Festschrift zur Feier des 50jährigen Jubiläums der Friedrich-Wilhelms Schule zu Stettin, Stettin 1890.

Festschrift zur funfundzwanzigjährigen Stiftungsfeier des Bugenhagenschen Gymnasiums zu Treptow a. R. am 30. September 1881, Colberg 1881.

Festschrift zur Feier des neunzigjährigen Bestehens des Stettiner Turnvereins, Stettin 1937.

France A., *Zbrodnia Sylwestra Bonnard*, Warszawa 1982.

Fritz Reuter. *Verein für plattdötsch Sprak un Oart in Stettin*, Stettin 1931.

Gaca-Dąbrowska Z., *Sytuacja w badaniach nad dziejami bibliotek i bibliotekarstwa XIX i XX wieku*, „Studia o Książce” 1982, T. 12.

Galczyńska C. Z., *Biblioteka Miejska w Szczecinie (Stettiner Stadtbibliothek) 1905–1945*, „Bibliotekarz Zachodniopomorski” 1996, nr 1–2.

Galczyńska C. Z., *Dr Erwin Ackerknecht-wybitna postać szczecińskiego życia kulturalnego pierwszej połowy XX wieku* [w:] *Kultura i sztuka Szczecina w latach 1800-1945*, Szczecin 1999, s. 211-217.

Gaziński R., *Z dziejów biblioteki kościoła św. Mikołaja w Szczecinie w XVIII w.* [w:] *Dokąd zmierzamy? Książka i jej czytelnik: materiały z II Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej zorganizowanej przez Bibliotekę Główną Uniwersytetu Szczecińskiego, Międzyzdroje 20-22 września 2007*, pod red. R. Gazińskiego, Szczecin 2008.

Geschichte des Jageteufelschen Collegiums in Stettin 1399-1899. Festschrift zur fünfthundertjährigen Erinnerungfeier an die Stiftungs des Collegiums am 7. September 1899, Stettin 1899.

Geschichte des Schulwesens der Stadt Usedom bis 1918, Swinemünde 1931.

Gesetze der Abendhalle, Stettin, den 17 September 1836, Stettin 1836.

Gębołyś Z., *Zawód bibliotekarski na ziemiach niemieckich w latach 1789-1871: teoria i praktyka*, Katowice 2002.

Głombiowski K., *Książka w procesie komunikacji społecznej*, Warszawa 1980.

Głombiowski K., *Problemy historii czytelnictwa*, Wrocław 1966.

Głowacki A., *Ruch robotniczy na Pomorzu Zachodnim do 1914 roku*, Warszawa-Poznań 1979.

Gondek E., *Rynek książki na Śląsku pod panowaniem pruskim w XIX wieku. Drukarnie, księgarnie, płatne wypożyczalnie publikacji*, Katowice 2001.

Górny M., Nowak P., *Próba zastosowania wyjaśniania modelowego w historycznych badaniach księgoznawczych*, „Studia o Książce” 1985, T. 15.

Gründet Volksbüchereien! Begründung und Unterstützung öffentlicher Büchereien durch die Gesellschaft für Volksbildung, Berlin 1926.

Grzana S., *W Pryzkiem od dziecka. Wspomnienia robotnika emigranta*, „Zeszyty Pryzkie” 1971, z. 4, s. 175-181.

Gut P., *Organizacja sądownictwa w pruskiej prowincji Pomorze w latach 1808-1945*, „Szczeciński Informator Archiwalny” 1997, Nr 11, s. 25-59.

Gwiazdowska E., *Nauka rysunku w gimnazjach pomorskich w XIX wieku*, „Materiały Zachodniopomorskie” 2000, T. XXLVI, s. 321-360

Habermann A., Klemmt R., Siefkes F., *Lexicon deutscher wissenschaftlicher bibliothekare 1925-1980*, Frankfurt/Main 1985.

Heimatkunde und Heimatschutz. Ein Verzeichnis wichtiger Schriften vornehmlich Pommern betreffend, Stettin 1924.

Heinrich A., *Najlepszy środek przeciw próżniactwu... biblioteki i instytucje czytelnicze na wsi w rejencji koszalińskiej w pierwszej połowie XIX wieku* [w] *Dzieje wsi pomorskiej: VIII Międzynarodowa Konferencja Naukowa*, Dygowo – Szczecin – Pruszcz Gdański 2009.

- Herden E., *Działalność płatnych wypożyczalni w świetle „Schlesische Provinzialblätter” w latach 1785-1875*, „Roczniki Biblioteczne” 1991, z. 1-2.
- Herden E., *Początki bibliotekarstwa publicznego na Śląsku w drugiej połowie XVIII wieku- Towarzystwa czytelnicze i wypożyczalnie*, „Roczniki Biblioteczne” 2005.
- Heyden H., *Kirchengeschichte von Pommern*, Bd. 2, Stettin 1938.
- Hippeau C., *Wychowanie publiczne w Niemczech*, Warszawa 1874.
- Historia Pomorza*, pod redakcją G. Labudy, T. III (1815-1850), Poznań 1996.
- Historia Śląska*, pod redakcją S. Michalkiewicza, T. III. (1850-1918), cz. I. 1850-1890, [Wrocław] 1976.
- Historia wychowania*, T. II pod redakcją Ł. Kurdybachy, Warszawa 1967.
- Hofmann W., *Der Volksbibliothekar, seine Aufgabe, sein Beruf und seine Ausbildung*, Leipzig 1927.
- Hollender H., *Dobra i zła książka w opiniach bibliotekarzy i publicystów warszawskich przed I wojną światową*, „Studia o Książce” 1989, T. 18.
- [100] Jahre Leon Sauniers Buchhandlung 1826-1926, Stettin 1926.
- Ideen zu einer des öffentlichen Schul- und Erziehungswesens nebst Vorschlägen, Wünschen und Nachrichten das Lyceum zu Stettin betreffend von Friedrich Koch*, Stettin 1803.
- Imańska I., *Czytelnie i wypożyczalnie książek w Gdańsku i Elblągu w końcu XVIII wieku*, „Studia o bibliotekach i zbiorach” 1992, T. IV.
- Imańska I., *Wypożyczalnia książek i księgarnia Fryderyka Bogusława Lehmana w Toruniu*, „Folia Toruniensia” 2002, T. 2-3.
- Jakóbczyk W., *Biblioteki ludowe w zaborze pruskim na przełomie XIX i XX wieku*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1961, nr 1.
- Kamińska-Czubala B., *Analiza semiotyczna w badaniach nad księgozbiorami historycznymi*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczno-Literackie” 1989, z. 74.
- Kausche W., *Das Königliche Domgymnasium und Realgymnasium zu Kolber in den Jahren 1895 bis 1908. Festschrift zum 50jährigen Jubiläum des Gymnasiums im September 1908*, Kolberg 1908.
- Kisielewski J., *Światło w mroku. Pięćdziesiąt lat pracy Towarzystwa Czytelni Ludowych 1880-1930*, Poznań 1930.
- Kocójowa M., *Potrzeby i oczekiwania w zakresie badań proveniencyjnych, „Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi. Bibliologia dyscypliną integrującą”* 1993, T. 15a.
- Kocójowa M., *W poszukiwaniu modelu badań dziejów ośrodków książki polskiej*, „Roczniki Biblioteczne” 1983, z. 1-2.
- Kohrrherr W., *Das Königl. Friedrich-Wilhelms-Gymnasium zu Greifenberg i. Pomm. von 1852-1902. Festschrift zur 50jährigen Jubelfeier am 15. Oktober 1902*, Greifenberg 1902.
- Kołodziejka J., *Biblioteki jako przedmiot badań naukowych [w:] Książka i biblioteka w społeczeństwie*, Warszawa-Radziejowice 1980.
- Konieczna J., *Rola wypożyczalni prywatnych w upowszechnianiu książki w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku*, „Studia o Książce” 1989, T. 18.
- Kosman J., *Działalność pedagogiczna Hugo Lemckego i dzieje Gimnazjum Mariackiego w Szczecinie [w:] Hugo Lemcke (1835-1925). Materiały z polsko-niemieckiego seminarium naukowego w Książnicy Pomorskiej 5 grudnia 2000*, Szczecin 2001.
- Kosmanowa B., *Biblioteki w Wielkim Księstwie Poznańskim*, Poznań 1982.
- F. Kössler, *Personenlexicon von Lehrern des 19. Jahrhunderts Berufsbiographien aus Schul-Jahresberichten und Schulprogrammen 1825-1918 mit Veröffentlichungsverzeichnissen. Vorabdruck, Universitätsbibliothek Gießen. Giessener Elektronische Bibliothek* 2008.
- Kroczyński H., *Historia bibliotekarstwa kołobrzeskiego: książki, prasa i biblioteki w Kołobrzegu do 1945 roku*, „Bibliotekarz Zachodniopomorski” 2006, nr 4.
- Kunkel O., *Erwin Ackerknecht 15.XII 1880-24. VIII 1960*, „Baltische Studien” 1960, Bd. 47.
- Kunze K., *Die Stettiner Stadtbibliothek, „Zentralblatt für Bibliothekswesen”* 1906, H. 1.
- Kurzyńska M., *Burzliwe dzieje budowania księgozbioru*, „Bibliotekarz Zachodniopomorski” 2001, nr 3.
- Kuźma E., *Refleksje o kulturze pomorskiej na przestrzeni wieków [w:] Kongres pomorski. Od historii ku przyszłości Pomorza*, Szczecin 1999, s.55-74.
- Ladewig, P. *Politik der Bücherei*, Leipzig 1912.
- Lech M. J., *Problematyka księgoznawcza w zasobach archiwaliów dziewiętnastowiecznych*, „Studia o Książce” 1985, T. 15.
- Die Leihbibliothek als Institution des literarischen Lebens im 18. und 19. Jahrhundert*, Hamburg 1980.
- Łodyński M., *Polskie bibliotekarstwo wojskowe jako odrębna gałąź ogólnego bibliotekarstwa* Warszawa 1926.
- Majewska A., *Dzieje pewnej stargardzkiej biblioteki*, „Bibliotekarz Zachodniopomorski” 2005, nr 1.
- Majkowska A., *Poglądy na księgoznawstwo i bibliotekoznawstwo w Niemczech*, „Acta Universitatis Wratislaviensis: Bibliotekoznawstwo” 1970, Nr 121, T. 6.
- Maleczyńska K., *Książki i biblioteki w Polsce w okresie zaborów*, Wrocław 1987.
- Martino A., *Die deutsche Leihbibliothek*, Wiesbaden 1990.
- Metodologia bibliotekoznawstwa i nauki o informacji naukowej*, Poznań 1976.
- Metodologiczne i dydaktyczne problemy historii regionalnej*, Rzeszów 1977.
- Migoń K., *Główne kierunki i perspektywy teorii księgoznawstwa*, „Studia o Książce” 1982, T. 12.
- Migoń K., *Nauka o książce wśród innych nauk społecznych*, Wrocław 1976.

Migoń K., *Nauka o książce, Zarys problematyki*, Wrocław 1984.

Migoń K., *Problematyka źródłoznawcza w bibliologii*, „Studia o Książce” 1985, T. 15.

Migoń K., *Uwagi o rozwoju i perspektywach historiografii książki*, „Studia o Książce” 1975, T. 5.

Migoń K., *Z dziejów nauki o książce*, Wrocław 1979.

Migoń K., *Zmienne role i losy towarzystw bibliologicznych*, „Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi” 1993, T. 15a.

Mlekicka M., *Czytelnia niemiecka Spiessów (kartka z dziejów wypożyczalni książek w Warszawie)*, „Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi” 1993, T. 15.

Mroczkowski P., *Historia literatury angielskiej. Zarys*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1986.

Nörrenberg C., *Die Volksbibliothek, ihre Aufgabe und Reform*, Stettin 1928.

O obowiązkach bibliotekarza przez St. hrabiego Dunina-Borkowskiego, Poznań 1929.

Od Stadtbibliothek do Książnicy Pomorskiej 1905-2005, Szczecin 2005.

Pajewski J., *Niemcy w czasach nowożytnych (1517-1939)*, Poznań 1947.

Państwo i społeczeństwo na Pomorzu Zachodnim do 1945 roku, pod redakcją naukową W. Stępińskiego, Szczecin 1997.

Pawlik K., *Biblioteki w Nysie w latach 1810-1939*, „Roczniki Biblioteczne” 1991, z. 1-2.

Petzholdt J., *Katechismus der Bibliothekenlehre*, Leipzig 1856.

Polensky K., *Das erste Jahrzehnt freier Bildungsarbeit in Greifenhagen*, Greifenhagen 1929.

Poniatowska A., *Polacy na ziemi pyrzyckiej*, „Zeszyty Pyrzyckie” 1970, z. 3.

Poniatowska A., *Polskie wychodźstwo sezonowe na Pomorzu Zachodnim 1918-1939*, Poznań 1971.

Przelaskowski R., *Zagadnienia teoretyczne organizacji bibliotek. Studia i szkice*, Warszawa 1972.

Ratajewski J., *Czwarty raz o bibliotekoznawstwie. Rozważania metodologiczne*, „Roczniki Biblioteczne” 1991, z. 1-2.

Rejowicz J., *Kartka z dziejów Pomorza i Rugii*, Kraków 1903.

Rosółowski S., *Piśmiennictwo i biblioteki w rozwoju kultury umysłowej żołnierzy polskich 1864-1918*, „Roczniki Biblioteczne” 1977, z. 3-4.

Rudnicka J., *Dawne katalogi księgarskie jako źródło do dziejów książki*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 1971, R. 7.

Salmonowicz S., *Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa*, Warszawa 1998.

Schirmeister H., *Die Geschichte des Pyritzer Gymnasiums von 1859-1909*, Pyritz 1909.

Schultze E., *Freie öffentliche Bibliotheken, Volksbibliotheken und Lesehallen*, Stettin 1900.

Siadkowski S., *Książnica Miejska w Szczecinie w latach 1901-1945 (12.VIII)*, Szczecin 1960. [maszynopis].

Sipayło M., *O metodzie badań proveniencyjnych starych druków*, „Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi” 1975, T. 1.

Ślódowska E., *Czasopisma pierwszej połowy XIX wieku jako źródło do badań księgoznawczych*, „Studia o Książce” 1985, T. 15.

Ślódowska E., *Problemy badań nad historią książki*, [w:] *Książka i biblioteka w społeczeństwie*, Warszawa-Radziejowice 1980.

Ślömczyńska O., *Źródła archiwalne do badań nad historią książki polskiej na Górnym Śląsku w XIX w.*, „Studia o Książce” 1988, T. 17.

Steiner H., *Die öffentliche Büchereien in Erlangen im 19. und 20. Jahrhundert*, Wiesbaden 1992.

Stelmach M., *Kancelaria pruskich urzędów administracji państwowej na przykładzie rejencji w latach 1808-1945*, Szczecin 1981.

Stoiński J., *Szkołnictwo średnie w Wielkim Księstwie Poznańskim w I połowie XIX wieku (1815-1850) ze szczególnym uwzględnieniem Gimnazjum Marii Magdaleny*, Poznań 1972.

Strutyńska M., *Struktura proveniencyjna zbioru starych druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. Przewodnik po zespołach. Problemy badawcze i metodologiczne*, Toruń 1999.

Szczepaniec J., *Gabinety i wypożyczalnie literatury w Polsce w drugiej połowie XVIII wieku*, „Ze skarbca kultury” 1983, z. 37.

Szczęsny M., *Życie muzyczne Szczecina na przełomie XVIII i XIX wieku*, „Przegląd Zachodniopomorski” 1993, nr 4.

Szocki J., *Biblioteki ludowe w Galicji w drugiej połowie XIX wieku* [w:] *Kraków-Lwów. Książki - czasopisma-biblioteki XIX i XX wieku*, T. VI, cz. 1, Kraków 2003.

Szukała M., *Powstanie i działalność Towarzystwa Historii i Starożytności Pomorza w latach 1824-1918*, Szczecin 2000.

Szyrocki M., *Historia literatury niemieckiej. Zarys*, Wrocław 1963.

Tews J., *Wie gründet und leitet man ländliche Volksbibliotheken?*, Berlin 1904.

Thauer W., Vodosek P., *Geschichte der öffentlichen Bücherei in Deutschland*, Wiesbaden 1990.

Truchim S., *Historia szkolnictwa i oświaty polskiej w Wielkim Księstwie Poznańskim*, T. I: 1815-1861, T. II: 1862-1915, Łódź 1967-1968.

Trzebiatowski K., *Oświata i szkolnictwo na Pomorzu Zachodnim w I połowie XX wieku*, Poznań 1961.

Turek-Kwiatkowska L., *Kultura na Pomorzu w XIX wieku*, Koszalin 2000.

Turek-Kwiatkowska L., *Oświata, nauka i kultura szczecińska w latach 1800-1939*, Szczecin 1986.

Turek-Kwiatkowska L., *Polityka kulturalna państwa pruskiego na Pomorzu Zachodnim w XIX wieku* [w:] *Państwo i społeczeństwo na Pomorzu Zachodnim do 1945 roku*, pod redakcją naukową W. Stępińskiego, Szczecin 1997.

Turek-Kwiatkowska L., *Przemiany kulturalne na Pomorzu Zachodnim w XIX w.*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Szczecińskie Studia Historyczne” 1994, Nr 8.

- Turek-Kwiatkowska L., *Szkoły średnie miasta Szczecina w XIX wieku*, „Zeszyty Naukowe WSP w Szczecinie. Prace Wydziału Humanistycznego” 1978, nr 7.
- Turek-Kwiatkowska L., *Życie kulturalne w Pyrzycach w XIX i XX wieku*, „Przegląd Zachodniopomorski” 2006, z. 4.
- Uhlenhorst U., *Die Entwicklung des deutschen volkstümlichen Büchereiwesens*, Cöpenick 1921.
- Verein Deutscher Bibliothekare, 1900-2000. *Festschrift*, hrsg. E. Plassmann, L. Syre, Wiesbaden 2000.
- W kręgu książki, biblioteki i informacji naukowej. *Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Zbigniewowi Żmigrodzkiemu*, pod red. K. Heskiej-Kwaśniewicz, Katowice 2004.
- Wajda A., *Metodyka i organizacja czytelnictwa. Zarys ogólny*, Bydgoszcz 1978.
- Walentyłowicz M., *Kierunki w badaniach czytelnictwa*, Wrocław 1970.
- Wawrykowa M., *Dzieje Niemiec 1789-1871*, Warszawa 1980.
- Wawrzyniak Cz., *Rola niemieckich bibliotek ludowych w procesie germanizacji na Opolszczyźnie*, „Biuletyn Niemcoznawczy” 1969, nr 6.
- Wegehaupt H., *Alte deutsche Kinderbücher: Bibliographie 1507-1850: zugleich Bestandsverzeichnis der Kinder- und Jugendbuchabteilung der Deutschen Staatsbibliothek zu Berlin*, Berlin 1979.
- Wehrmann M., *Geschichte der Stadt Stettin*, Stettin 1912.
- Wielopolski A., *Gospodarka Pomorza Zachodniego w latach 1800-1918*, Szczecin 1959.
- Wielopolski A., *Ustrój polityczny Pomorza Zachodniego w XIX wieku*, Poznań 1965.
- Wierczyński-Vrteľ S., *Teoria bibliografii w zarysie*, Warszawa 1951.
- Więckowska H., *Organizacja, stan i kierunki badań bibliologicznych*, „Przegląd Biblioteczny” 1968, nr 1.
- Włodarczyk E., *Tendencje rozwojowe miast prowincji [zachodnio]pomorskiej w latach 1850-1918*, „Zapiski Historyczne” 1998, nr 1.
- Włodarczyk E., *Zmienność funkcji kulturalnej Szczecina od średniowiecza do czasów współczesnych [w:] Szczecin na przestrzeni wieków. Historia, Kultura. Sztuka*, pod redakcją E. Włodarczyka, Szczecin 1995, s.92-102.
- Włodarczyk J., *Bibliotekarze bibliotek wyższych uczelni na ziemiach polskich w okresie zaborów. Próba syntezy*, „Roczniki Biblioteczne” 1986, z. 1-2.
- Wohltätigkeit und Wohlfahrtspflege in der Stadt Stettin*, Stettin 1910.
- Wojciechowski J., *Czytelnictwo*, Kraków 1989.
- Wróblewski J., *Polskie biblioteki ludowe w zaborze pruskim i na terenie Rzeszy Niemieckiej w latach 1843-1939*, Olsztyn 1975.
- Wróblewski J., *Polskie tradycje bibliotekarskie na ziemiach zachodnich i północnych*, Szczecin 1970.
- Žibritova G., *Metodologiczne problemy badań nad historią kultury książki*, „Studia o Książce” 1975, T. 5.
- Żbikowska-Migoń A., *Bibliografie bibliologiczne i bibliotekoznawcze. Rozwój i stan obecny*, „Studia o Książce” 1980, T.10.
- Żbikowska -Migoń A., *Historia książki w XVIII wieku. Początki bibliologii*, Warszawa 1989.

ISBN 978-83-87879-96-9